

MC
110.501

Kohn Sámuel

Héber kutforrások

és adatok

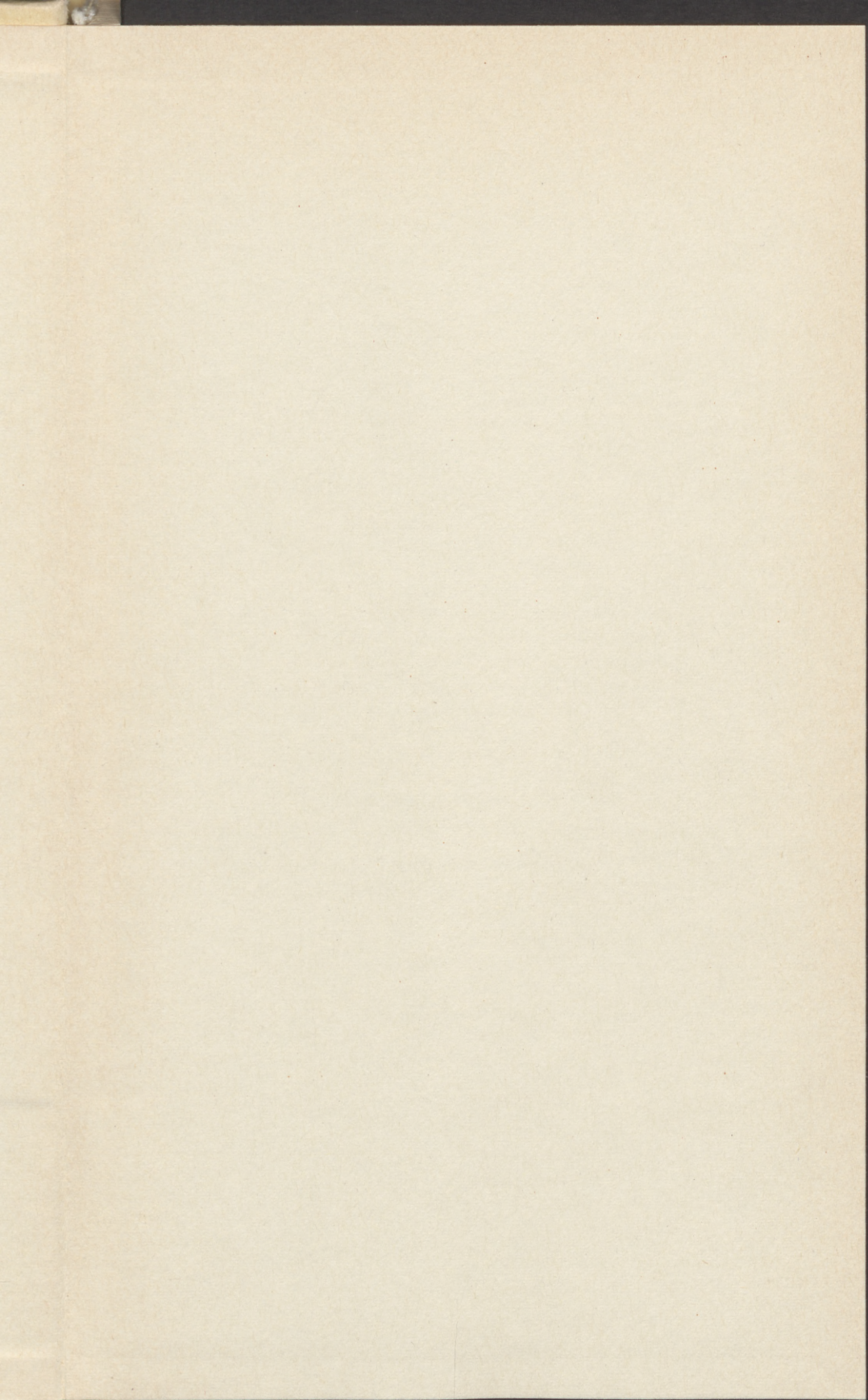
Magyarország

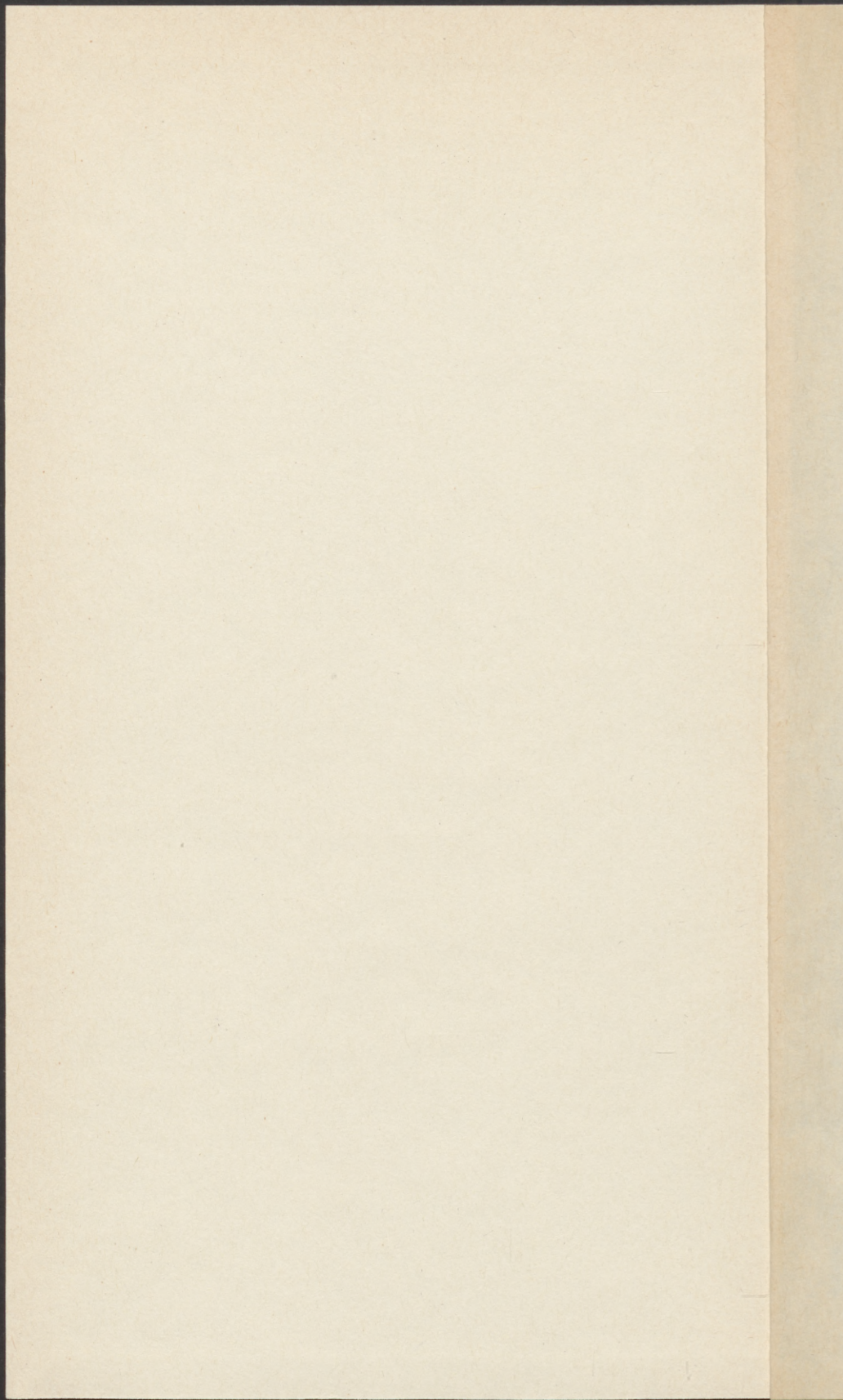
történetéhez

AZ AKADÉMIAI KIADÓ REPRINT SZERZŐSÉGE

KOHN SÁMUEL

HÉBER KUTFORRÁSOK ÉS ADATOK
MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETÉHEZ

AZ AKADÉMIAI KIADÓ
REPRINT SZOROZATA

BUDAPEST 1990

HÉBER
KUTFORRÁSOK ÉS ADATOK

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETÉHEZ.

IRTA

DR KOHN SÁMUEL.

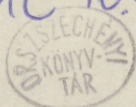
BUDAPEST.

ZILAHY SÁMUEL BIZOMÁNYÁBAN.

1881.

Különlenyomat a »Történelmi tár« 1879—1881-iki évfolyamaiból.

MC 110.501

1990

Budapest, 1881. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.

ELŐSZÓ

Az 1990. évi kiadáshoz

Kohn Sámuel

és

a magyar zsidó történetírás két évszázada

Kohn Sámuel úttörő művét veszi most kézbe az olvasó. Az első kiadás már hosszú évtizedek óta kifogyott a könyváru forgalomból. E reprint méltó alkalom arra, hogy a nem egészen két évszázadot átfogó hazai – illetve erdélyi, továbbá izraeli és észak-amerikai magyar zsidó történeti irodalomról rövid áttekintést nyújtsunk.

Előbb azonban ismerkedjünk meg Kohn Sámuel életével.¹

Tudós rabbik leszármazottja. Nagyatyja, Kohn-Schwerin Götz, a maga idejében országszerte ismert bajai rabbi. Kohn Sámuel maga Baján született 1841. szeptember 21-én, s Budapesten hunyt el 1920. március 11. napján.

Judaisztikai tanulmányait a kismartoni és a pápai ortodox rabbiiskolákban kezdte meg, majd magasabb teológiai képzését a liberális-konzervatív irányzatú breslaui rabbiképző intézetben nyerte el. Ott is avatták rabbivá. Bölcsészdoktori diplomáját Breslau egyetemén szerezte. Még nem felavatott rabbi, amikor 1866-ban, tehát huszonöt éves korában, a Bach-korszak nyomása alól felszabaduló, nyelvében és gondolkodásában egyre gyorsabban magyarosodó pesti zsidó gyülekezet magyar nyelvű hitszónokává, illetve rabbijává választja. Magyarra teszi a Dohány utcai

¹ Vö. *Groszmann Zsigmond és Weisz Miksa* dolgozatai: *Magyar Zsidó Szemle*, XXXVII. Bp., 1920.; *Magyar Zsidó Szemle*, XXXIV. Bp., 1927.; külön is mint Jubiláris mű az Országos Rabbiképző Intézet fennállásának 50. évfordulója alkalmából: *Kálmán Ödön* méltatása; továbbá *Magyar Zsidó Szemle*, LVIII. Bp., 1941., a Kohn Sámuel centenáriuma alkalmából kiadott kötetben *Wertheimer Adolf*, *Hevesi Simon*, *Groszmann Zsigmond*, *Katona József*, *Munkácsi Ernő* tanulmányai és *Büchler Sándornak* Kohn Sámuel személyével kapcsolatos levélpublikációi. *Scheiber Sándor*: Kohn Sámuel leveleiből, *Magyar-Zsidó Oklevéltár*, XIII. Bp., 1970. 5–29.

zsinagóga szószékét, s bevezeti a magyart mint hivatalos nyelvet a rabbinátság ügyvitelébe. Mint a pesti zsidóság főabbja, ötvenégy éven át állott szent szolgálatában. Lelkipásztor, hitszónok, egyházpolitikus, teológus és történettudós volt.

Jelen munkája, a *Kutforrások*, valójában előtanulmányainak gyűjteménye élete fő művéhez, *A zsidók története Magyarországon* (Bp., 1884.) c. munkájához. Ez a hatalmas irodalmi apparátussal megírott, hatvannyolc, korábban kiadatlan okiratra alapozott mű a mohácsi vészig tárgyalja a zsidók történetét magyar földön. A folytatáson Kohn még évtizedekig dolgozott, társat is szemelt ki Büchler Sándor személyében, de sajnos a második kötet – noha Büchler a Mohács utáni kor egyes kérdéseivel foglalkozott, sőt ez irányú kutatásaiból publikált is – soha nem jelent meg. Behatóan értekezett Kohn Sámuel az erdélyi, s egyben magyar zsidó történelem sajátos jelenségéről, a szombatosokról is. A Nemzeti Múzeumban őrzött, 1373-ból származó kézirat alapján készült a Mordechai ben Hillel, a XIII. században élt talmudtudós életét és irodalmi munkásságát bemutató monográfiája. A szamaritánus nyelvészet terén három úttörő művet jelentetett meg, ezekben a szamaritánusok bibliáját, nyelvét és bibliafordítását vizsgálja.

Gyakorló lelkési munkásságának emlékei: prédikációi, melyek olykor jeles kortörténeti forrásul is szolgálnak. Ezeknek teljes bibliográfiája kilencvenhat tételszámot ölel fel.²

Közéleti és egyházpolitikai tevékenységének legjelentősebb eseménye az Eötvös József kezdeményezésére 1868-ban egybehívott országos zsidó kongresszus előkészítése. E kongresszuson siker koronázta a magyar Rabbiképző Intézet vezető testületének felállításáért kifejtett fáradozását. Az intézethez utóbb több száz is fűzi. A hazai rabbikar legjelesebbjeit tömörítő vezérlőbizottság tagja, a hitszónoklattan tanára volt; számos alkalommal elnökölt a rabbivizsgákon, és ugyancsak számos rabbiavató szertartást végzett.

Fiatalabb társa a papi szolgálatban, a később legendás nagysággá emelkedett Heves Simon főrabbi írja róla születésének centenáriumán, hogy végtelen hálával tartozik neki a magyar zsidóság, mert fejlődésére üdvös hatást gyakorolt, és mert honpolgári jogait a történelmi tények és ténymegállapítások fundamentumával

² Összeállította: *Weisz Miksa*. Magyar Zsidó Szemle, XXXVII. Bp., 1920. 5–10.

erősítette meg, és noha az idők viharai a bástyákon rést ütöttek is, e fundamentum a jövő számára is megmarad. Bár az illusztris szerző nem számíthatott a holocaust tetőzésének viharaira.

Hevesi Simon e megállapítása arra enged következtetni, hogy Kohn Sámuel történeti kutatásai legfőbb erényének a zsidóság jogállása nyomon követését tartja. Érthető is, hogy Hevesi figyelmét Kohn művének ez a vonulata ragadja meg leginkább, hiszen e sorokat 1941-ben, a magyar zsidóság jogállásának nagyon is támadott és roskadozó helyzetében írja. De tartozunk az igazságnak azzal, hogy ne feledkezzünk meg arról, hogy Kohn a belső történetre, a művelődéstörténetre, a vallási helyzet vizsgálatára is nagy súlyt helyezett. Mintegy egyesíti Lőw Lipót és Zipser Mayer irányzatát. Lőw – Nagykanizsa, Pápa, Szeged rab-bija, a szabadságharc tábori lelkésze – legfontosabb célkitűzésé-nek a magyar zsidók egyenjogúsításának kivívását tartotta, így érthető, hogy mind részkutatásaiban, mind átfogó magyar zsidó történeti művében a főhangsúlyt a jogi helyzet tisztázására vetette. Kevesebb gondot fordított a hitéletre, s általában a belső életre. A rohonci rabbi, Zipser Mayer, a magyar zsidó művelődés-történet első kutatója ezért erősen kritizálta is. *A zsidók története Magyarországon* első kötete átfogó és összegező alkotás, mind-máig példaadó a magyar zsidó történeti irodalomban, noha mai kutatásaink új szociológiai és gazdaságtörténeti szempontokkal bővültek. Mégis boldogult Scheiber Sándor több alkalommal is kijelentette – e sorok írója előtt is hangoztatta –, hogy azon a képen, amelyet a magyar föld zsidóinak a mohácsi vészig tartó történetéről Kohn Sámuel alkotott, lényeges változtatásokat alig kell eszközölni, noha a mű megjelenése óta (éppen Scheiber szer-kesztésében és munkatársai közreműködésével) óriási mennyisé-gű új forrásanyag áll rendelkezésünkre.

Kohn Sámuel történetírói munkásságára minden bizonnyal pályaindító hatással volt bresloui professzora, Heinrich Graetz, akit méltán neveznek a modern zsidó történetírás legnagyobb mesterének. Igaz, hogy a mester és a tanítvány között rendkívül nagy a szemléletbeli különbség. Graetz gyakran heves szenvedéllyel ábrázolja elődeink megpróbáltatásokkal teljes életét. Kohn mindenkor megőrzi a tudományos előadásmód távolság-tartó, előkelően ünnepélyes stílusát. Hiszen ő maga is ilyen volt, „arisztokratikus magatartású rabbi” – amint őt a későbbi barát, a zsidó történet folytatására kiszemelt munkatárs, Büchler Sán-dor jellemzi.

Kohn Sámuel történeti kutatásainak legeredetibb konstrukciója a zsidó hitű kazárok bevonulása a honfoglaló magyarokkal magyar földre. A kritikai állásfoglalásokkal szemben mindvégig szilárdan kitartott nézetei mellett.

A zsidó tudósokon kívül Kultsár István, Helmár Ágoston és Hajnik Imre munkásságát kell megemlítenünk a XIX. század elejéről, akik magyar zsidó történeti témákkal foglalkoztak.³

A hazai zsidó történelmi kutatás nemsokára új lendületet nyert fiatal rabbi történészek lelkes csoportjának munkássága nyomán.

Az 1877-ben megnyílt Országos Rabbiképző Intézet történelmi tanszékének első professzora, Kaufmann Dávid tudományágának kiváló művelője volt. Egyetemes jártassága a zsidó irodalomban, felkészültsége a zsidó történeti kutatások segédtudományaiban a historiográfia kiváló mesterévé avatta.

Hazai vonatkozásban nem sokat írt, mert érdeklődése más országok zsidósága történetére is kiterjedt, de egy nagyon jelentős és termékeny gárdát nevelt fel a magyar zsidó történetírás számára.

Mintegy mesterének félbeszakadt munkájára vállalkozott Venetianer Lajos, amikor megírta a magyar zsidók történetét a honfoglalástól az I. világháború kitöréséig.⁴ A mű elkészítésére 1920-ban kapott megbízást. Az egyre erősödő hazai antiszemitizmus légkörében vagyunk. Ez magyarázza művének vitathatatlan gyengéit, de egyben érdemeit is. A kazár rokonság, s általában a magyar—zsidó kapcsolatok olykor romantikus bemutatása mellett teljességgel tényszerű a gazdag bibliográfiára és bőszeges statisztikákra alapozott bizonyítása a magyar zsidók konstruktív részvételének a nemzeti műveltség és gazdaság szolgálatában.

A Kaufmann-tanítványoknak köszönhetjük egyes városok, megyék zsidóságának történetét vagy bizonyos részproblémák megoldását. Nem a teljesség igényével, de utalhatunk itt Sopron,

³ *Kultsár István: „Zsidóság”*. Hazai Tudósítások, 1806. 3.; *Hajnik Imre: A Zsidók Magyarországon a Vegyes Házbeli királyok alatt*. Pest, 1866.; *Helmár Ágoston: A Magyar Zsidótörvények az Árpádok korszakában*. Pozsony, 1879.; *Marton Ernő: Büchler Sándor levelezéséből*. In: *Magyar-Zsidó Oklevéltár*. X. Bp., 1967. 27.; uo. Büchler Sándor bibliográfiája: 8—18. Kaufmann Dávid irodalmi munkásságára: *Encyclopaedia Judaica*, IX. 1095—1099.

⁴ *Dr. Venetianer Lajos: A Magyar Zsidóság Története: A honfoglalástól a világháború kitöréséig*. Bp., 1922.

majd Bécsújhely monográfiájára Pollák Miksától,⁵ Buda, Óbuda és Pest hitközségeinek alapvető monográfiájára Büchler Sándortól,⁶ a Csanád megyei zsidók történetére Kecskeméti Ármintól.⁷ Bernstein Bélának köszönhetjük a Vas megyei zsidók történetét és máig is sokat idézett művét a zsidók részvételéről az 1848/49. évi forradalom- és szabadságharcban.⁸ Kaufmann-nak kiváló tanítványa Weisz Miksa,⁹ aki első gondozója a Kaufmann-hagyatékként a Magyar Tudományos Akadémián őrzött héber kéziratgyűjteménynek, s emellett számos kisebb-nagyobb dolgozattal gyarapította történeti irodalmunkat.

A korán elhunyt Kaufmann Dávid után Blau Lajos professzor szellemi irányítása alatt és hatására folytatódott a főképpen hitközségi monográfiák szerkesztése.¹⁰ De emellett kiemelkedő önálló tanulmányok is születtek a Pesti Hitközség belső történetéről s a magyar zsidóság egy-egy korszakáról Groszmann Zsigmond írt.¹¹ A magyar rabbik kapcsolatairól az egykori híres prágai rabbival, Landau Ezékiellel,¹² s más témákról pedig Richtmann Mózes publikált. A Rabbiképző Intézet gimnáziumának tanára, Csetényi Imre¹³ a magyar reformkor zsidóságáról értekezett. A talmudtudós Goldberger Izidor kivált történeti tanulmányaival is a Magyar Zsidó Szemle évfolyamaiban.

Blau Lajos hűséges tanítványa, Carmilly-Weinberger Mózes professzor szerkesztésében jelent meg a *The Rabbinical Seminary*

⁵ Pollák Miksa bibliográfiája 17. és 29. sz. In: Magyar-Zsidó Oklevéltár, XI. Bp., 1968. 5–15.

⁶ Büchler Sándor bibliográfiája 67. sz. In: Magyar-Zsidó Oklevéltár, X. Bp., 1967. 8–18.

⁷ Kecskeméti Ármintó bibliográfiája 70. sz. In: Magyar-Zsidó Oklevéltár, XII. Bp., 1969. 5–12.

⁸ Bernstein Béla: A zsidók története Vas megyében. In: Magyar Zsidó Szemle, 1913., 1914. és 1915. évfolyamaiban folytatólagosan; Bernstein Béla: Az 1948–1949-iki magyar szabadságharc és a zsidók. Bp., 1898.

⁹ Weisz Miksa bibliográfiáját l. in: Zsoldos Jenő: 30 év Isten szolgálatában. Bp., 1925.; illetve Salgó László: in: Magyar Zsidó Szemle, Bp., 1935.

¹⁰ Vö.: Scheiber Sándor: Magyar-Zsidó Oklevéltár, XVII. Bp., 1977. Előszó.

¹¹ Groszmann Zsigmond: A Magyar Zsidók V. Ferdinánd alatt, 1835–1848. Bp., 1916.; A Magyar Zsidók a XIX. század közepén, 1849–1870. Bp., 1917.

¹² Richtmann Mózes: Landau Ezékiel és a magyar zsidók. Magyar Zsidó Szemle, XXII. Bp., 1905.

¹³ Csetényi Imre irodalmi munkásságáról l. Pinkas Hakehillott, Jeruzsálem, 1976. Bibliográfiájában a 37., 38., 44., 80–83., 94., 95. sz. tételeket.

of Budapest 1877–1977.¹⁴ c. mű, amely Erdély, Bánát és Horvátország zsidó történetírásának legfőbb eredményeit is bemutatta. Könyvét egy jelenleg még kéziratban lévő hatalmas bibliográfia egészíti ki. E területek zsidó történetének feldolgozását – különösen századunk negyvenes éveit – a Rabbiképző Intézet neveltjeinek köszönhetjük, Eisler Mátyásnak,¹⁵ Singer Jakabnak,¹⁶ Weinberger Mózesnek,¹⁷ akikhez a negyvenes években Marton Ernő,¹⁸ majd a felszabadulás után Vágó Béla¹⁹ járultak értékes munkátaikkal: Erdély, közelebbről Kolozsvár, Temesvár s más hitközségek és rabbijaik történetének bemutatásával. Horvátország vonatkozásában Schwarcz Gábort és Diamant Gyulát²⁰ kell megemlítenünk, mindketten a pesti Rabbiképző neveltjei, akik szűkebb régiójuk hitközség-történeti és hitközség-szervezeti publikációikkal váltak ki. Carmilly-Weinberger fentebb említett kötetében a magyar zsidó történetírásról Nathaniel Katzburg értekezett.²¹

Természetesen a Rabbiképző Intézet körén kívül álló tudósok is művelték a magyar zsidó történetírást. Így az ortodox vallási irányzathoz tartozó Singer Leó váraplotai rabbi, aki főképpen az *Encyclopaedia Judaica*, az 1928-ban indult, de a hitlerizmus miatt — fájdalom — torzóban maradt német nyelvű tudományos lexikon magyar hitközség-történeti és rabbik életrajzát bemutató szócikkeivel vált ki, valamint a máramaroszigeti származású Jekutiél Juda Grünwald – utóbb az Ohio állambeli Columbus városának rabbija –, aki héber nyelvű munkájában a magyar zsidóságnak az Eötvös József által összehívott kongresszus nyomán ortodox és neológ vallási árnnyalatokra történt kettéválását adta elő ortodox álláspontból.

¹⁴ New York, 1986.

¹⁵ *Eisler Mátyás*: Az erdélyi zsidók története. Az erdélyi országos főrabbi kiadatlan kútfői alapján. Kolozsvár, 1900.

¹⁶ *Singer Jakab*: Temesvári rabbi a XVIII. és XIX. században. Részben kiadatlan kútfők alapján. Seini (Szinérváralja), 1928.; Uő.: Temes megye és a zsidók polgárosítása. Bp., 1907.; A temesvári zsidók az 1848–49-i szabadságharcban. Temesvár, 1914.

¹⁷ *Weinberger Mózes*. Lásd 14. sz. jegyzet.

¹⁸ *Marton Ernő*: A zsidó nemzeti mozgalom Erdélyben. Kolozsvár, 1922.

¹⁹ *Vágó Béla*: A székely társadalom a madárfalvi veszedelem korában. Bukarest, 1957.; Political und diplomatic activities for the Jews of Northern Transylvania (June 1944–February 1945). Jerusalem, 1967. 155–173.

²⁰ *Diamant Gyula*: A zsidók története Horvátországban az egyenjogúsításig. Bp., 1912.

²¹ (215–245.).

Mandl Bernát, a pesti zsidó polgári iskola egykori igazgatója tiszteletet parancsoló odaadással, évtizedes fáradhatatlan munkássággal kutatta fel a különböző levéltárak zsidó vonatkozású anyagát, s másolta le azokat a jövőbeni korok történészei számára.²² Önálló tanulmányai a zsidó oktatástörténet kezdeteit tárják fel Magyarországon,²³ valamint a XVIII. századi magyar zsidó gazdasági és kereskedelmi tervekkel ismertetnek meg bennünket.

A pesti zsidó gimnázium tanára, később igazgatója volt Grünwald Fülöp,²⁴ aki a Kohn Sámueltól és Büchler Sándortól be nem fejezett nagy magyar zsidó történet Mohács utáni korszakainak megalkotására lett volna hivatott. Tanári tevékenysége s talán tartózkodóan szerény természete a magyarázata annak, hogy nem vállalkozott erre a munkára, de részletkutatásai mind a hazai zsidó településtörténet terén, mind a Buda-Várhegy topográfiája zsidó vonatkozásainak tekintetében alapvetőek. A Magyar-Zsidó Oklevéltár 1958–1963 között megjelent négy kötetének szerkesztője Scheiber Sándorral együtt.

Scheiber Sándor²⁵ nevével a hazai zsidó történetírás történetében új korszak vette kezdetét.

Mint tudós, mint kutató és szerkesztő, mint tudományos szervező és mint pedagógus páratlan egyéniség volt.

Magyar zsidó történeti érdeklődése a római kortól szinte napjainkig tartott, s felölelte a köztörténetet csakúgy, mint a művelődés- és művészettörténetet. De talán éppen sokágú érdeklődése folytán, amelyben igen jelentős helyet foglalt el a középkori héber kéziratgyűjtemények, az úgynevezett genizák kutatása, történeti vonatkozásban, a számtalan részlettanulmány mellett csupán két nagy szintézist hagyott hátra. Az egyikben a magyaror-

²² *Mandl Bernát*: Magyar Zsidó Oklevéltár. Monumenta Hungariae Judaica. 2–3. Bp., 1903–1938.

²³ *Mandl Bernát*: A magyarországi zsidók tanügye II. József alatt. Bp., 1901.: Uő: A magyarországi zsidó iskolák állapota a XIX. században és fontos feladatai a XX. században. Bp., 1909. Klny. az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat évkönyvéből 1903.

²⁴ *Grünwald Fülöp*: A Magyar-Zsidó múlt történelme. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat évkönyve. Bp., 1934. 208–225.; Grünwald Fülöp bibliográfiája: In: Magyar-Zsidó Oklevéltár, VIII. Bp., 1965. 12–17.

²⁵ Irodalmi munkásságának bibliográfiáját *Dán Róbert*től. *Scheiber*: Folklor és tárgytörténet című művei. II. III. kötetekben. Bp., 1974. és 1984. (Klny. Studies in Bibliography.)

szági zsidó feliratokat adta ki,²⁶ a másikon középkori kötéstáblák, illetve kódexek és kódexmaradványok vizsgálatával szinte egy tudományos detektív munka bravúrával nyomozta ki a középkori hazai zsidó művelődés könyvanyagát s e kultúrának feltehető központjait.²⁷

Szerkesztői energiájának eredménye a *Magyar-Zsidó Oklevéltár* hatalmas sorozata, amelyben az 1903-ban megindult vállalkozás 1938-ig további négy kötetrel gyarapodott, majd az V/1 jelű kötet 1950-ben hagyta el a sajtót, most már Scheiber szerkesztésében, s innen a XVIII. kötetig jutott el. A nagy vállalkozásban Házi Jenő és Grünwald Fülöp a főmunkatársak, míg a munkatársak előkelő sorában számos jeles történész-latinista paptanárral találkozunk. Az *Oklevéltárban* nem csupán tudományos munkásságuk folytatására nyílt mód, de Scheiber, felkérésükkel, a közismerten nehéz években anyagi vonatkozásokban is segítségükre sietett. Az ökümenét hangtalanul így is lehetett gyakorolni.

Szerkesztői tevékenységének másik nagy területe a *Magyarországi Zsidó Hitközségek Monográfiái* c. sorozat életre hívása és gondozása volt. Ezekből a munkákból 1982-ig 11 kötet jelent meg.

A harmadik vonulat a *Magyar Izraeliták Országos Képviselete Évkönyveinek* szerkesztésében öltött testet (1970–1984).

Tanítványai közül kiemelkedik a fiatalon elhunyt Dán Róbert professzor. A szombatosság és a magyarországi héber, illetve biblikus tudományok történetének kiváló kutatója volt.²⁸

Természetesen a Rabbiképző körén kívül is számosan foglalkoznak hazai zsidó történeti témákkal. A zsidóságnak a polgári társadalom kereteibe történő beilleszkedését vizsgálja Vörös Károly,²⁹ a szegedi zsidó családok XIX. századi életével Marjanucz

²⁶ *Scheiber, Alexander: Jewish Inscriptions in Hungary. From the 3rd Century to 1686.* Akadémiai Kiadó, Bp.,—E. J. Brill, Leiden, 1983.

²⁷ *Scheiber Sándor: Héber kódexmaradványok magyarországi kötéstáblákban.* Bp., 1969.

²⁸ *Dán Róbert: The first Hebrew Printed Texts in Vienna.* Cincinnati, 1970. 101—1051.; Uő: *Sylvester Újszövetségének nyomdai és filológiai hátteréhez,* Bp., 1973. 155—559.; Uő: *Péchi Simon letartóztatása 1621-ben.* Bp., 1974. 66—701.; Uő: *Az Erdélyi szombatosok és Péchi Simon.* Bp., 1987.

²⁹ *Vörös Károly: Ungarns Judentum vor der bürgerlichen Revolution.* Leiden, 1981. 139—156. In: *Studies in East European Social History,* Ed. by *Keith Hitchins.* Vol. 2.; Uő: *Budapest legnagyobb adófizetői, 1873—1917.* Bp. Uő:

László foglalkozik.³⁰ A balassagyarmati zsidók történetének egyes mozzanatait kutatja Majdán Béla.³¹ A nyíregyházi zsidó hitközség kórházának kialakulását Riczu Zoltán követi nyomom.³² A váci zsidók immáron szinte nyomtalanul eltűnt életébe enged bepillantást Ilon Gábor.³³

A felszabadulás utáni magyar zsidó társadalmi kérdések és a neoantiszemitizmus fájdalmas problematikájának, a magyar-zsidó együttélés kérdéskomplexumának legkiválóbb és rendkívüli erkölcsi bátorságú szakértője Bibó István,³⁴ méltó társa volt az antiszemitizmus elleni küzdelemben Száraz György.³⁵

A Huszadik Század folyóirat 1917. évi körkérdésére adott válaszokból, továbbá Molnár Erik, Bibó István, Száraz György, Hanák Péter tanulmányaiból egybeszerkesztett fontos kötet *A zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus* című mű,³⁶ amely történeti visszapillantásban mutatja be a különböző álláspontokat a zsidókérdés tekintetében, tagadóitól annak megvallóig.

Buda visszafoglalásának zsidó vonatkozású adatait elemzi Haraszti György,³⁷ s ugyancsak ő kutatja a háttérét egy XVI. századi mű kapcsán a Messiás eljövételével kapcsolatos zsidó zsinatnak.³⁸ A hazai zsidó művészettörténeti kutatásokban, Scheiber Sándor nyomain, Schöner Alfréd a nagykanizsai Chevra könyv ornamentikáját dolgozza fel.³⁹

A budapesti zsidóság két forradalom között (1849–1919). In: Kortárs 1986. 12. sz. 100–117.

³⁰ *Marjanucz László*: A szegedi zsidó családok a XIX. században. In: Szeged művelődéstörténetéből, 6. sz. Szerk.: *Lengyel András*. Szeged, 1988. 52.

³¹ *Majdán Béla*: Az első világháborút lezáró nemzetközi békeszerződések lényeges hatása egy magyarországi határmenti megyeszékhely ipari életének alakulására. Salgótarján, 1984. 145–170.; Klny. A Nógrád megyei múzeumok évkönyve. 10. kötet. Balassagyarmat, 1931.

³² Kéziratban.

³³ *Ilon Gábor*: Adatok Vác zsidóságának életmódjához a XIX. század közepéről. In: *Studia Comitatus* 18. (Tanulmányok Pest megye múzeumaiból)

³⁴ *Huszár Tibor*: Bibó István (beszélgetések, politikai életrajzi dokumentumok). Debrecen, 1989.

³⁵ *Száraz György*: Történelem jelenidőben. Bp., 1984.

³⁶ Bp., 1984.

³⁷ Budavára visszavétele 1686-ban. . . Egy ismeretlen angol kortárs beszámolója. Sajtó alá rendezte és jegyz.: *Haraszti György—Faragó Tamás*.

³⁸ *Haraszti György*: A nagy zsidó zsinatról. In: Az értelmiség Magyarországon a XVI–XVII. században. Szeged, 1988.

³⁹ Kézírtas doktori értekezés.

A magyarországi zsinagógák építéstörténetét a XVIII. századtól napjainkig kíséri figyelemmel és az egyes kiemelkedő épületek műszaki leírását is bemutatja Gazda Anikó *Magyarországi zsinagógák* c. tanulmányosorozata.⁴⁰ A magyarországi zsidó emlékek és templomok (egy részének) építéstörténeti leírását nyújtja Bokor Sándor.⁴¹

A holocaust hazai irodalmának még csak változatos bemutatására sem vállalkozhatunk, de ki kell emelnünk Karsai Elek művét a munkaszolgálat történetéről,⁴² valamint Beneschofsky Ilona és Karsai Elek közös munkáját, a náciizmus bűneit tanulmányokban és dokumentumokban összegező háromkötetes „Vádirat”-ot.⁴³ Olvasóközönségünkhöz a közelmúltban jutott el magyar fordításban az egyik legátfogóbb mű a magyar zsidóság tragédiájáról, melynek eredeti angol szövegét az erdélyi származású Randolph Braham professzor írta, hatalmas irodalmi és forrásapparátus alkalmazásával.⁴⁴

Izrael állama történeti, erkölcsi és tudományos kötelezettségének vallja és vállalja a holocaust korszakának rendszeres kutatását és tudományos feldolgozását. Több ilyen intézet is működik a zsidó államban, melyek közül a legismertebb a Jeruzsálemben működő Yad Vashem kutatási és dokumentációs központ. Ennek gondozásában jelent meg a magyar zsidó hitközségek történetét a kezdeti időktől általában századunk hatvanas éveikig feldolgozó hatalmas lexikális mű, a *Pinkas Hakehillott. Encyclopaedia of Jewish Communities*,⁴⁵ héber nyelven. A műhöz illeszkedik Nathaniel Kadzburg professzor összegező munkája, a legújabb ilyen jellegű héber nyelvű mű a magyar zsidóság történetéről.

Az izraeli egyetemeken több tanszéken is tanítják, illetve kutatják a magyar zsidóság történetét. Így éppen a már fentebb említett Carmilly-Weinberger professzor kezdeményezésére a jeruzsálemi egyetemen két tanszék is foglalkozik magyar zsidó történeti kutatásokkal. Michael Silber professzor a polgári társa-

⁴⁰ Megjelent: Településfejlesztés, 1986. 2.

⁴¹ Mérnök-doktori értekezés, kéziratban.

⁴² *Karsai Elek*: Fegyvertelen álltak az aknamezőn. Bp., 1962. I.—II. (MIOK kiadása)

⁴³ *Beneschofsky Ilona—Karsai Elek*: Vádirat a náciizmus ellen. I.—III. 1987. 1–3. sz. Bp., 1958., 1960., 1967. (MIOK kiadása)

⁴⁴ *R. L. Braham*: A magyar holocaust. Bp., 1989. I. — II.

⁴⁵ Jeruzsálem, 1976.

dalomba történő beilleszkedés korszakára vet világot. A Bar Ilan egyetemen közösségtörténeti és köztörténeti összefüggésű kutatásait publikálja a már ugyancsak említett Kadzburg professzor, míg gazdaságtörténeti szempontból Jozsef Don professzor vizsgálja a magyar zsidó múltat. A haifai egyetemen Vágó Béla professzor főként az erdélyi zsidóság történetére vonatkozó kutatásokat vezette be, irányítja és publikálja a maga és munkatársai eredményeit.

Az egyes hitközségtörténeti művek felsorolása lényegesen túlhaladná ez írás kereteit.

Az Észak-Amerikai Egyesült Államokon belül csak a legutóbb alakult New Yorkban egy kutatóintézet Randolph Braham professzor igazgatásával, Csengeri Imre és neje alapítványából a magyar holocaust korszak kutatására.

Franciaországban, Párizsban, Karády Viktor nemzetközileg elismert művelője a magyar zsidó szociológiai kutatásoknak a Centre National de la Recherche Scientifique-ben, míg az 1945 utáni magyar zsidóság helyzetéről történeti, szociológiai, kultúr-történeti aspektusban Várdy Péter végez rendszeres kutatásokat Hollandiában az Universitas Twente intézetében.

Hadd fejezzük be ezt a kis áttekintést magyar adatokkal. A magyar zsidó történeti irodalomnak nyeresége, habár általános zsidó történeti tárgyú mű, a bécsi Allerhand professzor magyar fordításban megjelent munkája a zsidóság ókori történetéről.⁴⁶ Végezetül hadd utaljunk egy szerény, de elmélyült kutatásokat bemutató kiadványra, amely *A zsidók Fejér megyében 1688–1867* címmel jelent meg, a Levéltár igazgatójának, dr. Farkas Gábornak a szerkesztésében.⁴⁷

*

Alig két évszázad telt el Kultsár István első kezdeményezésétől e Fejér megyei kiadványig, s talán elmondhatjuk, hogy e nem egészen két évszázad alatt a magyar zsidó historiográfia művelői eredményesen járultak hozzá a nemzeti történet s benne a magyar zsidóság képének kialakításához.

Schweitzer József

Budapest, 1990. március

⁴⁶ A zsidóság története. Szerk.: Raj Tamás. Bp., 1987.

⁴⁷ Székesfehérvár, 1989. A Fejér Megyei Levéltár Közleményei 4.

Be
I. J
r
II.
:
II
IV
V.

VI
VI
VI
IX
X
X

TARTALOM.

	Lap
Bevezetés	1— 2
I. Józsipton (ál-Josephus) a magyarok származásáról és régi s újabb lakhelyeiről. 940 körül	3— 9
II. Chászdái ben Jiczchák ibn-Sáprút, kordovai államférfiúnak, Horvát- és Magyarországon át József, kozar béghez küldött levele. 955 körül	10—23
III. József, kozar bégnek, Chászdái ibn-Sáprúthoz intézett válaszoló levele. 960 körül	24—43
IV. »Táná di bé-Élijáhu« a magyarok pusztításairól. 974 körül	44
V. Jehúdah há-Kóhen, mainzi rabbinak, Magyarországra vonatkozó három döntvénye. 1070 előtt . .	45—48
1. A magyar királyné a pénzverő főnökének meghagyja, hogy egyes zsidók számára ezüst filléreket veressen.	45—46
2. Zsidók, mint a Magyarország és Mainz közti kereskedés közvetítői	47
3. A magyarországból Mainzba küldött arany- és rézárúknak ott nagyobb az értéke mint Magyarországon.	47—48
VI. Rabbi Selómoh Jiczcháki Magyarország földrajzi fekvéséről. 1090 körül	49—50
VII. Száádjah, Kálonimosz, wormsi rabbi tanítványa, az ő idejében létező 10 keresztény birodalom közt Magyarországot is felszámítja. 1100—1130 körül .	51—52
VIII. Tudelai Binjámin (ben Jónah), spanyol zsidó utazó, elbeszéli, hogy Konstantinápolyba magyar kereskedők szoktak jönni. 1166 körül	53—54
IX. Eliézer ben Jiczchák, speieri rabbi, Jehúdah ben Jiczchák párizsi rabbihoz intézett levelében a magyar zsidók állapotáról nyilatkozik. 1190 körül	55
X. Jiczchák ben Móseh (Ór-Zárua,) bécsi rabbinak tudósítása a budai és esztergomi meleg forrásokról. 1250—1260 körül	56—57
XI. Isserlein Izráel, bécs-ujvárosi rabbi, a Magyarországon csavargó családokról és az ó- és uj-budai zsidó községekről. 1450—1470 közt	58—59

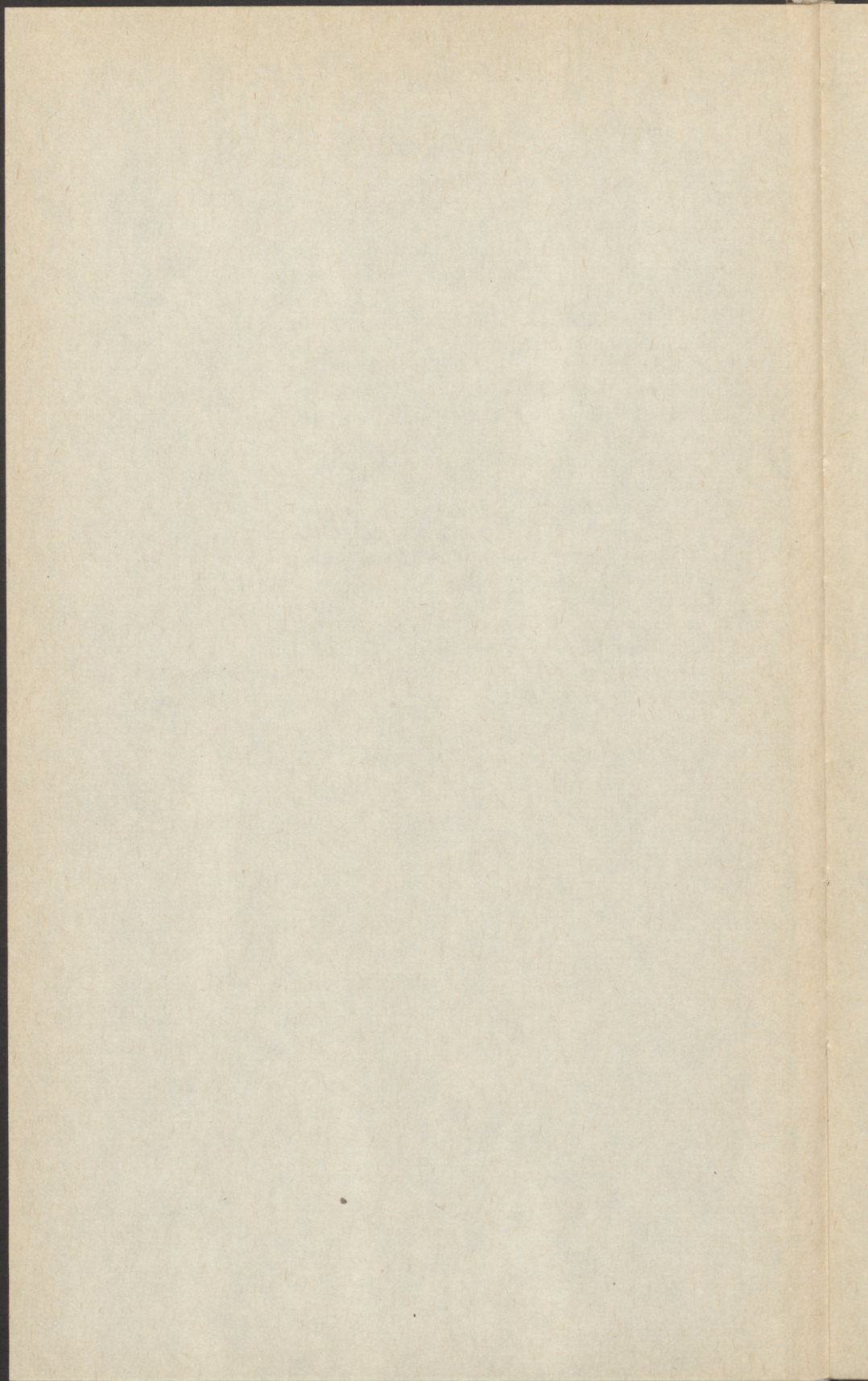
XII. Brúna Izráel, regensburgi rabbihoz, egy Vác közelében meggyilkolt zsidó ügyében tanuvallomás küldetik be. 1456—1480 közt.	60— 61
XIII. Zákúth Ábrahám krónikájának a magyarokra vonatkozó adatai. 1504	62
XIV. Selómoh ben Virga (Ibn-Verga) »Jehúdah ostora« című munkája egy állítólag Budán történt régibb nevezetes eseményt beszél el. 1520 előtt . .	63— 64
XV. Kapszáli Élijáhu, kándiai rabbi, krónikájának Magyarországra vonatkozó adatai. 1523	65— 74
1. Magyar portyázók Törökországot dúlják. II. Mohammed három magyar erődöt ostrommal vesz. (1454).	65— 67
2. Mohammed Nándorfehérvár alatt vereséget szenved. 1456.	68— 69
3. I. Szélim Nándorfehérvárt esellel akarja hatalmába keríteni, de terve meghiúsul, 1518	69— 70
4. II. Lajos Szulejmán követeit meggyalázza és megcsonkítja. Nándorfehérvár eleste. Ennek magyar őrsége, Szulejmán tudta nélkül, hűtlenül leöletik, A magyarok rettegése. Szulejmán visszatérése . .	70— 74
XVI. A budai zsidó hitközség Élijáh há-Lévi, konstantinápolyi rabbihoz, és Méir, páduai rabbihoz, Szerencsés Imre fiainak érdekében kérdést intéz, melyben Szerencsésnek sorsa és tettei elbeszéltek. 1526 körül.	75— 81
XVII. Méir ben Jiczhák Katzenellenbogen, páduai rabbihoz Kismartonból kérdést intéznek, melyben neki e város fekvését és környékét leírják. 1553 előtt .	82— 83
XVIII. Gedáljáh ibn-Jáchjá krónikájának Magyarországra vonatkozó adatai. 1550—1587 körül . .	84— 85
1. Magyarországon átvonuló kereszties hadak az ottani zsidókkal kegyetlenül bánnak. 1096.	84
2. Gedáljáh ibn-Jáchjá Béceset a magyar királysághoz tartozó városnak mondja	85
XIX. József-há-Kóhen két történelmi munkájának Magyarországra vonatkozó adatai. 1554—1575. .	86—101
A. József há-Kóhen krónikájának Magyarországra vonatkozó adatai :	
1. Kálmán király és a kereszties hadak. 1096. . . .	87— 88
2. A nikápolyi ütközet. 1396.	88— 89
3. Brankovics György Magyarországra menekül . .	89
4. II. Murád és I. Ulászló közti háborúk. A várnai ütközet.	89— 90
5. A belgrádi ütközet. 1456	90— 91

6. A törökök a horvát bán 1493-ban megverik és fogságba ejtik	91— 92
7. Szulejmán Nándorfehérvárt elfoglalja	92
8. Szörény várának eleste. 1524	92
9. A mohácsi vész. Szulejmán Budán	92— 94
10. Pozsony őrsege a Bécszet ostromló törököknek sok kárt okoz. 1529	94
11. Szulejmán János vajdát Nisben fogadja, onnét tovább indul Bécs ellen, de útközben visszavonul. 1532.	94— 95
12. Katzianer veszedelme	95
13. A János király halála után történetek	95
14. Ferdinánd sikertelen hadjárata Buda ellen. 1542	95— 96
15. Pest városának sikertelen vívása. 1542.	96
16. Esztergom és Fehérvár eleste. 1543.	96— 97
17. Fráter György a töröktől elpártol	97
18. Fráter György megöletik.	97
19. Teufel veresége.	97— 98
B. József há-Kóhen »Siralom völgyé«-nek Magyarországra vonatkozó adatai:	
1. A zsidók 1348-ban Magyarországból kiűzetnek	98
2. Zsigmond király a töröktől megveretik.	98
3. Zsigmondot a hussziták megverik	98— 99
4. Báthory István lengyel király	99
5. A zsidók 1598-ban Budát a császáriak ellen megvédeni segítik	99—100
6. A császáriak 1601-ben Székesfehérvárt elfoglalják, de később a töröktől megverik	100— 101
XX. Élijáh ben Chájim, Konstantinápoly rabbinak, Budáról tanuvallomásokat küldenek be, melyekben egyebek közt az akkori budai török lírókról is az akkori budai fogházzal is van szó. 1586.	102—103
XXI. Szerkesz Jóel, krakkói rabbinak bejelentik, hogy egy zsidót, ki fogságba esett lengyel nemesek fölkeresésére Gyula-Fehérvárról elutazott, útközben megöltek. 1591.	104—106
XXII. Gans Dávid világtörténelmi krónikájának Magyarországra vonatkozó adatai. 1592.	107—111
1. A magyarok kalandjai Német- és Franciaországban. Az augszburgi ütközet. 954—955	108—109
2. Albert császár	109
3. V. László halála	109
4. Mátyás király	109—113
5. A mohácsi vész. II. Lajos.	111
6. Budavár lőpor-robbanás által nagy kárt szenved.	111

XXIII. Chájim Sábthái, Szalonichi rabbi, döntvénytárának Buda ostromlására vonatkozó adatai. 1607. után	112—113
XXIV. Krochmal Menachem Mendel, nikolsburgi rabbi, egy Holics közelében meggyilkolt zsidó s a gyilkosnak Szakolczán történt kivallatása ügyében tanuvallomásokat vesz fel. 1648.	114
XXV. Szimcha ben Gerson há-Kóhen, nándorfehérvári rabbi, meghatározza, hogy mikép irták öregatyja idejében a rituális válólevekben azoknak a magyar helységeknek neveit, ahol ily válóleveleket kiadtak. 1657.	115—116
XXVI. Kóhen Efrájim, budai rabbi, »Efrájim kapuja« czimű döntvénytárának Magyarországra, különösen Budára vonatkozó adatai. 1667—1678.	117—123
1. A budai törököknek bárminemű részegítő italnak tartása kormányrendelet által tiltatik. 1670.	117—118
2. Egy császári rendelet mindenkit, ki Budán bort tart, fejvesztéssel fenyeget	118
3. Budai zsidók október hó közepe táján hajóra szállnak, hogy az eszéki vásárra menjenek	118
4. Budai zsidók keresztény rabszolgáikat a zsidó vallásra térítik	119
5. Haszan basa, volt ráczalmási szubasi, egy budai zsidónak perkátai ráczok által véghezvitt meggyilkoltatását beszéli el. 1665. A szerző a török törvénykezésről nyilatkozik	119—121
6. Budai orvosok. 1676.	121
7. Valaki bőröket vesz és az árukat, melyre nézve a bőr sulya mérvadó, oroszlán tallérokban teszi le	122
8. Buda a lángok martaléka lesz. 1669.	122—123
9. Budai zsidók az esztergomi törököknek sót szállítanak	123
XXVII. Cantarini Kóhen Izsák Chájim mint szemtanu elbeszéli, hogy a páduai zsidó községet Budának 1684-iki vívása alkalmával üldözték, mivel a budai zsidók a várt a keresztény ostromsereg ellen védelmezni segítették. A páduai zsidók »budai farsang«-ja. 1685.	124—128
XXVIII. Czevi ben Jákob Áskenázi egy Buda vívása alkalmával keletkezett pört intéz el. A budai zsidó hitközség sajtáságos intézményei. 1686	129—130
XXIX. Schulhof Izsáknak, Salamon (Zalman) há-Lévi fiának, budai lakosnak, Budának rohammal való megejtése alkalmából irt két gyászda, vala-	

VII.

mint ama eseményeknek elbeszélései, melyekre vonatkoznak. 1686.	131—136
XXX. Jehúdab, Efrájim há-Kóhen, budai rabbinak fia, atyja életrajzát közli és saját, ugymint Budán lakó családjának sorsát írja le. 1687.	137—139
XXXI. Tébhli Schiff, Gans Dávid világtörténelmi krónikája folytatójának, Magyarországra vonatkozó adatai. 1692.	140—141
XXXII. Eisenstadt Méir (ben Jiczchák), kismartoni rabbinak tanuvallomást küldenek be, mely szerint egy, a Dunába fuladt zsidónak holttestét Somorjától egész Medvéig hiába keresték. 1734.	142—143
XXXIII. Függelék: »Hagar« mint Magyarország elnevezése. Szulejmán 1526-ban Buda zsidó lakosságát Törökországba viszi. A plevnai magyar-zsidó község. Törökországban keletkezett egyéb magyar-zsidó községek. Buda léber elnevezései. Egy régibb asztrológiai kézirat a török-magyar háborúkat megelőző égi jelekről. Hagar-Magyarország három árpádkori héber okiratban. A középkori zsidók egymásközi összeköttetései. Magyarországot miért nevezték »Hagar«-nak? Magyarok a szent-írás kaldeusi fordításában	144—159
Név- és tárgymutató	160—168

BEVEZETÉS.

Minden kép, legyen ez a festő ecsetének vagy a történetíró tollának műve, sok és sokféle színekből és számtalan egyes vonásokból lesz, melyek magukban véve alig vehetők észre, gyakran jelentéktelenek, de a mesternek keze alatt, egymásnak kiegészítésére vagy kiemelésére kellő helyen fölhasználva, figyelmet lekötő, bámulatos remekművé válnak.

Ily értelemben minden, még a legapróbb történelmi adatnak is megvan a maga jelentősége, és ezen szempontból tekintve, tán az itt közölt adatok is hasznavehetőkké válhatnak, jóllehet hazai történelmünk nagy képéhez aránylag csak kevés és nem éppen nagyjelentőségű vonásokkal járulnak.

Ez értekezés célja t. i., a zsidóknak héber nyelven írt irodalmából mindazokat az adatokat összeállítani, melyek a magyarokra vagy Magyarországra vonatkoznak, azok kivételével, melyek csupán csak a magyarországi zsidók vallásos, vagy községi életével foglalkoznak, és a *magyar zsidók történelmében* inkább lesznek helyükön.

A héber irodalomnak, nem tekintve az ó-szövetség néhány könyvét, sajtóképi történelmi munkái nincsenek; de igenis vannak a zsidóknak történelmére vonatkozó érdekes okiratai, továbbá krónikái, melyek főképp a zsidók szenvedéseit és üldöztetéseit jegyezték föl, útleírásai s irodalomtörténeti nagybecsű művei. Ezekon kívül történelmi anyagot szolgáltat még a *jognyilatkozatok* vagy *döntvények* (responsum-ok, héberül: Sásáloth u-thesúbóth) nagy irodalma,¹⁾ melynek tartalmát vallásos, vagy községi

---

¹⁾ L. *Frankel* Z.: Entwurf einer Geschichte der nachtalmudischen Responen, Boroszló 1865. Ez irodalom fontosságára már *Wenzel* az »Árpádkori új okmánytár« VI. kötetének bevezetés en (XII. 1.

ügyekben egyes theológiai tekintélyekhez intézett kérdések s ezek megfejtései, vagy eldöntései képezik.

E különféle héber művek nem-zsidókkal, vagy nem-zsidó viszonyokkal egyenesen csak ritkán szoktak ugyan foglalkozni; de közvetve, vagy mellesleg mégis több, vagy kevesebb adatot nyújtanak majdnem minden nép történelmére s régészetére nézve, melylyel a zsidók az idők folytában szorosabb vagy lazább viszonyba léptek. Ily szétszórt egyes adatokra, s még pedig részben igen régiekre, a magyarok történelmére nézve is akadunk, gyakran ott, ahol legkevésbé vártuk volna.

Ez adatok itt, a szükséges bevezetésekkel s észrevételekkel ellátva, hű, lehetőleg szó szerinti fordításban, és pedig kronológiai sorrendben következnek egymásután. Hitelességük, becscük s hasznevebetőségük fölött ítéljenek a szakértők. Magát a héber szöveget kihagytam, mivel ezt, az illető kutforrások pontos megjelölése nyomán, mindenki könnyen megtalálhatja; de a bennök előforduló tulajdonneveket, úgy szintén bizonyos jellemző, vagy kétes kifejezéseket a szöveg alatti jegyzetekben a héber eredetiben is közöltem, hogy az olvasó értékük, vagy jelentőségük felett önálló ítéletet képezhessen magának, mivel a héber szavak, melyeket tudvalevőleg a magánhangzók megjelölése nélkül szoktak írni, gyakran különféleképp olvashatók. Magában a fordításban pedig az efféle héber szavakat *szokásos kiejtésük szerint írtam át magyar betűkkel.*¹⁾ Nem nyelvészeti, hanem történelmi czélokat tartván szem előtt, fölöslegesnek tartottam a magyarban szokatlan pontok, ékek és egyéb diacriticus jelek kitevését, melyeket a nyelvészeti szaktudomány a hébernek átírására nézve befogadott. A magyarban is meghonosodott héber tulajdonneveket rendszeren úgy írom, amint nálunk szokásosak; így például: *Izsák, Illés*, e helyett: *Jiczchák, Élijáhu*.

olyt.) utalt, ki ugyanezen kötetben (673. l. folyt.) három ily jognyilatkozatot közzé is tett.

¹⁾ A héber ך-t, mely hangot a magyar nem ismer, *ch*-val írtam át.

I.

Jószippon (*ál-Josephus*) a magyarok származásáról és régi s újabb lakhelyéről. 940 körül.

Az »Ál-Josephus« (Pseudo-Josephus), héberül »Jószippon«, ¹⁾ vagy »József ben Gorjón há-Kóhen könyve«, ²⁾ a későbbieknél, az eredeti Josephustól való megkülönböztetés végett, »héber Josephus«, valószínűleg Olaszországban, a X. század közepe felé, 940 körül készült. ³⁾ Ismeretlen, de tudós szerzője, ki kora miveltségének színvonalán állott, a zsidók történetét, héber, görög, latin s arabs források nyomán, egész a jeruzsálemi második templom elpusztulásáig (70 Kr. u.) vezeti le, és elbeszélésébe sok más népre vonatkozó adatot is beleszó. Mondát és történetet válogatás nélkül egymás mellé szokott állítani, a mint ezekre vagy az említett kutforrásokban, vagy pedig korának nézeteiben s meggyőződéseiben ráakadt. ⁴⁾

E könyvet, mely sok kiadást látott, több nyelvre fordították le s többször magyarálták. ⁵⁾ A történelmet Ádámmal kezdi, ennek utódait a szent írás szerint felsorolja s azután Mózsés I. könyvének nemzetségi tábláját tárgyalja. Ennek nyomán ⁶⁾ *Jefeth* legöregebbik fiáról *Gómer*-ről azt mondja: ⁷⁾ »*Gómer* fiai: *Áskenáz*, *Rifáth* és *Togármah*.« Ez utóbbi névhez pedig a következőket jegyzi meg: ⁸⁾

¹⁾ A nevet rendszeren így szokták írni és kiejteni; a héber יוסיפון azonban valószínűleg helyesebben »Jószéphon«-nak volna olvasandó.

²⁾ ספר יוסף בן גוריון הכהן.

³⁾ *Zunz*: Die gottesdienstlichen Vorträge der Juden (Berlin, 1832.) 146—154. l., különösen pedig 152. l.

⁴⁾ *Zunz*: idézett könyvén kívül l. még *Wolf* (Jo. Christoph): Bibliotheca hebraea, I. 500. l. folyt., *Cassel*: Magyarische Alterthümer, 311. l. folyt. és *Graetz*: Geschichte der Juden, V. (első kiadás) 281. l.

⁵⁾ Az idevágó adatokat l. *Wolf*, i. h., u. o. és a *Breithaupt*-féle kiadás (Gotha és Lipse 1710) bevezetésében.

⁶⁾ Mózs. I. k. 10, 3.

⁷⁾ Az I. könyv I. fejezetében, a *Breithaupt*-féle kiadás 1. l.

⁸⁾ Ugyanezen kiadás 3. l.

»Togármah 10 családból áll, melyektől származtak: *Kuzar* és *Páczinák* és *Álikánosz* és *Bulgár* és *Rágbína* és *Turki* és *Búz* és *Zábik* és *Ungri* és *Tilmecz* ¹⁾ Mindezek éjszakra laknak, és országaik nevéik (t. i. e népek nevei) szerint neveztetnek el. És ők *Hetel* azaz *Átel* ²⁾ folyói mellett laknak; csak *Ungár*, *Bulgár* és *Porczinák* ³⁾ laknak a nagy folyó mellett, melynek neve *Dubni*.« ⁴⁾

A honfoglalás utáni korszaknak mintegy 50-ik évéből származó e tudósítás ⁵⁾ a magyarok eredetét egész Nőé unokájára, *Gómer*-re vezeti vissza, ki maga *Togármah*-nak atyja volt, a kitől a magyarok közvetlenül származnak. A zsidó *kozarak*, mint látni fogjuk, szintén ezen *Gómer*-t mondják törzsatyjuknak és fiának *Togármah*-nak, úgy mint *Jószippon*, *tíz* fiat adnak, ki szerintük szintén ugyanannyi nemzetnek, közte a magyar és kozar nemzetnek is, törzsatyjává lett. ⁶⁾

Miképp juthatott ezen, egymástól oly távol eső forrásból eredő, két zsidó adat épen ez állításhoz?

A legközelebb fekvő válasz erre az, hogy a zsidók, úgy mint később a keresztények is, abból a meggyőződésből indultak ki, hogy, mivel a szent írás szerint, az egész emberiség Nőé három fiától eredt, minden nép származása Mózses I. könyvének nemzetség-táblájára vezetendő vissza. *Jefeth*-nek két legöregebb fia, *Gómer* és *Mágoz* alatt a legrégebb idők óta, *Ezekiel* próféta nyomán ⁷⁾ a régi világnak *éjszakra* lakó népeit értették, és pedig *Mágoz* alatt a *szittyá* népeket, *Gómer* alatt pedig, már a névhasználatosság folytán is, a fekete tenger körül lakó *Kimmeriakat*. ⁸⁾ *Gómer*nek három fia közül pedig a zsidók, a *kozarak* és a többi

1) כוזר ופצינך ואליקנום ובולגר ורגבינא ושורקי ובוז וזבוך ואונגרי וטילמיץ.

2) אטל או ריתל או. A héber szövegben »*Átdáb*« (אטלאד) áll, mit *Cassel* helyesen *Átel*-nek olvas; az erre következő héber »ák« (אך = csak) szót t. i. tévesen az előtte álló *Átel*-hez is hozzavonták (Ditto-graphie).

3) אנגר בולגר פורצינך

4) דובני

5) Voltak ugyan, kik *Jószippon* I. könyvének első három fejezetét később becsúsztatott toldaléknak tekintették; de *Zunz* i. h. 153 l. e nézetet megczáfolván, e három fejezet eredeti voltát alaposan bebizonyította.

6) L. *József*, kozar fejedelemnek levelét alantabb III. szám alatt.

7) Ezek. 38 feji., 7. és 15. vers.

8) *Κιμμεριοι*. L. *Gesenius*: Thesaurus philol. linguae hebr., és *Wiener*: Biblisches Realwörterbuch, »*Gómer*« és »*Mágoz*« alatt, továbbá *Cassel*: i. h., 220. l. folyt.

szomszéd népek számára, szintén Ezekiel adata szerint ¹⁾ *Togármáh*-t választották törzsatyául, kit az örmények is a kaukázusi népek ősatyjának mondanak ²⁾

Mind a mellett, hogy e válasz, mint a legközelebb fekvő egyszersmind a legvalóbbszínűnek is látszik, erre vonatkozólag még egy más nézetet is koczkáztatok, mely, ha igaznak bizonyúlna, régi magyar krónikáink eredetiségére és jelentőségére éles világot vetne.

Jószippon és a zsidó kozarok t. i., ami felötlő, még abban is megegyeznek, hogy e Gómer fiának, *Togármáh*-nak épen tíz fiat adnak, ki ugyanannyi nemzetnek törzsatyjává lett, mely állítást nem meríthették sem a szent írásból, sem pedig a későbbi zsidó irodalomból, hol erről szó sincsen. E körülmény határozottan idevágó *hagyományra* utal, mely az illető népek közt élt, amit József, kozar fejedelem világosan állít, midőn levelében ³⁾ azt mondja: »Tudd meg, hogy én Jefeth fiától, *Togármáh* ivadékaitól származom; őseimnek nemzetségi leveleiben azt találtam ugyanis, hogy *Togármáh*-nak tíz fia született« stb. Jószippon hasonló állításából világos, hogy e hagyomány hírét ő is vette valahogy.

Ha most feltesszük azt, hogy hazai krónikáink amaz összehangzó állítása, miszerint a magyarok *Magor*-tól származnak, ⁴⁾ nem épen koholt, hanem régi magyar hagyományon alapszik: akkor a fentemlített két összevágó zsidó adat is könnyen megmagyarázható. A zsidóknál ugyan régi szokás, a különféle nemzeteket vagy országokat oly bibliai néven elnevezni, mely az illető nemzetnek, vagy országnak nevéhez némiképp hasonlít, mely alkalommal főképp a betű-áttétel nagy szerepet visz. ⁵⁾ Így mi sem

¹⁾ »Gómer és minden hozzá tartozó nép, *Togármáh*-nak háza, az éjszának vidékei és minden népe,« Ezekiel 38, 6. Hozzájárúlt ehhez tán még az is, hogy Ezekiel 27, 14. *Togármáh* népeit *lovás* népeknek mondja.

²⁾ Világos, hogy az örményeknek Jefeth-től származó *Thorgomass*-a, vagy *Thorgom*-a (*Winer*: i. h. »Armenien« szó alatt) a szent írás *Togármáh*-jával azonos.

³⁾ L. alantabb III. szám alatt (30 l.)

⁴⁾ L. hazai történetíróinkat. *Magort* még a többi krónikáinktól nagyban eltérő névtelen jegyző is megtartja; l. *Hunfalvy*: Magyarország ethnographiája, 280 l. *Hunor*, kit krónikáink a hunok törzsatyjának mondanak, nyilvánvalóképen későbbi, tán *Magor* módjára akkor készült koholmány, mikor a magyarokat a hunokkal összeköttetésbe kezdték hozni.

⁵⁾ L. Magyarország héber elnevezését: *Hagar*, alantabb IV. és V. szám alatt, Ide tartoznak még: a török-nek új-héber elnevezése: *Tugar*

közelebbfekvő, mint az, hogy ama kozaroknál, kik később, a VIII. század közepe felé, a zsidósághoz áttértek, ¹⁾ e *Magor*-ból, kinek hírét a velük sűrűen érintkezett, fajrokon magyaroktól vették, a bibliai *Gómer* lett, a mi a héberben annál könnyebben történhetett, mivelhogy ottan mind a két szó ugyanazzal a három betűvel íratik.²⁾ Ezen *Magor*—*Gómer*-t tehát, mint azok egyikét, akiktől, a szent írás szerint, a föld minden nemzetsége származott³⁾ törzsapául vették föl úgy a saját, mint a többi fajrokon, vagy szomszéd nép számára. De mivel a biblia *Gómer* három fiát világosan megnevezi,⁴⁾ közte és a tőle származott kozarok, magyarok s egyéb népek közé szükségképen még egy közvetítő tagot kellett fölvenniök, s ez *Gómer* fia: *Togármah*. Hogy pedig épen ezt választották, ennek oka vagy abban rejlik, hogy e név e népek, egy részének, sőt még a magyaroknak is⁵⁾ szokásos elnevezéséhez, a *török*, *turkoman* névhez némiképp hasonlít⁶⁾, vagy pedig abban — s ez a valóbbszínű, — hogy *Ezekiel* próféta (38, 6.) »*Gómer*t s minden hozzátartozó népet« világosan »*Togármah* házának« nevezi.

A mindenféle idegen forrásokat fölhasználó *Jószippon*, mint a *Togármah* tíz fiáról szóló hagyományt, úgy ezen *Magornak* is hírét vette valamiképp, akinek nála is szükségképen *Gómer*-re kellett változnia, mivel a szent írás ezt mondja: *Togármah* atyjának.

E tényállás közvetett bizonyítékot szolgáltat arra nézve, hogy régi magyar krónikáink részben oly hagyományokat is használtak föl, melyek *Jószippon*hoz képest, legalább is már a honfoglaláskor éltek nemzetünkben; ha pedig, a mi épen nem valószínűtlen, a zsidó kozaroknak *Gómerét* is a magyar *Magorral* azonosítjuk, még sokkalta régiebbek. Hogy pedig krónikáink a hagyományos *Hunornak* és *Magornak Nemrótot* adják atyául, onnét magyarázható, hogy a magyarok, a kereszténység fölvétele után a bibliával megismerkedvén, ennek nemzetség-táblája nyomán szintén bibliai egyéniséget kerestek törzsatyául. Mivel pedig ottan a tőzsgyökeres magyar *Magor* számára kényük szerint vá-

(l. később) Spanyolországé: *Szefarad*=*Hesperia*, Franciaországé: *Czarfath*=*France*, Angolországé: *Rifath*=*Brittania* stb.

¹⁾ L. alantabb a III. számhoz való bevezetést, 24 l. folyt.

²⁾ גמר-מגר.

³⁾ Mózs. I. k. 10, 32.

⁴⁾ U. o., 10. 3.

⁵⁾ *Hunfalvy*: i. h., 205 l.

⁶⁾ Ez az oka, hogy az új-héberben »*tugar*« (תוגר) és »*togármah*« (תוגרמה) a *török*-nek és *Törökországnak* szokásos elnevezése, mely a »*török*«, »*turk*« szóból úgy lett, mint *Gómer* *Magorból*,

laszthattak atyát, mint a jellemükkel leginkább megférőt, a vadász s harczkedvelő Nemrótot választották; míg a zsidó kozarok törzsatyjának, ki náluk Magorból *Gómerré* lett, mint már megjegyeztük, a biblia világos adatai folytán, épen *Jefeth* fiából és *Togármah* atyjából kellett kikerülnie.

Jószippon, mint a felhozott tulajdonnevek alakjából kittinik, nyilván görög (bizánczi) források szerint, mint a magyarokkal fajrokont, tíz népet sorol fel, melyek a következők: ¹⁾

1. *Kuzar* vagy *Kozar*, ²⁾ *kozarok*, kikről a következő két számban bővebben lesz szó;

2. *Páczinák*, besenyők, *pecsenegek*, *Παζινάκται*; ³⁾

Álikánosz. E név, mely a kéziratokban s kiadásokban különféle alakban fordul elő⁴⁾, nyilván hibásan van írva. *Cassel* ⁵⁾ az *olak* népet érti, melyet *Abulghasi* az uruz, magyar és baskir néppel együtt, mint a Volga, Don és Ural folyók közt lakót említi föl. Legvalóbbszinű *Harkavy* ⁶⁾ hozzávetése, hogy *Álikánosz* helyett *Allanosz* (= *الانوس*) olvasandó⁷⁾, tehát: *alánok*;

4. *Bulgár*, *bolgárok*.

5. *Rágbína*, ⁸⁾ a zsidóknál gyakori betűáttételnél fogva tán = *Bárgina* = *Βαράγγες*, *Βαράγγοι*, ami a bizantinusknál a *Varaegok* neve; ⁹⁾

¹⁾ E nevetek bő tudományossággal, de többnyire szerencsétlenül magyarázza *Bochart*: *Geographia sacra* I, 4 k., 15 és 38. fej., szerencsésében *Breithaupt*: i. h., u. o., *Cassel*: i. h. 329 l., folyt., főképp pedig *Harkavy*: СКАЗАНИЯ ЕВРЕЙСКИХЪ ПИСАТЕЛЕЙ О ХАЗАРАХЪ И ХАЗАРСКОМЪ ЦАРСТВѢ. (Pétervár, 1874.) 46—52. l.

²⁾ A zsidók a héber *קוזר*-t rendszeren *kuzar*-nak olvassák, l. tovább 17 l. 3 jegyz.

³⁾ E héber és görög elnevezés hasonlatosságából már *Cassel* (i. h. 330 l.) azt következteti, hogy *Joszippon* itt görög forrást használt. Az arabsoknál e név: *بكيناك*

⁴⁾ *Breithaupt* (u. o.) szerint több kézirat *Ánkjilosz*-t (*אנקיילוס*), *Cassel* *Ólikánosz*-t, *Carmoly* (*Itinéraires de la terre sainte*, 94 l.) *Álkánosz*-t olvas.

⁵⁾ J. h. 330 l.

⁶⁾ J. h. 48 l.

⁷⁾ *Harkavy* (i. h., u. o.) e nézete mellett bíborban született *Constantinnak* e szavait hozza fel: *ἀπόμισται δὲ ἡ Παζινανία ἐκ μὲν Οὐζίας καὶ Χαζαρίας ὄδοι ἡμερῶν πέντε, ἐκ δὲ Ἀλανίας ἡμερῶν ἕξ*. V. ö. *Geiger*: *Juedische Zeitschrift* IV. 289. l.

⁸⁾ A rövidítési jellel ellátott *רגבין* azonban még *Rágbíné*-nek, vagy *Rágbíni*-nek is olvasható. *Carmoly* (i. h., u. o.), gyakran hibás, olvasása itt: *Ránbóna* (*רנבונא*).

⁹⁾ *Cassel* (i. h., u. o.) hozzávetése; v. ö. *Harkavy*: i. h., u. o.

6. Turki, turk, török.

7. *Búz*, a bizantinusoknál: *Oύζ*,¹⁾ miből a zsidók, szokásuk szerint, a szent írásban gyakran előforduló ²⁾ *Búz*-t csinálták, *úzó*k vagy kúnok;³⁾

8. *Zábúk*, a bizantinusoknál: *Σαβῶχοι Σαβύχοι*;⁴⁾

9. Ungri, *Ούγγροι*, magyarok, és

10. *Tilmecz*,⁵⁾ *Τουλμάζοι*, a pecsenégeknek egy Kozarország szomszédságában lakó törzse.⁶⁾

Jószippon további állítása, hogy »mindezek éjszakon laknak,« szintén görög (bizánczi) forrásra mutat.

A »*Hetel* vagy *Átel* (Itil) folyói« alatt, melyek mellett ez a tíz nép lakik, valamennyi magyarázó a *Volgát* érti, melyet bizantinusok és arabsok így szoktak elnevezni. A héber eredetiben azonban világosan *Hetel*, azaz *Átel* »folyói«-ról van szó, mely nevezetes körülményre eddigelé még senki sem ügyelt.⁷⁾ Ha a kéziratok s kiadások e felőlő olvasásban nem egyeznének meg, igen egyszerű volna, a héber eredetiben, az illető szónak végső »jód« betüjének kihagyásával »folyók« helyet »folyó«-t olvasni.⁸⁾ De mivel a »*Hetel*, azaz *Átel* *folyói*« olvasásra nézve mindnyájan megegyeznek;⁹⁾ hacsak épen a Volga mellék *folyóit*, vagy torkolatjait nem akarjuk érteni, ami pedig nehézkes és szokatlan beszédmód volna, de még a tényállásnak sem felelne meg: alig marad egyéb hátra, mint az, hogy a *Hetel*, *Átel* *folyói* alatt több ily nevű folyót kell értenünk,¹⁰⁾ vagy pedig az, hogy *Hetel* vagy *Átel* itt nem a szóban forgó folyóknak, hanem ama területnek,

1) *Cassel*: i. h., u. o.

2) Mózs. 1. k. 22., 21.; Jerem. 25., 23.; Jób 32., 2. és I. krón. 5., 14.

3) *Hunfalvy*: i. h. 360. l. folyt. Meglehet azonban, hogy *Búz* hiba, e helyett: *Kuz*=*Guz*, *Uz* vagy *Kún* (*Hunfalvy*; i. h., 304. l.); כ וז és כ t. i. egymással könnyen felcserélhető.

4) Így *Harkavy*: i. h. 51. l. *Cassel* (u. o.) a bizantinusok *Ζίχοι*-, *Σάπαξι*-jára utal.

5) *Cassel* olvasása: *Tilmec* (טילמק), úgy látszik, sajtóhiba.

6) *Cassel*: i. h., 331. l. és *Harkavy*: i. h., 52. l.

7) *Breithaupt*: »*accolunt autem fluvium Hethel.*« *Cassel*, hogy a nehézséget kikerülje, így fordít: »an den *Fluthen* des *Hetel*,« ami németül szépen hangzik ugyan, de helytelen fordítás; a héber »náháre« a szónak szoros értelmében csak »folyók«-at jelenthet, nem pedig »hul-lámok«-at.

8) נהר helyett נהרי.

9) A szabatos *Breithaupt*, ki több kéziratot és kiadást összehasonlított, épen itt nem hoz föl semmiféle eltérő olvasást.

10) *Atel*, *Etel*, *Itil* eredetileg csak »folyó«-t jelent és több folyó-

vagy országnak a neve, melyben e folyók vannak, ami különben még nem zárja ki azt, hogy e terület, vagy ország a Hetel, Átel nevet e folyóktól, vagy e folyók egyikétől (a Hetel-Volgától) vette. ¹⁾ Mind e két nézet mellett több érvet lehet felhozni; de az utóbbi határozottan helyesebb. A héber szöveg idevágó szavai ²⁾ t. i., a héber nyelvokásnak megfelelően, csak ily értelemben fordítandók: »Es ők Hetel, azaz Átel (földnek) folyói mellett laknak.« ³⁾ Hetel- vagy Átefeld pedig a bizánczi források után író Józsiponnál bizonynyal ugyanaz, ami bíborban született Constantinusnál a sokat megbeszélt *Atelkuzu*, vagy, mint innét is világos, helyesebben: *Ἀτελ καὶ Κουζοῦ*, vagy *Ἀτελ καὶ Οὐζοῦ*, t. i. a magyaroknak a Volga mellékén volt *Atel*-, vagy *Etel*-nevezetű lakhelye. ⁴⁾

A *Togármák*-tól származott tiz nép közül Józsipon szerint, tehát az ő idejében, még csak hét nép lakott »Etel-föld folyói« (Volga, Don, Dnjepr sat.) mellett. A magyarok, bolgárok és besenyők ⁵⁾ már »a nagy folyó mellett laknak, melynek neve *Dubni*.« Világos, hogy e névben ismét a már több ízben tapasztalt betű-áttétellel találkozunk, és *Dubni*=Danubi⁶⁾=Danubius (*Δαυούβιος*), a *Duna*.

névben fordul elő. L. *Cassel*: i. h., 140. l. folyt. V. ö. *Horváth*: Magyarország történelme (2. kiadás) I. k., 26. l.

¹⁾ *Cassel*: i. h. 139. l. folyt.

²⁾ והם הונים על נהרי היתל הוא אמל

³⁾ Hasonl. össze: *Jésaj.* 18., 1. és *Szofon.* 3., 10.: נהרי כוש = Kus (Aethiopia) folyói, és *Zsolt.* 137., 1.: נהרות בבל = Babilonia folyói.

⁴⁾ V. ö. *Hunfalvy*: i. h. 214. l.

⁵⁾ E név, mely e tudósítás kezdetén *Pácziánk*, itt *Porcziánk*. *Cassel* itt is *Pácziánk*-ot olvas, *Harkavy* pedig *Pocziánk*-ot (פוצינק), melyből valószínűleg a főntebbi, még hibásabb *Porcziánk* (פריציןק) lett; a ו-⁶⁾ból t. i. ר vált.

⁶⁾ דנובי=דובני

II.

Chászdái ben Jiczchák ibn-Sáprút, kordovai államférfiúnak Horvát- és Magyarországon át József, kozar béghez küldött levele. 955 körül.

Chászdái ¹⁾ ben Jiczchák ibn Sáprút, ²⁾ az orvostudományban, nyelvészetben s az államügyek vitelében egyaránt kitűnő férfiú, ki a héber, latin és arabs nyelvet egyforma alapossággal birta, Kordovában, III. Abdarráhmán udvarán, 940 óta kiváló szerepet vitt. ³⁾ A buzgó zsidó, »ki lelkét népének szentelte, melyet szívébe fogadott,« ⁴⁾ sokat foglalkozott egész Spanyolországig elhatott ama kózsza hírrel, hogy valahol a kozarok országában zsidó birodalom létezik, és így még mindig igaz a szent-írás szava: »A kormánypálcza nem veszend ki Jehúdából.« ⁵⁾ E hírt Choraszánból Kordovába érkezett követek végtére határozottan megerősítették, és azóta Chászdái minden módon azon volt, hogy a zsidó kozar fejedelemmel valahogy összeköttetésbe lépjen. Több oda célzó kísérlete meghiusult, míg végtére sikerült neki, egy héber levelet, és pedig, mint maga beszéli, *Horvát- és Magyarországon át* a kozar bégnek ⁶⁾ kezéhez juttatni.

E 955 körül⁷⁾ fogalmazott levelet, melynek hitelességéről és

¹⁾ חסדאי Casselnél és Zednernél: Chiszdai.

²⁾ E nevet néhányan Sáfrút-nak írják, mint az arabs شبروت-ból kitűnik: hibásan.

³⁾ Életrajzát l. Luzzatto (Philox.): Notice sur Abou-Jousouf Hasdaï ibn Chaprut (Párizs, 1852.), Frankel: Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums, 1852, 445 l. folyt., és Graetz: i. h. V. 359 l. folyt.

⁴⁾ Így magasztalja őt az egykorú zsidó költő. L. Luzzatto *L. D.*: Béth há-Oczar, 23 l. folyt.

⁵⁾ Mózs. I. k. 49, 10.

⁶⁾ Ez a levélben mint »melek«, király, szerepel; hogy József a kozaroknak »pech«- (bég-) nevezetű, rangra második, de tényleg első uralkodója volt, l. a következő, III. szám alatt.

⁷⁾ A szlavóniai küldöttség, melynek két zsidó tagja a levél tő-

történelméről később még bővebben lesz szó,¹⁾ számtalanszor nyomatták ki, legpontosabban Harkavynak egy kézirat után készült, orosz fordítással és kritikai magyarázatokkal ellátott kiadásában,²⁾ melyet itt követünk.

A levél, melyet Chászdái kegyencze, a híres spanyol-zsidó költő, *Menáchem ben Száruk* fogalmazott, üdvözlő költeménnyel kezdődik, mely az akkori szokás és izlés szerint dagályos, és az egyes versek kezdőbetűiben küldője nevét tünteti föl. E meglehetősen hosszú, 37 versből álló, a jelen értekezés céljaira nézve jelentéktelen és azért itt kihagyott költemény után a bibliai versekkel s beszédfordulatokkal sűrűn élő, szép héberséggel írott levél következik, melyben azonban arabs nyelvsajátságok nem ritkán fordulnak elő. A régi, érdekes és sok tekintetben fontos okirat itt egész terjedelmében közöltetik, már csak azért is, hogy József, kozar bégnek a következő szám alatt közölt válaszoló levele könnyebben váljék érthetővé.

A levél lehetőleg szó szerinti fordításban ekkép hangzik:

*Rabbi Chászdái ben Jiczcháknak — nyugodjék békében! — a kozarok királyához intézett levele!*³⁾

Én tőlem, Chászdái ben Jiczchák ben Ezrától, a Szeferárában⁴⁾ élő Jeruzsálemből száműzöttek egyik fiától, Uram királyomnak szolgájától, a ki színe előtt orczájával földre borul és meghajol Fölsége nagyságának örökös székhelye felé, messze földön örvend jólétének és

---

vább szállítását elvállalta, 953-ban érkezett meg Kordovában. (*Graetz*, i. h. 541 l.). Chászdái, mint levelében maga beszéli, ezen követek tudósítása folytán előbb a vak *Már-Ábrám*-ot kerestette föl, ki a kozarok közt élt, s csak miután ezt Horvátországban nem találhatta, tehát vagy 2 évvel később, 955 körül, írta e levelét.

¹⁾ A következő (III.) szám alatt (26 l. folyt.).

²⁾ U. o. 78. l. folyt. Magát a héber szöveget *Harkavy* a »Há-Kármel« című héber folyóirat III. kötetében (3. füz. 240 l. folyt.) közölte, ennek német fordítását pedig némely kihagyásokkal a »Russische Revue« VI. köt. (1875) 1. füz. 71. l. folyt. Egy hiányos, részben hibás latin fordítást *Buxtorf* közölt a Bázelen (1660) megjelent »Liber Cosri« (l. alant. 26 l., 3 jegyz.) előszavában. Több terjedelmes kivonatot, héber eredetiben s német fordításban, *Zedner* közölt belőle: »Auswahl historischer Stücke aus hebräischen Schriftstellern«, (Berlin, 1840) 27—37. l.

³⁾ E fölirat a levél első kiadójától származik.

⁴⁾ כּחֲסֵדָי, mint a levél később maga mondja; Spanyolország; a már fönemlített zsidó szokás szerint *Obád.* 20. verséből vett »Szeferárád« e helyett: *Hesperia*.

örvend nagyságának s nyugalmanak¹⁾ és kezeit felnyújtja égbeli Istenéhez, hogy hosszabbítsa meg napjait az ő királyságában Izráelnek köze-
pette.²⁾

Ki vagyok én és mi az én életem,³⁾ hogy levelet merek intézni uram királyomhoz, és méltósága dicsőségét fölkeresem? De én bízom az igazság útjában s az egyenesség ösvényében. Minő ereje lehetne az elmének, hogy szép beszédmódot találjon azoknál, kik a száműzésben vándorolnak, (ősi) lakhelyeikről megfélekedtek, kiktől távozott az uralomnak felsége, kiknek számára a sanyarúság és büntetés napjainak hosszú sora jött, és kiknek zászlói az országban nem láthatók? Mi ugyan, a száműzetés gyermekei, Izráel menekültjei, Uram királyomnak szolgálói, biztosságban lakunk tartózkodásunk helyén; mert a mi Istenünk nem hagyott el bennünket és oltalma nem távozott mitőlünk. Történt ugyan, a midőn vétettünk Istenünk ellen, hogy bennünket megbüntetett s megszorította derekainkat,⁴⁾ és az Izráel fölé rendelt állami tisztviselőket arra indította, hogy számára robottiszteket rendeljenek⁵⁾ hogy nehezítsék meg igájukat és sanyargassák vad dühben, úgy hogy meg is alázkodtak és sok gonosz veszedelem érte őket.⁶⁾ De midőn Istenünk látta az ő nyomorúságukat és szenvedésüket, és oda volt a legjobb s a legerősebb;⁷⁾ az Ő rendelete engem a király elé állított, kinek kegyét velem megnyerette s szívét felém fordította, nem az én érdemeimért, hanem az Ő kegyelme és szövetsége miatt. Ez által a szegény nyomorult bárányok üdvöt találtak, sanyargatóik keze meggyengült, kezök többé nem büntetett s igájok könnyebb lett Istenünknek irgal-
mából.

Tudja meg uram királyom, hogy országunknak, melyben lakunk neve a szent nyelven: *Szeftárdá*, az Izmaelitáknak, ez ország lakosainak nyelvén pedig: *ál-Ándálusz*.⁸⁾ A birodalom fővárosának⁹⁾ neve pedig *Kordova*¹⁰⁾; hosszasága 2500 rőf, szélessége 1000, s balra fekszik attól

¹⁾ Ellentétben a száműzetésben élő zsidókhöz, kik, mint tovább panaszkodik, a nyugalmat nélkülözik.

²⁾ Mózs. V. k. 17, 20 után. Az irány sajtáságainak föltüntetése czéljából a szentírásból kölcsönzött versek vagy beszédfordulatok rendezés meg fognak jelöltetni.

³⁾ Sám. I. k. 18, 18.

⁴⁾ Zsolt. 66, 11. után.

⁵⁾ Mózs. II. k. 1, 11 után.

⁶⁾ Zsolt 71, 20.

⁷⁾ Mózs. V. k. 32, 36 után.

⁸⁾ אַלְאַנְדְּלִים, Andalúzia.

⁹⁾ מְדִינָה itt nem a héberben szokásos értelemben: *tartomány, ország*; hanem az arabs مدینه, város.

¹⁰⁾ קְרֻטְבָּה.

a tengertől, mely egész a ti országotokig huzódik¹⁾ és a nagy tengerből²⁾ jö, mely³⁾ körülfogja az egész földöt. E város és ama nagy tenger közt, melynek mögötte lakott ország nincsen már, 9 fok van⁴⁾, az égneek azon fokait értem, melyek közül a nap, a csillagászok szerint, minden egyes napon egyet halad, és melyeknek minden egyes foka a földön $66\frac{2}{3}$ mil-t⁵⁾ tesz ki,⁶⁾ minden mil pedig 3000 rőföt; így 9 fokban 600 mil találtatik.⁷⁾ S az egész földet körülvevő nagy e tengertől egész Konstantinápoly⁸⁾ városáig 3100 mil,⁹⁾ *Kordova* városának távolsága azon tengernek partjától, mely egész a ti országtokig huzódik, pedig 80 mil. S én úgy találtam a tudósoknak könyveiben, hogy *Kozarország* a hosszaságnak 60 ik foka alatt fekszik, a mi 270 mil-t tesz,¹⁰⁾ s a mi épen a Kordovából Konstantinápolyba való útnak nagysága.

Most pedig előbb a szélességnek, ennek határai szerint való megmérése¹¹⁾ emlékeztetek, mielőtt (magát a szélességet) meghatároznam. Szolgád tudja ugyan, hogy uram királyom ifjai közül a legifjabbik nagyobb országunk bölcséinél; de nékem nem szándékom tanítani, hanem csak ismert dolgokra emlékeztetni.¹²⁾

1) Azaz: a Középtengertől.

2) T. i. az atlanti tengerből.

3) A szövegben וסובב helyett הסובב olvasandó, mi szükséges, bár eddig senkitől sem ajánlott javítás. Az eddigi olvasás t. i. azt az értelmet nyújtja, hogy a Középtenger az egész földet körülveszi.

4) A régi arabok t. i. az atlanti tenger keleti partját tekintették az első delelőnek, melytől a földrajzi hosszúságot számították.

5) מיל; nagyságának különféle eltérő meghatározásait l. *Freytag*: Lexic. arabico — latinum مایل szó alatt.

6) A régi arabok a föld területét 2400 mil-re tették, tehát 1 mil = $\frac{24000}{360} = 66\frac{2}{3}$ mil. A levél e földrajzi adatainak bővebb magyarázatát l. *Carmoly*: *Intinéraires de la terre sainte*, 81—85 l.

7) Így *Carmoly* helyes javítása szerint; t. i. $9 \times 66\frac{2}{3}$ mil = 600 mil. *Buxtorf* s a többi kiadás: שש מאות אלף (600,000), vagy שש מאות ואלף (1600). A ואלף (ezer) szó kihagyandó.

8) קושטנדינא, alantabb: קסטנדינא.

9) Azaz $46\frac{1}{2}$ fok. $46\frac{1}{2} \times 66\frac{2}{3} = 3100$.

10) Kozarország határaitól Konstantinápolyig.

11) Azaz: a minő határoktól, vagy vonaloktól kezdve a földrajzi szélességet számítani szokják.

12) Az itt következő fejtegetés kissé homályos és tartalmánál s a héber szöveg nehány nehézségénél fogva oly nehezen magyarázható, hogy *Buxtorf* ezt fordításában egyszerűen kihagyta. Ugyanezt tette *Harkavy* az ő német fordításában is, orosz fordításának pedig értelme nincsen.

A bölcsek, kik az időket ismerik, ¹⁾ azt állítják, hogy a nap pályájának forduló (térítő) pontja a *bak* s a *mérleg* házában (csillagzatában) van, és ezekben az egyenlítőt érinti. ²⁾ E tényállásnak következményéből megtudhatod ³⁾ az országok szélességét, ⁴⁾ és pedig így: ha vonalat húznának ⁵⁾ az egész föld körül ⁶⁾ épen e ponton; ⁷⁾ akkor, ha a napéjegyen idejében fonal ⁸⁾ köttetnék a napnak kerekéhez, ez e fonalnak második végéhez ⁹⁾ épen ezen (egyenlítő) vonal húzásán keresztül érne. ¹⁰⁾ Ily módon találhatik mint városunknak (Kordovának) az (egyenlítő) vonaltól való távolsága (földrajzi szélessége): 38 fok, Konstantinápolynak távolsága: 44 fok, és a ti határtok távolsága: 47 fok.

Mindezek elmondására csak az a körülmény birt, mivel nagyon csodálkoztam a fölött, hogy királyságod híre nem jutott el mihozzánk, és felőle (ezelőtt) nem vettünk semmiféle tudósítást sem; azért úgy vélekedtünk, hogy csak az út hosszúsága tarthatta távol mitőlünk uram

Carmoly e helyet nem csak hogy nem fordítja, de (i. h. 34. l.) még értelmét is önkényesen megváltoztatja. A levélnek ez eddig megfejtés nélkül maradt helyének itt következő magyarázata dr. *Kaufmann*, a budapesti országos rabbiképezde tanára, és a szerző közös működésének eredménye. A *Chvolson* és *Harkavy* orosz műveiből felhozott idézeteket szintén *Kaufmann* tanár úr volt szíves számomra lefordítani.

¹⁾ *Eszter*: 1, 13 után; értsd: a csillagászok

²⁾ A két napéjegyen.

³⁾ ממוצא דבר השכל t. i. *Dániel*: 9, 25 után így olvasandó: ממוצא דבר השכל

⁴⁾ Valamely hely földrajzi meghatározására nézve a *delelő* és az egyenlítő szükséges. A delelőt mint már megjegyeztük, az atlanti tenger keleti partjától számítja; az egyenlítőnek meghatározása módját pedig a következőkben szolgáltatja.

⁵⁾ A közönséges kiadások olvasása: באלו התוויון nem nyújt semmi értelmet; világos, hogy *Harkavy*val, az általa talált kézirat szerint, olvasandó: באלו התוויון A hiba onnét jött, hogy ב-t és ב-t egymással fölcserélték, e két szót: התוויון pedig egy szóba huzzák össze.

⁶⁾ ממזרה שמש עד מבואו itt nem szószerint »napkelettől nyugatig, »hanem mint a szent-írásban, melynek irálya utánoztatik, gyakran: az egész föld.

⁷⁾ T. i. a *térítő* ponton keresztül, melyet fent במקום הפינה-nek nevez, mire itt במקום הזה utal.

⁸⁾ קו- fonal, zsinég; az egyenlítőt mindig *vonat*-nak (תו) nevezi.

⁹⁾ Azaz, a második térítő ponthoz. אל קצה הקו השני t. i. úgy értelmezendő, hogy קצהו nem az előtte álló קו-ra, hanem a קצהו szóra vonatkozik.

¹⁰⁾ Az egyenlítő tehát *Chászddi* magyarázata szerint, a föld felületén húzott oly vonal, melyet az a vonal, mivel épen rajta keresztül megy, kettémetsz, mely a két térítő pontot egymással összeköti.

királyom birodalmának hírét. ¹⁾ De annyit mégis hallottam, hogy uram királyom országába a mi országunk lakosai közül ketten eljutottak; az egyiknek neve: rabbi *Júda bár Mérir bár Nátán*, eszes; tudományos és a talmudot értő férfiú, a másiknak, a ki szintén böles férfiú, neve: *József Hágriusz*. Üdv rájok! Mily szép osztályrésztök nekik, hogy abban a szerencsében részesültek, miszerint láthatták uram felségének fényes dicsőségét, alattvalóinak lakhelyét, szolgálóinak helyzetét és az Isten birtokának ²⁾ nyugodalmát. Könnyű Istennek, e nagy kegyelmet rajtam is megmutatni, s azon szerencsében részesíteni engem is, hogy láthassam uram felségét és királysága trónját, és hódolatomat színe előtt bemutatthassam.

Uram királyomnak a fölöttünk uralkodó királynak nevét is tudtára adom; neve: *Ábd-Árráhmán ben Muhámmed* (ben *Ábd-Álláh ben Muhámmed*) ³⁾ ben *Ábd-Árráhmán ben Hákim ben Hássem ben Ábd-Árráhmán*. Ezek mindnyájan egymásután uralkodtak, kivéve az egy Muhámmedet, királyunk édes atyját, a ki nem uralkodott, mivel már atyjának életében meghalt. VIII. *Ábd-Árráhmán* ⁴⁾ volt az, a ki Sze-fárádba jött, midőn rokonai, az *Ál-Ábászi* fiai, jutottak uralomra, a kik abban az időben *Sineár* ⁵⁾ országában uralkodtak. Ez a VIII. *Ábd-Árráhmán*, ki Sze-fárád országa felé fordult, midőn az *Ál-Ábbászi* fiai ellenök föllázadtak, fia volt *Muavía ben Hisám ben Ábd-Álmálik*-nak, ki Emir *Almuminín*-nak neveztetett, és kinek neve sokkal híresebb, mintsem hogy ismeretlen lehetne, s nem volt hozzá hasonló az előtte való királyok közt.

Sze-fárád-nak, *Ábd-Árráhmán*, az Emir *Almuminín* — kinek Isten legyen segítségeül — birodalmának kiterjedése 16 fok, azaz 1100 mil; ez az általa kormányzott országnak kiterjedése határai szerint. Az ország dús: folyókban, csermelyekben és ásott medrekben bővelkedik, gabnának; bornak és olajnak országa, gazdag gyümölcsökben és kellemességekben és mindenféle drágaságokban, kertekben és ligetekben; minden gyümölcsfát természet és minden fanemet, melytől a selymet nyerik, mert nálunk igen sok selyem van. Országunk hegyeiben és erdősegeiben sok bársonycsigát szedegetnek, a sáfrány sokféle nemével pedig (egész) hegyek találatnak nálunk. A mi országunkban ezüst- és aranybányák is léteznek; hegyeiből rezet, vasat, ónt, ólmot, sauk-ot, ⁶⁾

¹⁾ Tehát a föntebbi földrajzi adatokat csak annak bebizonyítására hozta föl, hogy Kozarország csakugyan igen távol esik Kordovától.

²⁾ Azaz: Izráelnek.

³⁾ E zárjel közé tett szavak csak Harkavynál olvashatók.

⁴⁾ A VIII., t. i. visszafelé számítva, sajátkép az első.

⁵⁾ שִׁנְעָר Mózs. I. k. 10, 10 és 11, 1 és 9 szerint: *Babilónia*.

⁶⁾ שֹׁדך Az arabok a شوكة különféle nemeit mint gyógyszerert használták. L. az arabok szótárait.

ként, márványt és kristályt ¹⁾ ásnak; továbbá azt is termesztí, mit az izmaeliták *lubáun*-nak ²⁾ neveznek. Kereskedők és kalmárok messze földről, minden országból és távol szigetektől hozzánk tódulnak, Egyiptomból s a felső (déli) tartományokból, fűszerszánot s drága követ hozván. Az ország kereskedelmet üz királyokkal, és kalmarkodik fejedelmekkel, és Egyiptom minden drágasága (találtatik benne). A király, ki fölötté uralkodik, kincseket gyűjtött aranyban, ezüstben s ékszerekben és hadseregeket is, a minőket előtte egy király sem gyűjtött még. Évenkénti jövedelme, úgy értesültem, százezer arany, melyhez csupán csak a sok kereskedő járul, kik minden országból s szigetből ide jönnek, és kiknek kereskedelmi s egyéb ügyei az én kezeim által s az én rendeletem szerint n tész tetnek el. Dicsőség s hála Istennek irántam való nagy kegyelmeért!

S a földnek királyai hirét vevén az ő (Ábd-Árráhmán) nagyságának s hatalmának, ajándékot hoznak neki és megtisztelik ajándékokkal és drágaságokkal; köztük az *áskendzi* ³⁾ király, a *giblim*, ⁴⁾ azaz az *ál-Czákláb* ⁶⁾ királya, *Konstántinápoly* ⁵⁾ királya és egyéb királyok. Ezeknek ajándékai az én kezeimen mennek keresztül, és kezeimből veszik viszonajándékaikat. Ajkaim hálát mondanak az egek Istenének, ki kegyelmét felém fordította, nem igazságos voltamért, hanem az Ő nagy irtalmában.

¹⁾ זכוכית sajátkép: *tiszta, átlátszó, főkép az új héberben, rendszeren üveget, ritkábban úgy mint itt kristályt jelent. Az arabs زجاج*-nak is e két jelentősége van.

²⁾ لؤلؤ, gyöngy.

³⁾ אשכנז, az új héberben: *német*.

⁴⁾ גבלים, *Zedner* és *Cassel* ezt így olvassák: גבלים (gebálim); a zsidóknak már többször említett szokása szerint nyilván helyesebben גבלים (giblim) olvasandó, ami a szent-írásban többször mint tulajdonnév fordul elő, így: *Jósue* 13., 5. הארץ הגבליה és *Kir. I. k.* 5., 32. הגבליה, hol a fenecziai Byblos lakosait jelenti. Itt »giblí« valószínűleg: *horvát*. גבל, az arabs جبل = hegy, جبلي = hegyi, *hegylakó*. Ugyanezt jelenti a *Cherwat*, *Chrobot* (horvát) szó; *l. Engel: Geschichte der Nebenlaender d. ungrischen Reiches*, II. 542. l., v. ö. *Cassel: i. h.* 188. l. és *Harkavy: СКАЗАНИЯ* sat. 129. l.

⁵⁾ אלצקלאב, az arabsoknál: سقلاب, vagy صقلاب = *Slavonia*, Tótország.

⁶⁾ *Zedner*nél: *i. h.* 29. l. קשטנטינה, *Konstántinápoly*, a bizanczi császárság. Az itt fölemlített három királynak Ábd-Árráhmánhoz küldött követségeiről *l. Zedner: i. h.* 29. l., 5—7 jegyz., *Harkavy: i. h.* 126. l. folyt. és: *Russische Revue*, VI. köt. 73. l.

Mind ezeknél a követeknél, kik ajándékokat hoznak, rendszeren kérdezősködni szoktam zsidó testvéreink, a számüzetésből menekültek felől, vajjon hallották-e híret annak a maradvány szabadságának, mely rabszolgaságban sínlődik s nyugtot nem talált.¹⁾ Míg végtére *Chorasán*²⁾ követei, a kereskedők, arról értesítettek, hogy igenis van birodalmuk ama zsidóknak, kik *ál-Kozár*³⁾ nevet viselnek. De nem hittem szavaikban, azt vélyén, hogy ezt csak azért mondják nekem, hogy kedvemre járjanak s hozzám közeledjenek. Ez mindaddig nyugtalanított, míg Konstantinápolyból követek jöttek ajándékkal és levéllel királyuktól a mi királyunkhoz. Midőn ezeknél is e fölött kérdezősködtem, ők azt felelték: »A dolog valóban így áll. E birodalomnak neve *ál-Kozár*, és *Konstantinápoly* és országuk között 15 napi tengeri út vagyon; de a szárazföldön sok nép van köztük és köztünk. A jelenleg uralkodó királymak neve *József*, és országukból hajók jönnek hozzánk, melyek halat, bőrt s mindenféle árúczikket hoznak. Ők barátságban élnek velünk, nálunk tiszteletben állnak, és köztük s köztünk követségek s ajándékok járnak. Ők erősek és hatalmasak, portyázóik és seregeik időnként síkra szállnak.«

Ezeknek hallatára erővel teltem el, kezeim erősödtek, reményem megszilárdult, és meghajoltam és leborúltam az egek Istene előtt. Most mindenfelé fordultam, hogy megbízható követet találjak, kit országtokba küldhetnék, hogy a dolog igazságát megtudhassam, és hírt vehessek uram királyomnak jólétéről és alattvalóinak, testvéreinknek⁴⁾ jólétéről; de ez nehezemre vált a helynek távolsága miatt. Ekkor küldött nekem az isten — dicsőíttessék az ő szent neve! — irántam való kegyelmében egy *Már*⁵⁾ *Jiczchák bár Nátán* nevezetű férfit, aki életét kockáztatta s arra vállalkozott, hogy levelemmel uram királyomhoz utazik. Én neki nagy jutalmat adtam, és ezüstöt aranyat nyújtottam utiköltséggül az ő és az ő szolgálóinak számára és mindent, ami az útra szükséges.

¹⁾ Azaz: híret annak, hogy a zsidók valahol még független államot képeznek.

²⁾ חֲרָסָאן.

³⁾ מלכוֹר. Chászdái az arabs *الخزر*-t használja; de e szót *z*-val írja, nehogy hitrokonainak ezen arabs neve a héber »cházír« (*חזיר*) azaz *dísznő* szóra emlékeztessen. Későbbi zsidó írók, hogy e két szót még inkább különböztessék meg, és mivel még e *כוֹר* is, ha, a zsidók nagy részének szokásos kiejtése szerint, hehezetes *z*-val olvastatik, a zsidók előtt annyira utált »cházír«-ra emlékeztet, sőt olvasás közben ezzel össze is téveszthető, rendszeren »kuzar«-t, vagy »kozar«-t, *l*-val szoktak írni. L. *Graetz*: i. h. V. 211. l., kinek megjegyzése (u. o.) így értelmezendő; v. ö. *Harkavy*: i. h., 46. l., 1. jegyz.

⁴⁾ Chászdái azon tévhitben élt, hogy *mind a kozar zsidó*.

⁵⁾ »Már« az új héberben tisztelet-czím; a kaldeusi s szíriai nyelven sajátképp annyit jelent mint: *úr, mester*.

Ezenkívül saját vagyonomból küldöttem beces ajándékot Konstantinápoly királyának, arra kérvén őt, hogy e követemet mindenben támogassa mindaddig, míg uramnak székhelyét el nem érte. E követem Konstantinápolyba ment, magát a királynak bemutatva és neki levelemet és ajándékomat átnyújtotta. Ez követemet megtiszteltetésben részesítette, és az én követem, uramnak, a kordovai királynak követeivel együtt, vagy 6 hónapig tartózkodott nála. Egyszer csak azt mondotta nekünk, térjenek vissza hozzánk, s az én követemet szintén visszaküldötte, és pedig levéllel, melyben írva volt: Az út, mely köztünk s köztük van ¹⁾ . . . s a köztünk lévő népek háborúban vannak, a tenger pedig oly viharos hogy csak bizonyos időben lehet rajta utazni. Midőn e rossz hírt vettem, halálra busultam el magam s nagyon fájlaltam, hogy kérelmemet nem teljesítette és nem tett kívánságom szerint. Nyugtalan-ságom nagyobbodott és kettős lett az én fájdalom.

Ezeknek utána Jeruzsálemen, a szent városon át akartam küldeni levelemet. Nehány (ottani) izraelita kezeskedett róla, hogy levelemet országukból *Neczibimbe* ²⁾ s onnét *Árméniába* ³⁾ és *Árméniából Bárdaáh*-ba ⁴⁾ s onnét országokba viteti. Még mielőtt ezt egészen megfontoltam volna, *megérkeztek a Gíblim* ⁵⁾ királynak követei és velök két izraelita férfi: az egyiknek neve *Már Saul*, ⁶⁾ a másiknak *Már József*. ⁷⁾ Ezek szorultságom hallatára vigasztaltak, mondván: Add ide ne-

¹⁾ T. i. Konstantinápoly és Kozarország közt. Itt kis hiány van a szövegben; a »veszedelmes« szó, úgy látszik, kimaradt.

²⁾ נְצִיבִים, a görögöknél *Νισβις*, az Eufrates partján. L. *Josephus*: Antt. XVIII. k., 9. fejt.

³⁾ אַרְמֵנִיָּא

⁴⁾ בַּרְדַּעָה; így *Zedner* és *Harkavy*, az első kiadásban (Buxtorfnál is) található ברערה s a későbbi, szintén hibás בררעה helyett. *Bárdaáh* Arménia nyugoti részén a *Báb ál-Ábváb*-nak vezető úton feküdt, honnét *Semender* en át Kozarországba juthatni. L. a forrásokat, *Zedner*: i. h. 34. l., 9. jegyz.

⁵⁾ גִּבְלִים, horvátok; l. fent. 16 l., 4. jegyz.

⁶⁾ *Hunu*, szlavóniai király, követsége értendő, mely *Ibn-Ádhári* szerint (*Graetz*: i. h. V. 541. l.) 952—953-ban Kordovába érkezett.

⁷⁾ A magyar zsidók legrégibb történetére nézve is fölötte érdekes, hogy egy Magyarország tözsomszédságában levő államban a X. század második felében a zsidók oly tekintélyes állást foglaltak el, hogy őket diplomatiái küldöttségre is felhasználták. A zsidók, főképp a bizanci birodalomból, igen korán vándoroltak be Szlavóniába; l. *Zunz*: Zur Geschichte und Literatur 188. l. és »Ritus« 12, 66, 72 l. *Löw* (*Ben-Chananjah* II. 139. l.) ez állítást kétségbevonja ugyan, de *Zunz* ily dolgokban elismert tekintély. *Zunz* mellett szólnak *Honóriusnak* *Illyria* dekúrioihoz a zsidók ügyében intézett dekretuma (*Cod. Theodos.* 16, 8. 21) s a Pólában talált latin feliratu zsidó sírkövek. L. *Ben-Chan.* IX, 838 l.

kiünk leveledet, mi átadjuk a Gíblím királyának, és ő a te kedvedért leveledet el fogja küldeni az izraelitákhoz, kik a Hungrin¹⁾ országban laknak, ezek azután tovább fogják küldeni Rusz-ba²⁾ s onnét Bulgár-ba³⁾, míg leveled óhajtasod szerint oda érkezik a hova szántad.»

Ki a sziveket s a veséket megvizsgálja⁴⁾ s a veséket kutatja, tudja, hogy mindezt nem azért teszem, hogy dicsőséget szerezzek; hanem azért, hogy az igazságot kutassam és megtudjam, ha vajjon létezik-e hely, hol Izrael számüzöttjei számára van még fény és uralom, hol senkisémet nyomorgatja és nem uralkodik fölöttük senki. Ha tudnám, hogy ez bizonyos; megvetném dicsőségemet, odahagynám nagyságomat és családomat, és vándorolnék hegyen, völgyön, tengeren s szárazföldön át, míg odaérnék arra a helyre, hol uram királyom székhelye vagy, hogy lássam nagyságát s méltóságának dicsőségét, alattvalóinak lakhelyét, szolgálóinak állapotát s Izrael menekültjeinek nyugalmát. S ha látnám nagyságodnak fényes dicsőségét,⁵⁾ szemeim sugároznának és vesém örvendnének⁶⁾ s ajkaim túlradnának hálától amaz isten iránt, a ki kegyelmét nem vonta meg az ő megalázott népétől.

Ha tehát a király jönnek látja,⁷⁾ és ő tekintettel akar lenni szolgálójának óhajtasaira; legyen az ő szemeiben kedves az én személyem,⁸⁾ és parancsolja meg az őrököknek, kik szolgálatában állnak, hogy írjanak szolgálójának kimerítő választ, mely messzeföldről érkezék hozzám. Tudassa velem a dolognak gyökerét⁹⁾ s az egész történetnek alapját: mikép történt az izraelitáknak e helyen való letelepülése? Óseink azt beszélték nekünk, hogy letelepülésük kezdetében e helynek neve »Szeir¹⁰⁾ hegye« volt. De uram tudja, hogy Szeir hegye távol esik attól a helytől, a hol ő lakik.¹¹⁾ Véneink pedig azt mondják, hogy hajdanta csakugyan Szeir hegyének nevezték;¹²⁾ de mivel sanyarúságok fogták

1) הנגריין. Ez az első biztos tudósítás a zsidókról Magyarországon.

2) רוס, Oroszország.

3) בולגאר, Bolgárország.

4) Zsolt 7, 10 után.

5) Eszter 1, 4.

6) Példab. 23, 16.

7) Eszter 3, 9.

8) Királyok II. k. 1, 13 és 14.

9) Azaz: a dolog velejét; I. Jób 19, 28.

10) שעיר.

11) Szeir hegye t. i. Mózs. I. k. 14, 6; 32, 4 és 33, 14; V. k. 1, 2. és 2, 1. szerint Palaestinától délre volt.

12) Az arabsul beszélő spanyol zsidóknak ezen Szeir hegye alatt, úgy sejtí *Harleavy*: Russische Revue, i. h. 76. Szerir rejlik, a Kaukaszus hegység egy részének arabs (سعییر) elnevezése.

körül őket, az egyik bajból a másikba jutottak, míg végtére abban az országban honosodtak meg, hol (most) laknak.¹⁾

Az előttünk való nemzedék vénei továbbá még azt is elbeszélték nekünk, hogy vétkeik miatt számukra üldöztetés rendeltetett²⁾ és a Kászdim³⁾ serege ádáz dühvel állott fel ellenök, úgy, hogy a thórah könyveit⁴⁾ s a többi szent íratokat barlangokban kellett elrejtetniök, és ez oka annak, hogy barlangokban imádkoznak.. S e szent könyvek miatt gyermekeiket is arra tanították, hogy reggel és este barlangokban imádkozzanak, míg az idők folytában s a napok sokasága miatt megfélemedtek az okról, hogy miért szoktak voltaképen barlangokban imádkozni; de őseik e szokását fentartották, csakhogy nem tudták, hogy miért.⁵⁾ Végtére pedig támadt egy izraelita, aki ennek okát megakarta tudni; ez bement a barlangba, melyet könyvekkel telve talált, a melyeket onnét kihozott. E nap óta a thórah⁶⁾ tanulásához fogtak. Ezeket beszélték el nekünk a mi apáink, a mint ezt, szájról szájra szállván, elődeink hallották: s e hírek régiek.

A Gíblím országából való két férfiú, Már Saul és Már József, a ki fogadta, hogy levelemet uram királyomhoz juttatja, nekem ezt is elbeszélte: »Vagy 6 évvel ezelőtt jött mihozzánk egy vak izraelita, böles és értelmes ember, kinek neve Már Amrád; ez azt mondta, hogy ő Kozarországból való, uram királyomnak házában volt, asztalán evett és nála tiszteletben részesült.« A midőn ezt hallám, követeket küldöttem utána, hogy hozzám vezessék; ám ezek már nem találták őt. De e körülmény is megerősített reménységeimben s megszilárdította bizalmamat.

S most e levelemet uram királyom számára lejegyezvén, e-edezem előtte, hogy kérésemet ne vegye zokon, hanem parancsolja meg, hogy szolgáját értesítsék mindezekről: országának minden viszonyáról; minő törzsből⁷⁾ való ő (a király. t. i.)? Milyen ott a kormányforma?

¹⁾ E kissé homályos helynek értelme: eredetileg csakugyan Szeirben laktak volna a kozarok, míg onnét elüzetvén, viszontagságos vándorlás után, végtére jelenlegi országukban letelepedtek.

²⁾ T. i. az istentől a kozarok számára.

³⁾ כַּשְׁדִּים, Kaldeusok.

⁴⁾ סֵפֶרֵי תוֹרָה, Mózsés öt könyvének hártatekeresen írott példányai.

⁵⁾ A zsidó kozarokról már Chászdaí előtt érkeztek kőszá hírek a spanyol zsidókhoz (l. a. köv. III. sz. a.); az itt felhozott körülmény azonban, hogy t. i. a kozarok barlangokban végzik isteni tiszteletüket, úgy látszik, a pogány kozarokra vonatkozik, kiket Chászdaí, ki, amint láttuk, mind a kozarokat zsidóknak tartotta, a zsidó kozarokkal tévesztett össze.

⁶⁾ Thórah, sajátkép tan: a szent-írás, vagy tágabb értelemben: vallás-tudomány.

⁷⁾ T. i. Izráel törzsei közül.

Mikép jutnak a királyok a királyi székre? Vajjon bizonyos törzsből, vagy családból származnak-é, melyet az uralom (kizárólag) megillet? S vajjon mint királynak fia uralkodik-é, amint őseinknél volt szokásban, valameddig saját országukban laktak?

Továbbá azt is tudassa velem uram királyom: országának mekkora a terjedelme, hossza és széle, ennek fallal övezett és nyílt városait, s vajjon mesterségesen avagy cső által öntözik-é? Vajjon birodalmát semmiféle csapás nem érte-é? ¹⁾ Továbbá seregének számát, közlegénységét és tisztjeit. Uram, rosz néven ne vegye, ha seregének száma felől tudakozódom: szaporítsa meg az Isten sat. ²⁾ s a királynak szeméi lássak! ³⁾ Én e kérdést csak is azért intéztem, hogy örvendhessek a szent nép sokaságának.

Uram tudassa továbbá velem: a tartományok számát, melyek fölött uralkodik; az adót, melyet neki fizetnek, és vajjon adnak-é neki tizedet? S vajjon uram mindig lakik-é egy bizonyos királyi székvárosban, avagy országának minden határát beszokta-é utazni? ⁴⁾ Vajjon a hozzá közel fekvő szigetek közül néhányan fölvettek-e a zsidóságot? Vajjon népe fölött maga bíraskodik-é, avagy ennek számára bírakat nevez-é ki? Mikép szokott az Isten házába járni? Minő népekkel visel háborút, s ki ellen szokott harcolni, s vajjon megszünteti-é a háborút a szombatnak szentségét? ⁵⁾ Melyek a körüllette levő birodalmak s nemzetek, mi a nevök és mi a nevę országuknak? Hogy nevezik *Choraszá-n Bárdáah* és *Báb ál-Ábváb* ⁶⁾ azon városait, a melyek birodalmához közel fekszenek? Mily módon jutnak a kereskedők karavánjai uram, királyom országába? Tudassa továbbá velem, hány király uralkodott előtte? Mi a nevök, s meddig uralkodott mindegyikük? S minő nyelven beszéltek ti?

Őseinknek idejében egy értelmes zsidó jött mihozzánk, ki magát Dán törzsből valónak mondotta, és leszármazását egész Dán, Jákob fiáig vezette vissza. Igen világosan tudott beszélni, mindent a szent

¹⁾ Itt a héber szöveg hiányosnak látszik. A fentebbi mondattal a Harkavy által le nem fordított *ועד אין פגע ממשלהו* szavakat legjobban így véltem fordíthatni.

²⁾ Chászdái e bibliai verset, zsidó szokás szerint, nem írja ki egészen, hanem *וְבִי* = *sat.* által a folytatásra utal, mely Mózs. V. k. 1., 11. szerint így hangzik: »ezerszerte, s áldjon meg titeket, a mint nektek megígérte.«

³⁾ Sám. II. k. 24. 3 után.

⁴⁾ *Harkavy*: *Russische Revue*, u. o. 77. l. itt ezt jegyzi meg: »Finomabb modorban aligha kérdezhetne volna valaki, vajjon a kozarok *nomád*, vagy *megtelepedett* népet képeznek-é? E kérdésben ráismehetni az államférfiúra.«

⁵⁾ Azaz: vajjon szombaton harcolnak-e a zsidó kozarok?

⁶⁾ E nevekről l. fent. 18. l. 4. jegyz.

nyelven megnevezni, és előtte semmisen volt ismeretlen. Ha vallástudományi előadásokat tartott, így szokott beszélni: »Áthniel ben Kenáz¹⁾ ekkép vette a hagyományt Jósué szájából, ez Mózsés szájából, ki az Istennek szájából így vette.²⁾

Még egy rendkívüli kérdést intézek uramhoz. Tudassa velem, vajjon létezik-e nálatok valamely nyoma a »csodák vége«³⁾ kiszámításának, mely időre már annyi évig várunk, az egyik fogságból a másikba, az egyik száműzetésből a másikba vándorolván. Honnét vegyen erőt, a ki erre vár, hogy ettől tartózkodjék?⁴⁾ És mikép hallgathatnék dicsőségünk házának⁵⁾ pusztulásáról s a fegyver elől menekültekről, kik tüzen-vizen mentek keresztül, kik még fenmaradtunk kevesen a sokból, kivetkeztettünk a tekintélyből, fogságban lakunk és nincs hatalmunkban (felelni,) midőn mindennap azt mondják nekünk: »Minden népnek van kormányja; de számotokra ennek nyoma sincsen a földön.«

De midőn uram, királyomnak és birodalma hatalmának és seregei sokaságának híret vettük, elcsodálkoztunk; fejünk fölemelkedett, szellemünk föléledt, és uramnak uralkodása számunkra a szájnak megnyitására⁶⁾ lett. Adja isten, hogy e hír megerősítést nyerjen, mert ez által tekintélyünk szaporodnék. Dicsőíttessék az Örökkévaló, Izráel Istene, aki tőlünk nem tagadta meg a megváltót, és Izráel törzsei számára nem szüntette meg a fényt és az uralmat! Mindörökké éljen urunk, királyunk!⁷⁾

Még sokat kérdeztem volna, a mit nem kérdezek; ha attól nem tartanék, hogy Uram, királyomnak bőbeszédűségem által nehezebbé eshetem, amint ez királyoknál meg szokott történni. S valóban, már is kel-

¹⁾ Jósué kortársa (I. Jós. 15, 17), később (I. bírák k. 3, 9.) a bíráknak egyike.

²⁾ Azaz: minden tételét a hagyomány nyomán egész Mózsésre tudta visszavezetni. Itt világosan egy *Eldád ben Máchli*, vagy *Eldád há-Dáni* nevezetű, elhíresült, ügyes csalóról van szó, ki 880—890. körül lépett föl, a fogságba került 10. zsidó törzsről és kalandos utazásairól csodadolgokat beszélt, Spanyolországban is járt és a zsidó világot soká ámitotta. Meséinek egy része, az »Eldád há-Dáni könyve« című, több nyelvre lefordított, héber munkában szállott ránk. L. *Graetz*: i. h. V. 288. l. folyt.

³⁾ Így szokták a megváltó (mesiás) jöttét elnevezni, melynek idejét a középkori zsidók a szent-írás, vagy a későbbi, titoktannal foglalkozó könyvek nyomán, előre ki akarták számítani.

⁴⁾ T. i., hogy ez iránt ne kérdezősködjék.

⁵⁾ A jeruzsálemi szentélynek szokásos elnevezése.

⁶⁾ Bibliái beszédmód, I. *Ezek.* 16, 63 és 29, 21; értelme: hogy felelhessünk ellenségeinknek, kik a zsidóságnak megalázott állapotát szemünkre lobbantják.

⁷⁾ *Kir.* I. k. 1, 31 után,

leténél többet irtam; elismerem: de uram ezért ne nehezteljen rám, mert csak nagy bánatom s gyötrelmem miatt beszéltem én mindedig. ¹⁾ Ember mint *én* hibázni, olyan mint *te* megbocsátani szokott; hisz uram tudja, hogy nem igen szokott lenni a számüzettnél ész, és rabnál belátás. Nékem pedig, a te szolgálódnak, a számüzetésben és nyomorúságban nyíltak meg szemeim; azért uram, királyom igazi kegyelmes módon bocsássa meg szolgálójának hibáit. Te kétségkívül tudod, minők voltak Izrael királyainak okiratai és levelei, és mi volt szokásban körleveleik elküldése alkalmával. Azért jónak tessék a királynak, hogy elnézéssel legyen szolgálójának tudatlanságból származó hibái iránt jósága és nagy kegyelme szerint. Sok béke uram, királyomra! Ő rája, gyermekeire, családjára s trónjára mindörökké! Soká éljen királyságában ő, és éljenek fiai Izrael közepében! ²⁾

---

¹⁾ Sám. I. k. 1, 16.

²⁾ Móz. V. k. 17., 20. után.

III.

József, kozar bégnek, Chászdái ibn-Sáprúthoz intézett válaszó levele. 960 körül.

A choraszáni és bizánczi követek igazat beszéltek, midőn a kordovai arabs-zsidó államférfiúnak zsidó kozarokról és zsidó kozar fejedelemről beszéltek.¹⁾ A zsidó vallás a kozarok közt már a VIII. század második fele óta tényleg el volt terjedve; ezt arabs, orosz és zsidó tudósítások egyaránt állítják és bizonyítják.²⁾ A kozar népnek mily nagy, vagy mily kicsiny része karolta fel a zsidóságot, azt világosan már alig lehet meghatározni;³⁾ de annyi bizonyos, hogy a kozarok két államfeje: a

¹⁾ L. fent. 17. l.

²⁾ A kozaroknak a zsidó valláshoz való áttéréséről s az idevágó kútforrásokról l. *Fraehn*: Mémoire de l'académie imp. des sciences de Petersb. 1822. VIII. köt.; *Dufrémery*: Journal asiat. 1849. 470. l. folyt.; *Geiger*: Juedische Zeitschrift sat. III. köt. 208. l. folyt.; *Graetz*: i. h. 210. l.; *Harkavy*: Russische Revue, X. köt. 314—318. l.; *Hunfalvy*: i. h. 397. l., és legújabban *Cassel*: Der chazarische Königsbrief aus dem X. Jahrhundert (Berl. 1877) 55—61. l.

³⁾ *Hunfalvy*: (i. h. 200. l.) Ibn-Dusteh-vel ezt mondatja el: »A kozarok legnagyobb része a zsidó hitet vallja, ez az Isa, a hadi tiszték s általában az előkelők vallása; azelőtt a kozarok hite hasonló vala a törökök hitéhez.« De Ibn-Dusteh szavai (*Chvolsonnál*: ИЗВѢСТІЯ О ХОЗАРАХЪ sat. 17. l.): ورايسهم الاعظم على دين اليهرون وكذلك

ایشا ومن یمیل میله من القواد والعظماء والبقية منهم على
الانراک ép az ellenkezőt mondják, t. i.: »Nagy-
királyuk (azaz a khágán, kit az előttevaló fejezetben الملك الاعظم-nak ne-
vez) a zsidó hitet vallja, hasonlóképp az isa és a ki vele tart, a hadi tiszték
és az előkelők közül; a többi részük: a törökök hitéhez hasonló hitet vall.«
Ibn-Dusteh tehát csak a két fejedelmet, a hadi tiszteket és általában az
előkelőket mondja zsidóknak, a népet pedig pogánynak. Mağudi (az arabs
szöveget l. Harkavynál: СКАЗАНИЯ ЕВРЕЙСКИХЪ sat. 143. l.)
azt mondja: »Ebben a városban (azaz Itil városában) laknak muzlimek,
keresztények, zsidók és pogányok. Ami a zsidókat illeti, a király, nagy-
jai és a (sajátképi) kozarok hozzájuk tartoznak.« *Al-Bekri* (l. *Dufré-
mery*: Journ. asiat. Juin, 1849., 462. l.) ezeket állítja: »A kozarok
nagy tömege muzlim és keresztény, de van köztük pogány is. Egy ré-

»khágán« és a »pech« (bég) ¹⁾, továbbá a legfőbb államhivatalnokok, az egész udvar és a többnyire muhamedán zsoldosokból álló hadseregnek tisztjei zsidók voltak. ²⁾ Sőt, és ez jellemző a kozar bég itt következő levelének melegségére s tösgyökeres zsidó fogalmazására nézve, a kozar királyok a zsidóság mellett nem csekély buzgalmat fejtettek ki. Nem áttallották ugyan, ha az állam érdekei, vagy egyéb politikai tekintetek úgy kívánták, nővéreiket és leányaikat muhamedán fejedelmeknek, vagy a bizánczi császároknak, vagy még a pogány magyarok vezéreiknek is nőül adni; ³⁾ de azon voltak, hogy zsidó tudósokat édesgessenek országukba, zsidó könyveket nagy költségen szerezzenek meg, népüket a zsidó hitre taníttassák, a hűbéres fejedelmeket és szomszéd népeket a zsidóságra térítsék, más országokban lakó zsidó hitfeleiket megvédjék, vagy az ezeken ejtett sérelmeket megboszulják. ⁴⁾

Chászdái föntidézett héber levele szerencsésen eljutott a kozar fejedelem kezéhez, ki válaszólvó levelét 960 körül ⁵⁾ szintén héber

szók (más olvasás szerint: *legkisebb* részök) pedig a királylyal együtt a zsidó hitet vallja. « *Dimeschi* ellenben (*Fraehn*-nél: Mémoire de l'acad. imp. des sciences de Petersb. 1822., VIII. 597. l.) határozottan azt mondja: »A kozarok és királyuk *mindnyáján zsidók*«; egy másik arabs tudósítás pedig (*Fraehn*: i. h., u. o.) ekkép hangzik: »A kozarok két nemzetségből állnak: katonákból t. i., a kik muhamedánusok, és polgárokból, a kik zsidók.«

¹⁾ *Ibn-Dusteh* a kozarok e második fejedelmét — bíborban született Constantinnál: *Πεχ*, a török *beg*, *bég* — „*isa*“-nak nevezi, a mit *Hunfalvy* (i. h., u. o. és 199. és 203. l.) el is fogad, *Gottwald*, (*Harkavyn*-nál: Russ. Revue, X. 313. l.) meg a héber »*isa*«-val azonosít, és »*férfi*«-val fordít. De »*isa*« a héberben nem annyi, mint *férfi*, ez *is*; *isa* inkább a héber »*isáh*«-ra emlékeztet, ami *nőt* jelent; nem is tekintve azt, hogy a kozarok, kik közt a zsidókon kívül sok más vallású is volt, és kik saját nyelvükkel is bírtak, fejedelmük számára bizonyosan nem választottak éppen *héber* elnevezést. Ezen *isa*-t csupán csak *Ibn-Dusteh* emlegeti, és több mint valószínű, hogy ez az akkori államfő *nevét* ennek *címével* összezavarta, amint ezt *Harkavy* (i. h., u. o.) sejtí is, ki ezen *isa*-ben egy *Manasse*, vagy *Nissi* nevű kozar királyt keres, ki e levélben később fordul elő. Én azt hinném, hogy e szóban — az arabs eredetiben: *إيشا* — a héber *Jésu*, *Jésua* (Jézus) névnek arabs alakja, *عيسى* rejlik.

²⁾ L. az előbbi jegyzeteket, és *Fraehn*: i. h., u. o. 484. l.

³⁾ *Fraehn*: *Ibn-Foszlan's u. anderer Araber Berichte über die Russen älterer Zeit* stb. Petersb. 1823, VIII. l. és *Harkavy*: Russ. Revue X. 319 l. V. ö. *Hunfalvy*: i. h., 213. l. — ⁴⁾ Mindezekről l. *Frankel*: *Monatsschrift für Geschichte u. Wissenschaft des Judenth.*, 1853, 214 l.; *Grätz*: i. h. V. 215, 369 és 550 l., *Geiger*: *Jüd. Zeitschrift für Geschichte* stb. III. 209 l. folyt. — ⁵⁾ *Harkavy*: Russ. Revue, VI. 70 l. V. ö. alantabb: 26. l. 2-ik jegyzet.

nyelven fogalmazta, illetőleg az udvarán élő zsidó tudósok egyike által fogalmaztatta. Azóta, hogy e levele Kordovába megérkezett, a spanyol és kozar zsidók közti összeköttetés egy ideig fentartott, oly annyira, hogy a kozar birodalom végromlása után 1016 körül,¹⁾ több zsidó kozar Spanyolországban keresett és talált is menedéket.²⁾ E kozar levelezésnek s a kozar fejedelmeknek a zsidóságra való áttérésének híre soká élt a spanyol zsidók közt;³⁾ de az idők és a muhamedánok elűzetése után bekövetkezett kegyetlen zsidóüldözések folytán mindinkább homályosabb lett és végtére egészen kiveszett.

A Konstantinápolyból való *Ákris Izsák*, ki Chászdái levelét és a kozar fejedelem válaszoló levelét Egyiptomban fölfedezte, hova valószínűleg a Spanyolországból kifűzött zsidókkal együtt került, e levelezést »Kól-mebászér,« azaz: »A hírnök hangja« című könyvecskéjében Konstantinápolyban, 1577-ben nyomatta ki leg-

¹⁾ *Graetz*: i. h., u. o. 350 l. folyt.

²⁾ *Ábrahám ben Dávid* (Ibn-Daud; l. róla a *Frankel-Graetz-féle* Monattsschrift 22 és 23-ik évfolyamát) »Széfer há-Kábbáláh« (a hagyomány könyve) című művében (Baseli kiadás, 8°, 78^a l.) 1161-ben ezeket írja: »Zsidó községek léteznek . . . egész az *Uvál* (אובל, Volga) folyóig, hol kozar népek éltek, melyek a zsidóságra tértek át. *József királyuk* levelet küldött Chászdái ben Jiczchák ben Sápírút fejedelemnek (ש"ש), mint a zsidók e magasrangú hitsorsosukat czímezni szokták) és tudtára adta, hogy ő és egész népe a rabbinikai zsidóságot (ellentétben a *karcusi* zsidósághoz) vallja. *Toledóban én magam láttam ezek utódait*, mint zsidó hittudósokat, s ezek elbeszéltek nékem, hogy maradványaik szintén a rabbinikai zsidóságot vallják.« *Zalcúth* »Juchaszín« című krónikájában (l. alant XIII. sz. a.) a »Széfer há-kábbáláh«-ból e helyet (Filipowski-féle kiadás, London 1857, 214 l.) így idézi: . . . »és József királyuk 750-ben levelet küldött stb.,« tehát e levél elküldését 990-re teszi, ami a zsidó időszámítás (4)750-ik évének felel meg.

³⁾ L. *Ábrahám ben Dávid* tudósítását az előtte való jegyzetben. *Jehúdah há-Lévi*, a híres spanyol zsidó költő és vallás bölcsész, 1140 körül arabs nyelven írott, később héber, latin s német nyelvre fordított főmunkája, melynek célja a zsidó vallás igazságának bebizonyítása, abból indul ki, hogy egy kozar király a pogányság hiábavalóságát átlátván, az igazi vallást keresi. E könyv, mely szerkezetére nézve párbeszéd, t. i. a kozar király és egy zsidó tudós közt, e miatt »Széfer há-Kuzri«, vagy »A kozar könyve« nevet kapta. A bevezetés egy passusa ekkép hangzik: »Eszembe jutott, amit hallottam amaz érvek fölött, melyeket a zsidó böles felhozott, ki a 400 évvel ezelőtt a zsidósághoz áttért kozar királytól volt, a mi a különféle krónikákban mint ismeretes dolog van fölemlítve.« *Jehúdah há-Lévi*, ki 1140 körül írt, a kozarok megtérítését tehát körülbelül 740-re teszi.

először. Megjelenése után tudósok és nemtudósok, kiknek zsidó kozarokról már nem volt semmiféle tudomásuk, nevetséges hamisításnak mondották e levelezést. De a jelen század eleje óta közzétett régi arabs és orosz írók nemcsak a kozarok zsidósága, hanem a kozar levelezés egyes részletei mellett is fényes tanúbizonyságot tettek. Jelenleg az összes tudományos világ e két levelet eredetinek és nagybecsű történeti kútforrásnak tekinti, ¹⁾ mely ránk, magyarokra nézve, a kozarok a régi magyarokkal való gyakori érintkezésénél s időnkinti szoros összeköttetésénél fogva, különös érdekekkel bír.

Az Ákris által fölfedezett kézíraton kívül 1875-ig a kozar levelezésnek még csak egy kéziratát ismerték, mely Oxfordban létezik s a kiadásoktól eltérő olvasásokat nem igen mutat föl. ²⁾ 1870-ben *Firkowitsch Ábrahám*, a nemrég meghalt híres kareusi utazó, régiség- és kéziratgyűjtő, szintén Egyiptomban, egy új, jelenleg a pétervári es. könyvtárban levő kéziratot talált, mely ugyan csak a kozar bég válaszó levelet, de az eddigi kiadásokkal összehasonlítva, több kisebb-nagyobb hozzáadásokkal, foglalja magában. Ezen, 1875-ben s pedig egyelőre csak német fordításban közzétett ³⁾ hozzáadásoknak, illetőleg magának a kéziratnak valódisága azonban oly kérdés, mely még végleg nincs eldöntve. A pétervári kézirat valódisága ellen felhozott nem épen nyomós érveket ⁴⁾ szerencsésen megczáfolták ugyan; ⁵⁾ de a kézirat fölfedezőjének, *Firkowitschnak*, számos kézíraton és régiségen elkövetett ügyes hamisításai ma már annyira hírhedtek, ⁶⁾ hogy kozar levelet is csak gyanakodva fogadhatjuk. Midőn így »adhuc sub iudice lis,«

¹⁾ *L. Harkavy*: »Die Schicksale des chazarischen Briefwechsels in der europäischen gelehrten Welt im Laufe dreier Jahrhunderte,« *Russische Revue*, VI, 70 l. folyt.

²⁾ *Steinschneider*: *Hamaskir*, XII, 89 l. és *Cassel*: *Der chazarische Königsbrief* stb. 64 l.

³⁾ *Harkavy* által a *Russische Revue* VII. köt. 79—90 l.

⁴⁾ L. azokat *Cassel*: i. h. 64 l. folyt.

⁵⁾ *Harkavy*: i. h. XI. 154 l. folyt; v. ö. a *Rahmer Mór* által kiadott »*Jüdisch. Literaturblatt*« VI. évfolyamának 47 számát, 185 l. folyt.

⁶⁾ Épen *Harkavy*, ezen újonnan fölfedezett kozar levél kiadója s eredetiségének védője, az első volt, ki az orosz kormány által nagy költségen vásárolt *Firkowitsch*-féle kéziratok s régiségek egy részének hamis voltát bebizonyította. *L. Harkavy* és *Strack*: *Catalog d. hebr. Bibelhandschriften d. k. öffentl. Bibliothek in St. Petersburg*. (I. és II. rész Pétervár és Lipcse 1875), továbbá *Strack*: *A. Firkowitsch u. seine Entdeckungen* (Lipcse 1876). V. ö. *Frankel-Graetz*: *Monatsschrift* stb. XXX. 54 l. folyt., 321. és 418 l. folyt. és: *Zeitschr. d. deutsch-morgenländischen Gesellschaft*, XXX. 336 l. folyt.

József kozar bég levelét az eddigi kiadások szerint ¹⁾ közlöm itt, a Firkowitsch-féle kézirat hozzáadásait s egyéb eltéréseit az illető helyeken a szöveg alatti jegyzetekben dült betűkben bemutatom. ²⁾

A meglehetősen rosz, gyakran bárdolatlan héberséggel írt levél lehetőleg hű magyar fordításban ekkép szól:

József togármí ³⁾ királynak válaszolólevele. ⁴⁾

Rabbi Chászdának, a szádmüzttek fejének, ben Jiczchádk ben Ezrának, a spyagnolnak, kit szeretünk és tisztelünk. ⁵⁾

Ezennel értesítlek, hogy tisztelt leveled ⁶⁾ mihozzánk eljutott a Nemezc-országból ⁷⁾ való rabbi Jáko⁸⁾ ben Eliézer keze által, és mi örül-

¹⁾ A kozar levelezést *Ákris* kiadása óta Jehúdah bá-Lévi »Kuzri« könyvének (1. fent. 26 l., 3. jegyz.) majdnem minden kiadásához szokták mellékelni. *Buxtorf* az általa kiadott »Liber Cosri« (Basiliae, 1660) bevezetésében e levelezésnek hiányos latin fordítását közli. A kozar bég válaszoló levélének német fordítását közre adták: *Harkavy* (1. fent. 27 l. 3. jegyz.) és *Cassel*, két ízben: Magyarische Alterthümer, 195 l. folyt. és újabban: Der chaz. Königsbrief stb. 69 l. folyt.

²⁾ Ez eltérő olvasásokat *Harkavy*, mint már megjegyeztük, csak német fordításban közölte. Mivel a héber szövegnek általa ígért kiadása még mindig késik, *Harkavy* szíves volt, az eltérő olvasásokban sűrűen előforduló tulajdonneveket számomra a héber eredetiből kiírni. (Közben ez is megjelent. H. egy orosz-héber folyóiratban közölte.)

³⁾ תוגרמי *Togármáhról*, mint a kozarok ösatyjáról 1. fent. 4 l. folyt. és alantabb e levélnek idevágó adatait.

⁴⁾ *Harkavyndl*, kinek eltérő olvasásai egyszerűen H.-val fognak jelöltetni, a felirat így hangzik: *József királynak, Áhron fiának, a togármí királynak — kit teremtője megőrizzen! — Chászdái iskolafőnökhez, Jiczchádk ben Ezra fídhöz intézett válaszolólevele.* H.-nak megjegyzése, hogy e szavak: »kit teremtője megőrizzen« arra utalnak, miszerint e kézirat akkor készült, mikor József királyt még életben hitték, helyes, ha — a kézirat eredeti.

⁵⁾ E cím H.-nál így hangzik: »Sok béke József királytól, Áhron fiától, a vitéz királytól, ki bajnokoknak nem tágit és kit hadseregek nem futamíthatnak meg; ki féli Istent s az Ő szavát tiszteli; ki maga bölcs s a bölcséket megbecsüli; ki aldzatos s szegényeket oltalmaz; ki a vallás törvényeit teljesíti és a teremtő akaratát teljes szívből s egész erővel véghez viszi, az ő kedves és drága rabbijának, Chászdái ben Jiczhádk ben Ezrának, kit szeretünk s tisztelünk. Az úristen a bölcseséggel koronázottat oltalmazza s óvja meg! A levél fogalmazójának e hosszadalmas s dagályos bevezetése az akkori izlésnek tökéletesen megfelel. L. fent. 11 l.

⁶⁾ H.: kiváló nyelvezettel ékesített leveled.

⁷⁾ נמיץ = német, e szláv szóval bizanczi írók, arabok, perzsák, kozarok, törökök s magyarok egyaránt élnek. L. *Schlözer*: Russische Annalen, II. 6 l. és *Harkavy*: i. h. VI. 79. l.

⁸⁾ H.: rabbi Jiczchádk (Izsák).

tünk neki ¹⁾ és örvendtünk belátásodnak s bölcseségednek. Leveledben leírva találtam: hazádnak fekvését, szélességét s hosszúságát; ²⁾ a fölötté uralkodó Ábd-Árráhmán származását és nagysága dicsőségét s fényét; mikép segítette őt az úr, hogy a keletnek tartományait meghódította, ³⁾ úgy hogy királysága hatalmának híre végtére az egész földön elterjedt, s a királyok mindnyájan megfélemlettek; ⁴⁾ mikép, ha Konstantinápoly követei nem jönnek igaz hírekkel s nektek királyságunk népeiről s a mi hitünkről ⁵⁾ híreket hoznak, ti ezt hazugnak tartjátok s nem hiszitek vala. Továbbá azt kérted, hogy tudassam veled az igazságot királyságunk és származásunk felől; mikép tértek át őseink Izráel hitére, mikép világosította fel Isten a mi szemeinket ⁶⁾ s mikép zúta szét ellenségeinket. Azonkívül tudni akartad: országunk területét, szélességét s hosszúságát; a körülöttünk lakó népeket, melyek velünk békében élnek, vagy háborút viselnek; és azt (akartad), hogy követink, ha lehetséges, jönnének országotokba, hogy királyotok ⁷⁾ drága s kedves színe előtt tisztelegjenek — ki útjainak jósága által a szíveket magához vonzza, hogy őt szeressék és barátjaivá teszi cselekvéseinek igazsága által — mivel a népek azt mondják Izráelnek, hogy nincsen hely, hol uralkodása és királysága volna; s Izráel azért ennek hasznát venné, szíve ez által emelkednék, s volna mit felelnie, ⁸⁾ s ez tiszteletére és dicsőségére válnék azok előtt, kik azt mondják neki, hogy Izráel számára az uralomnak s királyságnak többé se maradványa se helye.

Mi most választ adunk néked minden egyes pontra nézve, mely iránt leveledben kérdezősködtél, örülvén néked s örvendvén bölcseségednek. Amit pedig országodra és a fölötté uralkodó királynak származására nézve fölemlítettél, ennek híre már elért hozzánk, mivel őseink közt barátságos levelezés folyt, mi iratainkban fenmaradt és országunk vénei előtt ismeretes. ⁹⁾ Mi így csak megújítjuk

1) H.: neked és belátásodnak.

2) H.: s az egyenlítőől való távolságát.

3) H. hozzászól: mely őseié volt; a viszontagságokat, melyek hozzánk intézett leveledet késeltették az országok s népek távolsága miatt; a kereskedelmi közlekedés félbeszakasztását és a (kózar birodalmat illető) dolog bizonytalanságát.

4) H.: és minden országnak királyai a ti királyotokhoz követségeket küldöttek.

5) Itt s később többször a »hit« szót 𐤁𐤓 által fejezi ki, mi nem héber szólásmód, hanem az arabs دین.

6) H.: mikép emelte föl Isten karjainkat.

7) H. Hozzászól: kit Isten megőrizzen!

8) T. i. azoknak, a kik gúnyolják.

9) H.-nál itt következik: Gyakran veszünk híreket a ti országotokról és királyotok nagyságról. Teremtője oltalmazza meg őt s adja vissza neki őseinek keleten (Ázsiában) levő uralmát, melyről szólottál.

azt,¹⁾ ami őseink közt már ezelőtt történt,²⁾ s ezt örökségül hagyjuk gyermekeinkre.

Leveledben azt kérdezted: melyik népből, melyik nemzetségből és melyik törzsből valók vagyunk? Tudd meg, hogy mi³⁾ Jefethnek, és pedig Togarmáh-nak vagyunk ivadécai.⁴⁾ Őseinknek nemzetségi lajstromaiban úgy találtuk, hogy Togarmáh-nak⁵⁾ 10 fia volt, s ezek neve: *Ugjur* (vagy *Agjur*),⁶⁾ *Tiros*,⁷⁾

¹⁾ *Cassel* itt újabb munkájában is megtartja régi fordítását: »de mi *elhallgatni* fogjuk,« noha az eredetiben וְהַרְרָא helyett világosan וְהַרְרָא-t kell olvasni, mely a jobb kiadásokban már H. előtt is található.

²⁾ A barátságos levelezést t. i.

³⁾ H.: *hogy én . . . . vagyok.*

⁴⁾ Ugyanezt állítja a kozarokra nézve *Jószippon* is; l. fent. 4. l.

⁵⁾ *Jószippon* Togarmáh-nak szintén 10 fiat tulajdonít (l. fent. u. o.), de ezek neve az itt következőktől nagyban eltér.

⁶⁾ אַגְיֹר. Ez a közönséges régi olvasás, mely még *Cassel*nél (Magy. Alterth. 199. l.) található, ki későbbi fordításában (Chazar. Königsbrief sat. 71. l.) *Ugri*-t (אֹגְרִי), magyarázatában pedig (u. o.) *Ugjúr*-t és *Úgri*-t olvas, a nélkül, hogy megmondaná, ez utóbbi (Úgri) olvasását honnét vette; ez, úgy látszik, merőben hozzátvetés. H. kéziratában *Újúr* áll, אַיֹּר, amit nem szabad *Avjúr* = *Avar*-nak olvasni, mivel e szó a harmadik név által világosan ki van fejezve. *Újúr* az *úgjúr*-nak vagy egy másik alakja, vagy pedig, a mi valóbbszínű, csak hibás írása, melyben a א a vele hasonló ו-*al* van fölcserélve (אַיֹּר helyett: אַיֹּר). Mindakét olvasás világosan az *uigur*, *ugor*, vagy *igur* népségre utal, melyhez a *magyarok* is számítottak, kik bizantinosoknál (*Οὐγγροι*), szlávoknál (Wengri), németeknél (Ungern, Hungern) és többnyire az új-héberben is (Hungrin, Ungri; l. fent. 4. és 19. l.), egy »n«-nek becsusztatásával, ezen *ugor* szótól vették elnevezésüket. (L. *Schlözer*: i. h. II. 28. l., *Cassel*: Magy. Alterth. 199. l. folyt. és: Der chaz. Königsbrief 89. l. és *Deguignes* adatait a m. t. Akadémia által kiadott magyar nyelv szótárában »magyar« szó alatt. Az orosz *Nestor* a magyarokat »fekete Ugré«-knek nevezi; *Schlözer*: i. h. II. 115. l. és III. 109. l. folyt.) A nyugoti világtól elfogadott ez elnevezéssel, mint láttuk, *Jószippon* (fent. 4. l.) s a spanyol *Chászdái* (fent. 19. l.) is éltek. A kozar bég ellenben e válaszolólevelében az eredeti *ugjúr*-, vagy *úgri*-szóval él, mely általános elnevezés alatt *bizonnyal a magyarokat is, vagy tán csak is a magyarokat érti*, mert különben ama népek közt, kiket a kozarokkal fajrokonoknak mond, a magyarokat egészen kihagyta volna. Ezt pedig, a kozarok s magyarok közti sűrű érintkezés, sőt több ízben való szoros összeköttetése mellett, alig lehet föltenni.

⁷⁾ תִּירוֹשׁ. *Cassel*: Tirseran; H.-nál Tórisz, vagy Taurisz (תֹּרִיס), szerinte: a krimi félsziget lakosságának ősatya.

Avvar, ¹⁾ *Úgin*, ²⁾ *Bízal*, ³⁾ *Tárna*, ⁴⁾ *Kozar*, *Zagur*, ⁵⁾ *Bulgar*, ⁶⁾ *Szávir*. ⁷⁾

Mi a hetediknek, Kozarnak, gyermekeitől származunk, a kiről ⁸⁾ az van írva, hogy napjaiban őseim kevesen valának, de a szent, dicsőítessék ő! erőt s bátorságot adott nekünk, úgy, hogy háborút viseltek ⁹⁾ sok és náluknál erősebb népekkel, melyeket a mindenható segítségével elűztek, országukat elfoglalván, ¹⁰⁾ úgy hogy (e népek) megfutamodtak, *ők* (a kozarok) *pedig úzóbe vették mindaddig, míg a nagy folyón, melynek neve Duna, átszalasztották.* ¹¹⁾ Ezek még mai napság is a Duna ¹²⁾ mellett

1) אװר. Cassel: Avír (אװיר), H.: Avvar (אװװ) = Avarok.

2) אװנין. Cassel (D. chaz. Königsbrief) 90. l. hozzávetése szerint hiba, e helyett *Unin* (אװנין) = Hunok. H.: Úgúz (אװניו), az úzok (kúnok), az arabsoknál s törököknél »gúz.« V. ö. Engel: Gesch. d. ungrisch. Reiches u. seiner nebenlaender, I., 345. l., *Hunfalvy*: i. h., 304. l.

3) ב״זל. Cassel és H. szerint: Chorenei Mózsasnek »Bassil«-ja.

4) תרנא, a *Τάρναν* kozar törzs Constantinnál.

5) זגור, néhány kiadásban: *Zagúd*. Cassel szerint *Σαγίδα*, vagy pedig *Zagoria*. H.-nál: *Janír* (ינור).

6) בלגור, több kiadásban hibásan: *Balnúr* (בלנור). Cassel és H.: *Bolgar* (בלגר).

7) אװיר, a bizantinoknál: *Σαβελροι*.

8) Így világosan a héber szöveg: כתיב אצלױ »mellette (t. i. neve mellett) van írva«, azaz a főntemlített nemzetségi lajstromokban. Cassel és H., úgy látszik, אצלױ-t olvasnak, és »nálam írva van«-t fordítanak; de itt a szövegtől való eltérésre nézve nem forog fön semmi ok.

9) H: *Háborút háborúra*.

10) H.-nál itt következik: *részben pedig adófizetővé tették egész a mai napig. Azon a földön, a hol lakom, egykoron a Venenter-ek, וננתר, H. a Duna-Bolgárokat érti) laktak; akkor jöttek a mi őseink, a kozarok, és megküzdöttek velök. A Venenter-ek oly sokan voltak, mint fvény a tenger mellett, de a kozaroknál még sem állhattak ellen: elhagyták országukat és elfutottak, a kozarok pedig úzóbe vették őket. stb.*

11) ער שהעבירם הנהר הגדול ששמו דונא. Sajátságos, hogy az eredetinek e világos szavait mint Cassel (»bis sie kamen an den groszen Strom Donau«), mint H. (bis sie dieselben bis zum Flusse Duna (Donau) verdrängten) félreértették. A héber עבר הנהר nem jelenthet egyebet, mint: a folyón átmenni, s ezen (Hifil)-alakban העביר: átmeneszteni, átszalasztani. A folyónév רינא (רינא) világosan *Duná*-nak (דונא) olvasandó, a mit néhány kiadás már H. előtt igazított helyre. Nevezetes, hogy e folyó neve magyaroknál és a kozaroknál egyaránt: *Duna*.

12) A régibb kiadásokban itt ismét hibásan *Rína*.

lagnak, Konstantinápoly közelében. A kozarok pedig országukat foglalták el. ¹⁾

Ezeknek utána több nemzedék múlt el, míg köztük a (kozarok közt) király támadt, kinek neve *Bulán* ²⁾ volt, egy bölcs és istenfélő férfiú, ki teljes szívéből ³⁾ bízott (az úrbán). Ez a varázslókat és bálványimádókat az országból eltávolította, és (az isten) szárnyainak árnyékában keresett oltalmat. ⁴⁾ Ennek álmában egy angyal jelent meg, szólván: »Bulán! Az isten engem hozzád küldött, mondván: meghallgattam⁵⁾ imádat és könyörgésedet; ime megáldlak s elzaporítlak, királyságodat föntartom minden nemzedéknek végeig ⁶⁾ és ellenségeidet kezidbe adom. Kelj föl reggel s imádkozzál az istenhez!« S ő így tett ⁷⁾ Erre másod ízben megjelent neki ⁸⁾ mondván: »Láttam utaidat, megkedveltem cselekvéseidet és tudom, hogy teljes szívből fogsz követni engem; azért adok neked törvényeket, jogot és rendeletet. Ha törvényeimet és rendeleteimet megóvod, én megáldlak és elzaporítlak.« És ő az angyalnak, a ki hozzá beszélt, így felelt: »Te ó uram! ismered szívemnek gondolatait, megvizsgáltad veséimet, hogy bizalmamat csupán csak té beléd helyezem. De a nép, mely fölött uralkodom, pogány; nem tudhatom, vajjon nekem hitelt fog-e adni? Ha kegyelmet találtam szemeidben, s irtalmad felém fordúlt, jelenj meg az ő nagy fejedelmüknek, ⁹⁾ hogy ebben engem segítsen.

¹⁾ H. hozzáadja: *és bírják egész a mai napig.*

²⁾ בולאן.

³⁾ H. hozzáteszi: *teremtőjében.* Ez a szó, vagy egy hozzája hasonló itt minden esetre hiányzik. Cassel fordítása: »und dem er . . . vertraute« az eredetinek nem felel meg.

⁴⁾ Rúth 2. 12 után, annyi mint »a zsidóságra áttért.«

⁵⁾ H.: *ó fiam! meghallgattam.*

⁶⁾ Héber szólásmód e helyett: mindörökké.

⁷⁾ H.-nál e mondat helyett ez áll: *Reggel pedig fölkeltem, hálát mondtam istennek és neki még több tiszteletet és hódolatot mutatott be.*

⁸⁾ H. hozzáteszi: *az angyal.*

⁹⁾ לפלוני השר הגדול שלהם. A héber »peloni« ott használatik, hol valamely személynek neve kitéve nincsen, tehát körülbelül annyi mint: »N. N.« Cassel (D. chaz. Königsbrief 95 l.) azt sejtí, hogy vagy »lebalin«, »lepalin« volna olvasandó, a mi a bolgárok második fejedelme nevének Βούλιας-, vagy Βόλιας-nak megfelelne. Figyelemre méltó, hogy e monda Bulánnak, a kozar *bégnék*, nem tulajdonít annyi befolyást, hogy a népet a zsidóság fölvételeire bírhatná; erre a *khágán* közreműködése szükséges, ki a nép fölött *szellemi* uralkodást gyakorolt, míg az országot *tényleg* a *bég* kormányozta. A *khágán* itt »nagy fejedelelem«-nek nevezetik, a mi tökéletesen megfelel Ibn-Dusteh المرابيس الاعظم, vagy الملك الاعظم-jának. L. fent 24 l., 3 jegyz.

A szent, dicsőíttessék ő! kívánata szerint cselekedett, s annak a fejedelemnek álmában megjelent. Midőn ez reggel fölkel, a királyhoz ¹⁾ ment s ezt neki elbeszélte.

A király pedig összehívta nemeseit és szolgálait és egész népét s a történeteket nekük elbeszélte; s a dolog tetszést talált náluk, a (zsidó) hitet elfogadták s az isteni dicsőség szárnyai alá mentek. ²⁾

S az angyal ismét megjelent neki (Bulánnak) s szóla hozzá: »Ime az egek s az egeknek egei nem fogadhatnak be engemet; ³⁾ de (azért) mégis építs házat az én nevemnek. ⁴⁾ S ő felelt szólván: Világnak ura! Nagy székenben állok én előtted, mert nincsen sem ezüstöm, sem aranyom, hogy úgy tehetnék a mint illenék és amint akarok.« S ő mondá neki: »Légy erős és kitartó! ⁵⁾ Vidd magaddal egész seregedet s menj *Rudlán* ⁶⁾ országába és *Árdil* ⁷⁾ országába; én félelmet s rettegést küldök szivökbe és kezeidbe adom őket. Két kincset rendeltem számodra, egyet aranyból s egyet ezüsből, s veled leszek, megóvlak akárhová mégy ⁸⁾ E kincset te megnyered, békében térsz haza, és nevemnek házat fogsz építeni. S ő hitt az istenben és parancsolata szerint cselekedett; háborút viselt, ⁹⁾ az országot ¹⁰⁾ elpusztította, békében tért vissza, a pénz

1) *Melch*; így nevezi a béget, hogy a nagyfejedelemtől, vagy khágántól megkülönböztesse.

2) L. fent. 32 l., 4. jegyz. H. hozzáteszi: *Ez ezelőtt 340 évvel történt.*

3) Kir. I. k. 8, 27 után.

4) L. Sám. II. k. 7, 13; Kir. I. k. 5, 19; 8, 18. 19 stb. H. hozzáteszi: *a hol lakni fogok.*

5) Jós. 1. 7 és 18 után.

6) *רודלן*. Másoknál (Casselnél is) *Dürlán* (*דורלן*), Cassel (i. h. 96 l.) szerint *Darielan* Arméniában, H.-nak olvasása: *és menj a Daralán-i úton Ardehbil országába* jobb értelmet nyújt. V. ö. *Vachtang* georgiai krónikáját *Brosset*-nél (Hist. de la Georgie, St. Petersb. 1849. I. 257 l.): . . . le *Khacan* envoya son général *Bloutchan* . . . Comme il s'en alla par la route de *Dariela* stb. Itt Georgiának a kozarok által 730 körül történt elfoglalásáról van szó.

7) *ארדיל*, H.-nál *Ardebil* (*ארדבیل*), a mi minden esetre a helyes olvasás; ez t. i. az arabs íróknál mint *أردبیل* sokat emlegetett, még ma is létező *Ardebil* városa. L. *Harkavy*: i. h. 83. l. *Cassel*: *Magy. Alterh.* 208 l., hol azt a régibb, persze hibás nézetét, mely szerint *Ardil Erdély* névnek felelne meg, visszavonja.

8) Mózs. I. k. 28, 15.

9) H.: *Elment és sok háborút viselt, melyekben a mindenható segítségével győzött.*

10) Vagy: a fővárost; mert *מדינה* az arabs zsidóknak gyakran *مدینة* értelmével bir. L. fent. 12 l. 9. jegyz.

fölszentelte és belőle sátrat¹⁾ épített, frigyládát, lámpát, asztalt, oltárokat s szent eszközöket, melyek²⁾ még ma is nálam vannak s öríztetnek.

Ezeknek utána (Bulánnak) híre az egész földön elterjedt; halották Edom³⁾ királya s az Izmaeliták királya, ⁴⁾ és követeket küldöttek hozzá nagy kincsekkel és sok ajándékkal, böles embereikkel együtt, hogy az ő hitükre térítsék. De a király okos ember volt: ⁵⁾ parancsot adott, hogy egy böles izraelitát is hozzanak, behatóan vizsgálódott, kutatott és kérdezősködött, ⁶⁾ és ezeket (a böleseket) összehozta, hogy valásuk fölött vitatkozzanak, s az egyik a másiknak szavait megezáfolta s nem tudtak egyetérteni semmiben sem. A király ezt látván, Edom király papjának ⁷⁾ s az izmaelitáknak azt mondotta: »Menjete haza; három nap múlva majd értetek küldök, hogy hozzám jöjjetek.« ⁸⁾ De

¹⁾ חֲדָשׁ. E szóból azonban még nem lehet határozottan következtetni, hogy a kozarok temploma sátor volt; a szentélyt tán Mózs. II. k. 26. 9, 11, 12, 13, 36 sat. nyomán nevezi sáturnak. A következőkben felsorolt egyes szent eszközök szintén Mózs. II. k. 37—40. feje szerint vannak felhozva. Sátor mellett azonban az a körülmény szól, hogy az angyal Bulánt egy házának építésére szőlította fel (I. fent. 33. l.) és Salamonnak jeruzsálemi temploma is mindig házának, vagy Isten házának nevezetik (Kir. I. k. 6—8. feje), mely kifejezéssel (בַּיִת) a levél itt is élne, ha csakugyan nem épen sátorról volna szó. A sátor továbbá a kozarok nomád életmódjának, melyről a levél később szól, jobban felel meg.

²⁾ H. hozzáteszi: *Istennék kegyelméből s az Urnak mindenhatóságából.*

³⁾ Edom, Jákob ellenséges testvérének, Ésau-nak mellékneve (Mózs. I. k. 36, 1.), később a zsidóknál birodalmuk meghódítójának, Rómának, vált nevévé, s miután ez a kereszténységnek lett székhelye, a kereszténységet is Edom-nak szokták nevezni. Ez az oka, hogy a censura sok kiadásban az Edom szó helyett Pérász-t (Perzsiát) tett, ami az értelmet tökéletesen megzavarja. Itt »Edom királya« alatt a bizanzi császár értendő, ki a római császár címet viselte.

⁴⁾ Értsd: a khalifa.

⁵⁾ H. hozzáteszi: *Lelke őriztessék az (örök) élet frigyében az Úristen előtt.* E szólásmóddal a zsidók, Sám. I. k. 25, 29 szerint szoktak élni, ha valamely jámbor elhunytól emlékeznek meg.

⁶⁾ Cassel ezt hibásan így fordítja: »Liesz einen Weisen aus Israel holen, mit Scharfsinn und Kenntnissen ausgerüstet.«

⁷⁾ Az eredetiben בּוֹמֵר, az ó-héberben בּוֹמֵר, a zsidóknál a keresztény papoknak elnevezése, ettől בּוֹמֵר »sötét, fekete,« körülbelül a német »Schwarzrock«-nak felel meg; de miután a biblia e szóval a bátdányimádók papjait nevezi el (Kir. II. k. 23, 5; Szofon. 1, 4; Hos. 10, 5), a censura e szó helyett a legtöbb kiadásban »böles embert« (חָכִים) tett.

⁸⁾ H.: *harmad napra ismét jelenjete meg előttem.*

reggel a király csak a (keresztény) papért küldött s így szólt hozzá: »Tudom, hogy Edom királya nagyobb ezeknél a királyoknál, s hogy vallása tiszteletben álló¹⁾ vallás, mely nekem is tetszik. Csak azt kérdezem tőled: »Mondd meg az igazat! ²⁾ melyik vallás a jobb, a zsidó, vagy az izmaelita vallás?« Erre a pap így felelt: »Soká éljen a mi urunk, a király! ³⁾ Tudd meg igazán, hogy nincsen a világon vallás, a minő Izráélé. ⁴⁾ Mert a Szent, dicsőíttessék az ő neve! Izráelt választotta minden nemzet közül ⁵⁾ s elsőszülött fiának nevezte; ⁶⁾ nagy csodatetteket mivel rajta: kivezette Egyiptomból, Fáráo rabszolgaságából; a tengeren száraz lábbal vezette keresztül; üldözőit pedig elsüllyesztette; számára mannat bocsátott le ⁷⁾ és a sziklából vizet fakasztott, a szent tanítást lángok között adta neki, örökségül pedig Kanaán földjét, és szentélyt épített neki, hogy közte lakják. De ezeknek utána vétettek ellene, ⁸⁾ s Ő haragra gyúlt, őket színe elöl elvetette s szétzórta minden szélnek irányában. Ha ez nem történt volna, nem léteznék vallás a világon mint az izraelita.« ⁹⁾ Erre a király: »Nézetedet nyilvánítottad; tudd meg igazán, hogy téged meg foglak tisztelni. ¹⁰⁾ Másnap a király az izmaeliták khádijáért ¹¹⁾ küldött és tőle ezt kérdezte: ¹²⁾ »Mondd meg az igazat! Mi a zsidó s a keresztény hit közti

1) H.: szép és tiszteletben álló.

2) H.: Kérdést intézek hozzád; ha igazság szerint felelsz, szeretni foglak és megtisztelni. Mit hisszesz, nézeted szerint melyik vallás sat.

3) Kir. I. k. 1. 31.

4) H.: Ha a vallás becse után kérdezősködöl, tudd meg, hogy az izraelita vallás rendkívül jó.

5) Mózs. V. k. 7, 6 után.

6) Mózs. II. k. 4, 22.

7) H. hozzáteszi: midőn éheztek.

8) H.: makacszkodtak, vétkeztek s a törvényt megrontották.

9) H. így folytatja: Hogy mérközhetnek Izmaél vallása Izráel vallásával? Amazoknak nincsen se szombatjuk, se ünnepük, se törvényük, se rendeletük; minden tisztátalant, a lónak, tevének, kutyanak s minden tisztátlan feregnek husát megeszik. Izmaél vallása tehát sajátkép nem is vallás, hanem a többi (pogány) népek vallásához hasonlít. H. itten a Lawrenti-kronika ama helyére utal, hol a »bizantini bölesek« Wladimir előtt hasonló furcsa nyilatkozatokat tesznek.

10) H.: a miért kegyelmes leszek irántad és tisztelettel vissza foglak küldeni Edom királyához.

11) אֱלִקָּאִי = القاضي; a ֵל fölött a diakritikai pont hiányzik.

12) H.: és így szólt hozzá: »Kérdést intézek hozzád, melyre az igazság szerint felelj meg, a nélkül, hogy előttem valamit eltilkolnál. Melyik e két hit közül látszik néked jobbnak, a nazarénusi-é, vagy a zsidó hit?«

különbség, s melyik közülök a jobb hit?« S a khádi ¹⁾ felelt, mondván neki: »Izráel hite jobb és benne mind igaz; náluk (a zsidóknál) az Istennek tana és igazságos törvények s parancsolatok vannak. ²⁾ De mivel Ő ellene vétettek s hibáztak, rájuk megharagudott s őket ellenségeik kezeibe adta. ³⁾ Mily más a keresztények hite, kik minden tisztátalant megesznek és kezeik műve előtt meghajolnak.« ⁴⁾ Erre a király: »Te az igazat mondottad, és valóban! meg is foglak tisztelni.« Egy napon ⁵⁾ mindnyájukat egyszerre meghívta és minden előkelői s szolgálói és egész népe előtt így szólt hozzájuk: »Arra kérlek titeket, hogy a hitek közül számomra a legkülönbet s legigazságosabbat válaszsátok ki!« ⁶⁾ El is kezdettek beszélni, de szavaikat nem tudták bebizonyítani. Végtére a király a (keresztény) paptól azt kérdezte: »Melyik hit jobb, Izráel hite-é, vagy Izmaél hite?« A pap azt válaszolta: »Izráel hite a jobb hit.« Ezután a kháditól kérdezte: »Melyik hit jobb, Izráel hite vagy Edom hite? S a khádi felelt: »Izráel hite jobb.« Erre a király: »Igy önnön magatok a saját szájjatokkal vallottátok be, hogy Izráel hite a legjobb s legigazságosabb s én Izráel hitét választottam, mely Ábrahámnak is hite volt.⁷⁾ A mindenható Isten segítségemre lesz, Ő az ezüstöt és az aranyat, melyet nékem ígértetek, könnyű szerrel adhatja meg nekem. Ti pedig menjetek békében vissza a ti országotokba!« ⁸⁾

¹⁾ A kiadások szövegében itt nyilván hibásan »alkáni« (אלקאני) áll, melyet Cassel megtart, sőt fentebb is az általa el nem fogadott »alkádi« helyett olvas s úgy magyaráz, hogy אלקאני = אלקדני, ez pedig Freytag arabs szótára szerint jóst, papot jelent. Csak hogy, nem tekintve minden egyéb nehézséget, كهين, melyre Cassel hivatkozik, a héber כהן, pap, s az általa ajánlott אלקדני-nak már azért sem felelhet meg, mivel ez arabsul كهني volna, nem pedig كهני, melyre ő hivatkozik. Világos, hogy itt is úgy mint fentebb, helyesen אלקאני olvasandó, mely H.-nál is megvan.

²⁾ H.: *A zsidó hit jó hit; nekik jó törvényeik s rendeleteik vannak.*

³⁾ H. hozzáadja: *de végtére megváltatni s megmentetni fognak.*

⁴⁾ E mondat több kiadásban hiányzik, honnan a censura kiküszöbölte; H.-nál pedig így hangzik: *A nazerénusok vallása ellenben saját-kép nem is vallás; ők dicsőhúst s minden tisztátalant esznek, kezeik műrét imádják és reménységük: (t. i. egy még csak jövődjö megváltóban) nincsen.*

⁵⁾ H.: *Harmad napon.*

⁶⁾ H.: *Beszélgjétek s vitathozzatok egymással, hogy nékem megmutasátok, melyik hit a legjobb.*

⁷⁾ H. hozzászói: *melyek az Isten kegyelméből s a Mindenható hatalmából az elsőbbséget adtam.*

⁸⁾ A kazaroknak a zsidó valláshoz való áttérését arabs és szláv tudósítások hasonló módon beszélik el, noha a részleteket különféle-képen írják le. L. Harkavy: Ueber die Bekehrung der Chazaren zum Ju-

E naptól fogva a Mindenható (Bulánnak) segítségével volt s hatalmát megerősítette; ő magát s szolgáit¹⁾ körülmetéltette, egy bölcs izraelita után küldött, kit elhozott,²⁾ és *ezek megmagyarázták* (!) a szent tant és felsorolták neki a törvényeket. Egész a mai napig e tiszteletreméltó s igazságos hitnek vagyunk hívei; dicsőítsék a Szentnek neve. Mióta pedig őscink az isteni dicsőség szárnyai alá mentek, Ő³⁾ minden ellenségünket alávetette minékünk, a körülöttünk levő népeket és nyelveket⁴⁾ megalázta, és nem állott meg előttünk senki sem⁵⁾ egész a mai napig, és mindnyájan adót fizetnek nekünk Edom és Izmaél királyainak közvetítése által.⁶⁾

E történetek után (Bulán) unokáinak egyike király lett, neve *Óbádjah* volt, egy jámbor és igazságos ember,⁷⁾ ki a királyságot megújította⁸⁾ és a hitet törvény s hagyományos szabály szerint alapította meg.⁹⁾ Ő zsinagógákat és iskolákat épített, sok izraelita bölcsöt gyűjtött össze, sok ezüstöt s aranyat adott nekik, és ezek megmagyarázták

---

denthume, Russische Revue X. köt. 314. l. folyt. Hasonló tudósítást a spanyol *Jehúdáh há-Lévi* »Kuzri« könyvének (I. fent. 26. l., 3. jegyz.) bevezetésében közöl. Eme, a zsidó kozarok közt élő, s a többiektől átvett monda bizonynyal valami történelmi tényen alapszik.

1) H.: *és egész népét.*

2) H.: *Ezután elküldött és mindenholnan bölcs izraelitákat hozatott.* A következő »és ezek megmagyarázták« csakugyan a kiadásoknak egy zsidó bölcese helyett *többet* tétélez föl. Cassel, e nehézség kikerülése végett, a többesszámú *ויסדרו* és *ויפרשו* szokat hibásan így fordítja: *der deutete . . . und auseinandersetzte.*

3) H.: *Izrael Istene.*

4) *Dániel* 3. 4, 7 és 29 szerint annyi, mint »népek s nemzetek.«

5) *Jós.* 21, 42; 23, 9.

6) Cassel, ki ezt hibásan így fordítja: »Alle sind sie uns tributpflichtig, die Könige von Edom und Ismael,« a héber *יעל ידי*-re nem volt figyelemmel. H.: *adót fizetnek nekünk Edom és Izmaél királyai úgy mint a pogány népeknek királyai.* H.-nak megjegyzése, hogy a kozar király itt vagy kérkedik, vagy a Kaukaszban s a Krimiában létező apróbb keresztény és muhamedán királyságokat érti, a héber *יעל ידי*-nek helyes fordítása által fölslegessé válik.

7) H.-nál ezen mellékevek hiányoznak.

8) Sám. I. k. 11, 14 után, itt annyi, mint *reformálta.*

9) Ez úgy látszik, annyit jelent, hogy a kozarok eredetileg a *kareusi* zsidóságot vették fel, melyet később, ezen Óbádjah alatt, a *rabbínikai* zsidósággal cseréltek föl, mire itt a »törvény és hagyományos szabály« (*הלכה*) szavak mutatnak. A kareusok t. i. a hagyományt nem fogadták el. A kozarok rabbínikai zsidóságát Ábrahám b. Dávid különösen kiemeli; I. fent. 26. l., 2. jegyz.

neki a 24 könyvet, ¹⁾ a »misnáh«-t s a »talmud«-ot ²⁾ s az egész ima-
rendet a kántorok számára. Ez istenfélő, a szent tant és a törvényt ked-
velő férfiú volt. ³⁾ Utána fia, *Cházekijah*, következett, s ez után ennek fia
Menáséh, ez után *Chánukah*, Óbádjának fitestvére, utána fia *Jiczcháh*,
ennek fia *Zebúlun*, ennek fia *Menáséh* (II.), ⁴⁾ ennek fia *Niszí*, ⁵⁾ ennek
fia *Menachem*, ennek fia *Binjámin*, ennek fia *Áhron*. ⁶⁾ Én, *József*, ez em-
lített Áhronnak fia vagyok; mindnyájan királyok vagyunk és királyok-
nak fiai, ⁷⁾ és idegen ⁸⁾ nem ülhetett soha őseink trónján. ⁹⁾ Ő, a ki min-
den királynak adja a királyságot, úgy akarja, hogy királyságunkat meg-
tartsa az Ő tanában és törvényében! ¹⁰⁾

Továbbá országunk terjedelme, hosszasága és szélessége iránt kér-
dezősködöl. Tudd meg, hogy ez a folyó mentében van, közel a *Gorgán* ¹¹⁾
tengerhez, kelet felé négy hónapnyi járó földig. ¹²⁾ E folyó mellett sok
nagy és számlálhatlan nép lakik falvakban, városokban és várakban,

¹⁾ Azaz: a szent írást; így szokták ezt a zsidók nevezni, mivel
az általuk elfogadott szent könyveknek száma: 24.

²⁾ Hogy eme, a hagyományt tárgyaló s a kareusi zsidók által el-
nem fogadott könyveket csak most hozták be, szintén arra utal, hogy a
kozarok eredetileg a kareusi zsidóságot fogadták el. E nézet mellett az
a körülmény is szól, hogy a megtért Bulán által épített templom *min-
denben* a szent írás adatainak felelt meg (l. fent. 34. l.), mely utánzás a
rabbinkai zsidó felfogással meg nem egyeztethető.

³⁾ H. hozzáadja: az Istennek igaz szolgája.

⁴⁾ H. Menáséh helyett Mósch-t (Mózsés) olvas.

⁵⁾ H.-nál itt következik: ennek fia *Áhron*.

⁶⁾ H. szerint tehát *Áhron II.* A 4. és 5. jegyzet alatti eltérése-
ket *Cassel*, ki több egyéb eltérésre sem volt tekintettel, nem hozza fel.

⁷⁾ Ez válasz Chászdái kérdésére: »vajjon mint királynak fia ural-
kodik-e?« L. fent 649 l.

⁸⁾ Azaz: nem családunkból való.

⁹⁾ H. hozzáteszi: Mert ez a mi szokásunk s ez volt őseinknek szokása,
mióta léteztek. Mivel Bulán, ki a zsidóságot fölvette, a kozaroknak *bégje*
volt (l. fent. 32 l. 9. jegyz.), ezen levélnek írója, József pedig mag-
gát itt Bulántól származottnak s Bulán trónján ülőnek mondja; vi-
lágos, hogy József a kozarok *bégje* volt. *Graetz* (i. h. u. o.) tehát hibásan
nevezi őt *khágánnak*; de még *Cassel* és *Harkavy* sem ügyeltek e meg-
különböztetésre.

¹⁰⁾ H.: hogy királyi trónunk fennmaradjon mindörökké.

¹¹⁾ גֵּרְגָּאן, a georgiai, vagy kaspai tenger; az arabsoknál is جرجان.

¹²⁾ H.: Tudósítlak, hogy az *Atel* (v. *Etel*, אַתֵּל; l. fent. 637. l.)
folyó mellett lakom a *Gorgan* folyó (olv. tenger) végén; e folyó kutfeje pedig
kelet felé van innen négy hónapnyi járóföldön.

mindössze *kilencz* igen nagy és számos nép, mely mind adófizetőm.¹⁾ Onnét *Gorgán*-ig húzódik a határ;²⁾ a tengerpart minden lakosa adót fizet nekem. Dél felé 15 nagy, hatalmas s megszámlálhatatlan nép van egész *Báb ál-Abváb*-ig³⁾ mely hegyeken lakik, továbbá még *Básza* és *Tagat* (vagy *Tanat*)⁴⁾ országnak minden lakosa⁵⁾ egész a konstantinápolyi (fekete) tengerig, két hónapnyi járóföldig: mindezek adót fizetnek nekem.⁶⁾ Nyugat felé 13 nagy és hatalmas nép, mely a konstantiná-

¹⁾ H.: *E folyó mellett sok nép falvakban és részben nyílt, részben megerősített városokban lakik, s ezek nevei: Burtasz (בֹּרְטַס, H. szerint a jelenlegi mordvinék), Bulgar (בּוּלְגָר, bolgárok), Szuvar, (סוּוָר) Ariszu, (אַרִּיסוּ), Czermisz (צֶרְמִישׁ, cseremis), Venentít (1.fent. 31. l.) Szavar (vagy Szuvar, (סוּוָר, tán סוּוּוּ, vagy סוּוּם = csuvasz) Czlávijun (צֶלְוִיּוֹן, szlávok;) minden egyes nép igen nagy, megszámlálhatatlan s nekem adót fizet. Itt csak 8 nép van felsorolva. H. azt véli, hogy ama kéziratnak írója, mely után az eddigi kiadások készültek, e 8 névhez tévesen a folyónak, általa szintén kihagyott *Atel* nevét is számította és miután, rövidség kedvéért, mind a neveket kihagyta, hibásan szól 9 népről. Ily eljárás zsidó leíróról csakugyan feltehető; ez t. i. csak a zsidó királyra vagy a zsidóságra vonatkozó adatokra fektetett súlyt, a földrajzi s ethnographiai adatokat ellenben, mint nézete szerint haszontalanokat, kihagyta. E tekintetben jellemző, hogy egy lengyel zsidó, *Finn I. S.* »Szófré Jizrael« című gyűjteményében, mely csak 1870-ben (Vilnában) jelent meg, ezen kózar levelet úgy közli, hogy még azt a kevés földrajzi s ethnographiai adatot is kihagyja, melyről a többi kiadás megemlékezik. Ily nézettek s ily eljárás mellett nem valószínűtlen, hogy a később következő számos hasonló adatot, mely csak H. kéziratában található, csakugyan e levél első kiadója, vagy tán már azon leírója hagyta ki, akitől származik a kézirat, melynek nyomán eszközölte Ákris az ő első kiadását.*

²⁾ H.: Onnét *Buaresm* (olv.: *Chovaresm*) felé fordul a határ egész *Gorgánig*.

³⁾ באב אל-אבואב = باب الابواب = Derbend.

⁴⁾ באסא ותנת vagy ותגת.

⁵⁾ *Cassel* hibásan fordít: »Sie wohnen auf Bergen und im Lande Basa und Tagat.«

⁶⁾ H. *A déli oldalon: Szemender (סַמְנַדֵּר) Bak-Tadlu (בַּק תַּדְלוּ) egész Báb ál-Abváb kapujáig, mely a tengerparton fekszik. Onnét a hegyek (Kaukasus) felé fordul a határ: Azúr (vagy Uzúr, אֲזוּר), Bak-Bagda (בַּק בַּגְדָא), Szridi (סַרִּידִי) Kitún (קִיתוֹן) Arku (אַרְכּוּ) Sávala vagy Saula, (שְׂאוּלָא), Szagszart (vagy Szanaszert, סַגְסַרְט, סַנְסַרְט), Albuszar (אַלְבוּסַר), Ukúszúr (אֲוּכּוּסוּר), Kiadúszar (כִּיאֲדוּסַר) Cziglag (צִיגְלַג) Zúnik (vagy: Anik, אֲנִיק, אֲנִיק?), kik igen magas hegyeken laknak, továbbá mindaz Alánok (אַלְנַיִים) egész Afkán (אַפְכָּאן) H. szerint tán *Afkáz-Abházok* határaiig és *Kászá, Kalkiel* és *Takat* (תַּכַּת),*

polyi tenger partján lakik.¹⁾ Onnét éjszak felé fordul a határ egész a nagy folyóig, melynek neve *Juzak* (vagy *Juzag*)²⁾, és ezek nyílt helyeken laknak³⁾, melyek falakkal nincsenek körülvéve, és pusztaságban vándorolnak egész a *Higrai-k*⁴⁾ határáig; számosak ők mint fővény a tengerparton, s mindnyájan adót fizetnek nekem. Országuk terjedelme 4 hónapnyi járó föld.⁵⁾

Én⁶⁾ a folyó torkolatjai mellett lakom⁷⁾ és nem engedem, hogy

כאסם) országnak minden lakosai, egész a konstantinápolyi tenger határáig, két hónapnyi járó földig sat.

¹⁾ H.: Nyugat felé: *Sarkil* (vagy: *Sarkel* שַׂרְכִיל), *Szankrcz* (סַמְכַרְצִי), *Kercz* (כַּרְצִי, Kertsch) *Szúgdai* (סוּגְדַי), *Alusz* (אַלוּשׁ), *Aluschta*, *Lambat* (לַמְבַּט), *Bartnit* (בַּרְתַּנִּית, Partenit), *Alúbika* (אַלוּבִיקָא), *Alupka*, *Kút* (כּוּת), *Mankúp* (מַאֲנַכּוּף, vagy: *Mankút* מַאֲנַכּוּט; az olvasás bizonytalan), *Búdak* (vagy: *Burak*; בּוּרַק, vagy בּוּרַק; az olvasás bizonytalan), *Alma* (אַלְמָא) és *Grúzín* (גְּרוּזִין). Ezek a konstantinápolyi tenger partján nyugat felé laknak.

²⁾ וּזַק, vagy: וּזַג, Cassel szerint = *Jaik*; H.-nál mint látni fogjuk: *Vágez* (וּאֶגֶז).

³⁾ Mivel itt eddig népről, vagy országról nem volt szó, világos, hogy itt egy vagy több népnek neve hiányzik; l. tovább H.-nak olvasását. Cassel, hogy e nehézséget kikerülje, így fordít: »und die Leute wohnen da,« ami azonban a הוּנִים הוּרִים-nak nem felel meg.

⁴⁾ הַיְגַרַּיִם Cassel a jugri népeket érti, *Rapaport* (a »Kerem-Chemed«-ezimű héber folyóirat V. 201. l.) a magyarokat. *Harkavy*, kinek kéziratában »Hágri«-ok (הַגְּרִיִּים) áll, itt azt jegyzi meg: »Gemeint sind entweder die Ungarn, oder die Ugrier«. Ha itt csakugyan magyarokról van szó (v. ö. fent 30 l. 6. jegyz.) a X. század közepe felé írott e levél természetesen csak a régi hazájukban visszamaradt magyarokat értheti. Julián szerzetes tudvalevőleg a fekete tengeren átkelvén s a Kaukazuson s az alánok országán átutazván, a nagy Magyarországnak maradt pogány magyarokra »a nagy Etelvíz mellett« akadt, a mi megfelelné annak, hogy (H. kézírata szerint, l. fent. 39. l., 6. jegyz.) az alánok Kozarországtól éjszakra laknak, mivel maguk a kozarok, mint a levél alantabb elmondja, az *Etel torkolatánál* laktak. A levél ez adata mindenesetre tüzetesebb vizsgálatra érdemes.

⁵⁾ H.-nál az egész mondat így hangzik: *Onnét éjszak felé fordul a határ* (néphez, vagy országhoz), *melynek neve Baczrah* (בַּצְרַח); *ezek a Vágez* (וּאֶגֶז folyó mellett laknak (Vágez, H. szerint, vagy *Uguz*, *Uzu* = *Dnjepr*, vagy *Vasus* a Volgának egyik mellékfolyója). *Ők nyílt, kerítetlen helységeken laknak és a pusztaságban üle s oda vándorolnak és tanyáznak, míg a Hágri-ok határáig érnek; számosak ők mint fővény sat.*

⁶⁾ H.: *Tud meg és figyelj rá, hogy én sat.*

⁷⁾ H. hozzáteszi: *az Istennek segítségével e folyó torkolatait megőrízem s nem engedem sat.*

a Ruszi-ok ¹⁾ a kik hajókon jönnek, ezeken átmenjenek; ²⁾ a szárazon jövő ellenségeiket pedig hasonlókép nem engedem a (ruszi-ok) országukba átmenni. ³⁾ Kemény háborúkat viselek velök; mert ha megengedném (t. i. hogy az oroszok átmenjenek), az izmaeliták egész országát Bagdádig elpusztítanák. ⁴⁾

Továbbá azt is tudatom veled, ⁵⁾ hogy a Mindenható segítségével ezen folyó mellett lakom s hogy királyságomban három székváros létezik. Az egyikben a királyné lakik szolgálóival és heréltjeivel; nagysága 50 négyszög paraszanga, ⁶⁾ hozzászámítva külső városait s a közelfekvő falvakat. Lakosai izmaeliták és Nazarenusok, de egyéb különféle nyelvű népek is laknak benne. ⁷⁾ A második város környékével 8 négyszög paraszanga nagyságú. ⁸⁾ A harmadik városban én lakom előkelőimmal, szolgálóimmal, s minden tisztviselőimmal, kik hozzám közel állanak, ez kicsiny ⁹⁾, 3 négyszög paraszanga, falain belül a folyó folyik. *Az egész télen át városban lakunk, de Niszan havában ¹⁰⁾ a városból kimegyünk s kiki az ő mezejére vagy kertjébe megyen munkája után. Minden egyes családnak bizonyos, őseitől rászállott birtoka van, melynek határai közt vándorol és tanyáz örömben és dalokkal; a sarcsoló szavát nem hallják, ¹¹⁾ és nincsen sem ellenségük, sem bánatódásuk. ¹²⁾ Én, előkelőim s szolgálaim, mi*

1) רוסים, oroszok.

2) Cassel, ki »uebersetzen zu Jenen« fordít, a minek nincs értelme, a szöveget félreértette; עַל־יָדָיָהּ t. i. az előttevaló מְבוֹרָה (torkolatok) szóra vonatkozik. H.: *hogy a kaszpi tengerbe bemenjenek, s az izmaelitákhoz jussanak.*

3) H.: *Nem engedem a kapuhoz (t. i. Báb ál-Ábváb-hoz) jönni.*

4) H.: *és egész. . . országig. (itt a kéziratban hiány van.) Egész odáig mégy határom s királyságom uralma.*

5) H.: *Lalshelyem után is kérdezősködtél; tudd meg tehát, hogy sat.*

6) מֵרֶמֶס, a perzsa مِرسَه görögül παραράγγη, perzsa mértföld, az arabsoknál مِرسَه; a nagyságára vonatkozó különféle adatokat l. Freytag arabs szótárában e szó alatt. Az újhéberben közönségesen »mértföld« helyett szokták használni.

7) H.-nál az egész mondat így hangzik: *Az egyikben a királyné lakik, ez szülővárosom s ez nagy, 50 négyszög paraszangát foglal magában, gömbölyű, (majdnem) köralakú.*

8) H.: *A másodikban izraeliták, izmaeliták, nazarenusok laknak, azoktól mindenféle népből való sok rabszolga van ottan; nagysága közepeszerű, 8 négyszög paraszanga.*

9) H.: *ez köralakú.*

10) A zsidó naptárban körülbelül április hónap felől meg.

11) Hiób 3, 18. után.

12) Kir. I. K. 5, 18 után. H.-nál »örömben és dalokkal« szavaktól egész idáig hiányzik.

20 paraszanga nagy utat csinálunk, míg a *Varsán* ¹⁾ nevezetű nagy folyóhoz érünk, onnét elfordulunk, míg birodalmunk végét elérjük. ²⁾ Ez a mi országunknak terjedelme és tartózkodásunknak helye.

Az országnak nincsen gyakori esője; de sok folyó van benne, melyben tömérdek a hal, azonkívül még sok forrás is van benne. ³⁾ A föld jó és televény, szántóföldekkel, dús szőlőhegyekkel, kertekkel és faültetvényekkel bir, melyeket folyók öntöznek; ⁴⁾ azonkívül mindenféle gyümölcsfánk van nagy sokaságban.

Továbbá még azt is tudatom veled, hogy országom ⁵⁾ határa kelet felé 20 paraszanga hosszú egész a *Gorgan* tengerig, dél felé 30 paraszanga ⁶⁾, nyugat felé 40 paraszanga ⁷⁾ — én szigeten lakom, földjeim, szőlőhegyeim, kerteim és faültetvényeim szintén a szigeten vannak ⁸⁾ — és éjszak felé 30 paraszanga hosszú. ⁹⁾ Sok a folyó és a forrás, és istennek segélyével biztosságban lakom.

Ezeken kívül még a csodáknak vége után kérdezősködtél. Sze-meink az istenhez ¹⁰⁾ fordulnak és Izráelnek Jeruzsálemben lakó bölcsiéhez s a Babilóniában levő nagy talmud-iskolákhoz. Sijon-tól bár távol esünk, annyit mégis hallottunk, hogy a vétkes sokasága miatt a számítások ¹¹⁾ tévesek, és mi semmit sem tudunk. Vajha istennek úgy tetszenék, hogy ezt megtenné az ő nagy neve kedvéért és kicsinybe ne venné házának szétromboltatását, szolgálatának ¹²⁾ megszüntetését és mindazt a sanyarúságot, mely bennünket ért, hogy így teljesítse rajtunk: »Vá-

¹⁾ ארשאן. *Casel* »Arsan«-t ír; H.: Warschan, vagy Urschan.

²⁾ H. hozzát teszi: félelem és rettegés nélkül, úgy, hogy Kiszev (= október-november) hó vége felé a Chánukah ünnepre ismét székvárosunkba érkezünk.

³⁾ H.: De van sok folyója s forrása s a folyókból tömérdek sok halat fognak.

⁴⁾ H.: a következő mondat helyett itt hozzát teszi: és termelkenyítnek.

⁵⁾ H.: az országnak, melyben lakom.

⁶⁾ H. hozzát teszi: egész az Úgrú (אוגר) nevezetű nagy folyóig.

⁷⁾ H.: nyugat felé 30 paraszanga egész a Búzán (בזאן) folyóig, mely az Úgrú folyóból jő.

⁸⁾ E mondat, mely itt nincs helyén, H.-nál csak az éjszaki határ leírása után fordul elő kissé eltérő alakban. L. a következő jegyzetet.

⁹⁾ H.: 40 paraszanga egész a Búzán-ig és a folyónak a *Gorgan*-tengerbe való ömléseig. S én szigeten lakom, szántóföldjeim, szőlőhegyeim s minden, amire szükségem van, a szigeten léteznek. A mindenható istennek segítségével stb.

¹⁰⁾ A H. által közölt kézirat itt végződik; a levél többi része a kéziratban hiányzik.

¹¹⁾ T. i. a megváltónak jöttét illetőleg.

¹²⁾ Azaz a jeruzsálemi szentély áldozat-szolgálatának.

ratlanúl jövend szentélyébe« stb.¹⁾ Mi (a megváltót illetőleg) csak Dániel jövendöléseit birjuk, s az isten, Izráel istene, siettesse a megváltást és szedje össze számüzötteinket s szétszórtjainkat a mi életünkben, a te életedben s egész Izráel életében,²⁾ mely az ő nevét szereti.³⁾

Leveldben említetted, hogy engem látni szeretnél. Én is nagyban vágyódom s óhajtom kedves orczádat látni s bölcseséged és tekintélyed dicsőségét. Bárha szavaid szerint történék, s én abban a szerencsében részesülhetnék, hogy veled társaloghatnék és kedves és kellemes orczádat láthatnám. Te nekem atyám, én néked fiad volnék, és egész népem a te parancsod szerint láttatnék el;⁴⁾ a te szavad s jó tanácsod szerint járnék, kelnék. S most sok békét!

---

¹⁾ L. az egész jövendölést, melyre itt utaltatik, Malcachi 3, 1. folyt.

²⁾ Az ugynevezett »Káddis«-ima után.

³⁾ Sajátságos, hogy *Cassel* mindkét fordításában azt mondja: *das Deinen Namen liebt.*

⁴⁾ Mózs. I. k. 41. 40 után. *Cassel*, ki erre figyelemmel nem volt, e héber beszédmódot szószerint így fordítja: »auf Deinen Mund würde mein ganzes Volk küssen.«

IV.

„Táná di bé-Élijáhu“ a magyarok pusztításairól. 974 körül.

»Táná di bé-Élijáhu« erkölcsképző munka, mely a benne letett nézeteket és tanokat Élijáhu (Illés) prófétának tulajdonítja. A könyv 974 körül készült;¹⁾ ismeretlen szerzője lakhelyének Bábelt mondja, mely alatt azonban, *Graetz* szerint.²⁾ Róma értendő, úgy hogy ez álmű hazája Olaszország volna. E könyv első, »Élijáhu-rábbá«-című részének 3-ik fejezete³⁾ azon tételt állítja, hogy »mindaz, a mi a világ végén egykor történni fog, részben már teljesült.« Ennek bebizonyítására egyebek közt ezt is fölhozza:

»Jövöben Izrael hegyein vér s hulla és Góg és Magóg által a nemzetekre hozott pusztítás leszen.⁴⁾ Ez részben már is teljesült: vér, hulla és pusztítás (jött) sanyargatóinkra, amint naponta és szünet nélkül saját szemünkkel látjuk.«

E szavakat *Graetz*,⁵⁾ és pedig, ha ez álmű szerzője csakugyan Olaszországban élt, nyilván helyesen a magyarokra vonatkoztatja, kiket az európai világ Góg és Magóg hazájából, Skythiából származtatott, és kik a X. század vége felé Olaszországot ismételten iszonyuan pusztították.

¹⁾ L. *Rapaport*: Rábbenu Náthán, 44 l. és *Zunz*: Gottesdienstliche Vorträge d. Juden, 112 l.

²⁾ J. h. V. 356 l.

³⁾ A Szadilkow-i kiadás 7. b. l.

⁴⁾ *Ezekkiás* 39, 17—21 után.

⁵⁾ J. h. u. o.

V.

Jehúdah há-Kóhen, mainzi rabbinak, Magyarországra
vonatkozó három döntvénye. 1070 előtt.

Jehúdah há-Kóhen, a Franciaországból Mainzba bevándorolt és 1028 körül meghalt nagy hírű rabbi Gersom ben Jehúdahnak szintén Mainzban élő tanítványa, ki 1070 körül halt meg, ¹⁾ egy »a bírák könyve« ²⁾-című munkát írt, melyet a középkori zsidó írók gyakran idéznek. E könyvből az 1293-ban elhalt ³⁾ rothenburgi *Méir ben Bárak* döntvénytárának Prágában (1608-ban) megjelent kiadása ⁴⁾ több döntvényt vett fel, közte, 903, 904 és 935. szám alatt, hármat, mely Magyarországra vonatkozik. ⁵⁾ Ezek e következők:

1.

A magyar királyné a pénzverő főnökének meghagyja, hogy egyes zsidók számára ezüst filléreket veressen.

903-ik szám. Rúben és Simon a törvényszék előtt megjelennek. R. ezt állítja: (S.) engem *Hagar* ⁶⁾-országban rábírt, beszéljek az ő

¹⁾ *Zunz*: Zur Geschichte u. Literatur, 537. l.; *Löw*: Ben Chananja, X. kötet. 614. l.

²⁾ מִן הַדִּינִים, így rendesen; a nemzeti muzeum egyik nagybecsű héber kéziratában, úgy látszik helyesebben, mindig מִן הַדִּינִים-nak neveztetik. L. »Mardochai ben Hillel, sein Leben und seine Schriften«-című munkámat (Boroszló, 1878) 129. l.

³⁾ *Graetz*: i. h. VII. kötet. 184. l. *Wenzel*: Árpádkori új okmánytár, VI. kötet. 13. l. tévesen azt állítja róla: meghalt 1305.

⁴⁾ Ezen kívül még két döntvénygyűjteménye, más-más tartalommal Cremonában és Lembergben jelent meg.

⁵⁾ E három érdekes »jognyilatkozatot« *Wenzel*: i. h. u. o. 573—578 l., héber eredetiben s magyar fordításban közölte; tökéletesség kedvéért a jelen gyűjteménybe is fölvétettek, s pedig annál inkább, mivel *Wenzelnél* a héber szöveg számos írás- és sajtóhiba miatt majdnem érthetetlen, a *Wenzel* egyik zsidó tanítványa segítségével készült magyar fordítás pedig nem mindig szabatos, néha épenséggel hibás.

⁶⁾ Magyarországnak *Hagar* אַגָּר elnevezéséről l. a következő szá-

érdekében a királynéval, adna parancsolatot a pénzverő főnökének, hogy S-nek, ennek saját ezüstjéből, egész száz fontig¹⁾ filléreket²⁾ veressen; s az ebből eredő hasznot meg fogom osztani veled. Erre neki azt mondám: »hisz nincs ezüstöd!« mire ő mondá: »majd azon leszek, hogy előteremtsem; az isten talán kezemre fogja szolgáltatni.« Én hallgattam szavára, beszéltem a királynéval, s ez a pénzverő főnökének megparancsolta, hogy S. számára a filléreket veresse. Ezután a királyné küldetésében útra keltem, de társamat otthon hagytam, kit tanúk előtt felhatalmaztam, hogy S.-tól a bekövetkezendő haszonnak engem illető részét átvegye. S adott is neki hét félezüstöt és többet nem. A többit tehát most követelem. Erre S. ezt felelé: Igaz, szándékom volt a királynét megkérni, hogy hagyjon számomra filléreket veretni arra az esetre, ha isten ezüsttel megajándékozna. De mivel attól féltem, hogy a királynénál rágalmazhatsz s az ügyet elrontod³⁾ s a dolgot egész erővel hátráltatod; magam beszéltem a királynéval és mindent, a mi lehetséges volt, magam követtem el. S mind a mellett, hogy elutaztál, megbiztattnak az egy ezüstöt⁴⁾ kiadtam, melyet néked ígértem, hat más pedig kölcsönöztem neki, mert szüksége volt reá; az ügyben pedig magam fáradoztam, a mennyire lehetett.

Az én nézetem az, hogy R.-nek S. irányában semmiféle követelésé nincsen; mert egész alkudozásuk pusztá szó volt, s a kikötött feltételek oly tárgyra vonatkoztak, mely sajátkép még nem is létezett. Mert hol s kinél volt az ezüst? Izraelben pedig elismert törvény az, hogy senkisémmé ruházhat rá más valakire jogot oly dologra nézve, mely még nem létezik. Ennél fogva irányában semmiféle követelésé nincsen.

A szóban forgó magyar királyné, mint már Cassel⁵⁾ sejtí, nyilván Anasztázia, I. Endrének neje, ki, mint e döntvényből kiviláglik, de miről hazai kutforrásaink hallgatnak: vagy akkor, amikor a kor s betegség által elgyengült király az ő fiát, Salamont, 1057-ben megkoronáztatta, vagy pedig az ifjú Salamon királyságának első éveiben, 1063 körül, az államügyek vezetésére, úgy látszik, nagy befolyással volt. Lehetséges azonban, hogy e királyné alatt tán Judit, Salamonnak neje értendő.

Imot s ez értekezés végén a »Hagar, mint Magyarország elnevezése« czimű függelékot.

1) לִטְרָא = litra.

2) פִּשְׁטָא; *pesita, pesit, vagy pásut*, sajátkép: egyszerű, a legkisebb pénzegység, fillér néha *dendr*; l. *Zunz*: i. h. 540. l. Egy »font pesítim«, vagy fillér, a középkori német zsidóknál gyakran felhoztatik; l. *Zunz*, u. o. 562. l.

3) Itt a szövegben hiba van; helyesen vagy לִי לְחַקֵּן *li* vagy pedig לִי לְחַקֵּן *li* olvasandó.

4) זָקוּק אֶהְרָא hiba, helyesen זָקוּק אֶהְרָא olvasandó.

5) I. h. 190. l.

2.

Zsidók, mint a Magyarország és Mainz közti kereskedés közvetítői.

904. szám. Azt kérdezted, hogy: Rúben és Simon ¹⁾ *Hagar* országában lévén, S-nek egy font aranyat adott R., hogy áruüzikket vegyen, azokat *Mainzba* ²⁾ vigye, ott eladja és (a bevételért) oly áruüzikket vásároljon, melyeket itt *Hagar* országában keresni szoktak, hogy majd eladja s a haszont vele megoszssa. S. így tett; vásárolt amit vásárolt, s Mainzba elvitte. De hogy oda érkezett, R. hitelezői ráakadtak s a községet megkérték, hogy R. vagyonát foglalja le és őket elégtse ki. ³⁾ A község igyen cselekedett: ráparancsoltak (S-re), biztos kézbe tegyen le mindent, ami R.-nek vagyonából nála volt, kivéve a hasznot. Ő ezt megtette; előhozta a tőkét, de a hasznot magának tartotta meg ⁴⁾ az őt megillető rész fejében, mert így szóla: minthegy az ő (R.) tőkéje adósságának fejében letartóztatott és én nem kereshetek semmit sem, ha hozzá visszatérek: ő neki e haszonban semmi része nincsen, s én ezt magamnak tartom, mint a haszonnak engem illető részét. Tudni akarnám tehát, vajjon S.-nek van-e igaza?

Én azt vélem, hogy R.-nek nincsen része a már meglevő haszonban sat. ⁵⁾

3.

A Magyarországból Mainzba küldött arany- és rézárúknak ott nagyobb az értéke mint Magyarországon.

932. szám. Rúben és Simon *Hagar* országában lévén, R. S.-nek tiz aranyozott és két rézedényt ⁶⁾ adott át, vigye azokat Mainzba s az aranyo-

¹⁾ Az illetén kérdésekben a szóban forgó egyének igazi nevét többnyire elhallgatják; a férfiak rendszeren Jákob fiainak neveivel: Rúben, Simon, Lévi sat., a nők Jákob nejeinek: Ráhel s Leah neveivel szoktak jelölni.

²⁾ Az eredetiben: *Megencz* (מענצ) = Moguntiacum.

³⁾ A középkorban a zsidó községek közegei még a zsidók közti pénzbeli ügyeket is szokták elintézni.

⁴⁾ Az eredetiben itt נעל helyett נמל olvasandó.

⁵⁾ A következőkben ez eldöntés tisztán zsidó-theológiai szempontokból igazoltatik, miért is a döntvénynek még hátralevő része kihagyott.

⁶⁾ Az eredetiben: »*muzháboth*« (מוזהבות) és »*kuprins*« (קופרינס), ami Wenzelnél így van fordítva: »tíz aranyat és két *kuprins*-t adott.«
cDe a kérdés további részében, úgy szintén a válaszban *pénzről* soha sincsen szó, hanem mindig csak *árúkról*, vagy egyéb értékkel bíró tárgyak-

zottakat N.-nek, a rézből valókat pedig N.-nek adja át. S. Mainzba jött, de az árúkat nem adta át az illetőknek. Jóval ezután R. bátyja Mainzba jött és kérdi S.-től: átadtad-e az árúkat azoknak, a kiknek küldötték? Erre S. ezt felelé: »Valóban csak most emlékeztetsz rá, mert az nap óta, hogy R. azokat nekem átadta, nem láttam s rájuk nem is gondoltam, s nem is tudom, hol vesztek el. De elismerem, hogy kárpozlással tartozom.« *Most S. amaz érték szerint akar fizetni, melylyel (ez árúk) Hagar országában bírtak; a követelők ellenben a kielégítést amaz érték szerint követelik, melylyel Mainzban bírnak. Most tudni akarjuk: kinek van igazsága?*

Én úgy vélekedem, hogy ha tudnók, hol vesztek el az árúk, akkor amaz érték szerint kellene fizetnie, melylyel ott bírtak a hol elvesztek. A jelen körülmények közt, mivel az egyik ezt, a más'k meg azt állítja, azt hiszem, hogy a követelőknek van igazuk sat. ¹⁾ i

E döntvények minden esetre érdekes bizonyítékát szolgáltatják annak, mily sűrű volt a XI. század közepe felé a Magyarország és Mainz közti kereskedelmi összeköttetés, és hogy ennek, tán kiváló közvetítői zsidók voltak. ²⁾ Úgy látszik azonban, hogy nem annyira magyar zsidók a Rajnavárosokba (Mainzba), mint a rajnavárosi zsidók Magyarországra szoktak utazni. A 409. és 932. számú döntvény kezdő szavai: »R. és S. Hagar országában lévén« világosan arra utalnak, hogy a perlekedő felek *mainzi* zsidók voltak, kik Magyarországból hazatérvén, peres ügyüket Jehúdah há-Kóhen elé terjesztették.

ól (הפצ"י). Az *aranyat* (mint pénznemet) továbbá az uj-héberben „*zaháb*“ (ז"הב), többes számban „*zahábím*“ (ז"הב"י) -nak nevezik, amit téhesen *forinttal* szoktak fordítani, mivel csak *arany* forintot jelenthet; a vözoőséges, nem-arany forint t. i. *perach* (פ"ר"ח) = virágos = *florenus*. Az eredetiben használt »*muzháb*« szószerint anyyi, mint „*aranyozott*“; „*kuprins*“ -ban pedig nyilván a német *Kupfer* rejlik, úgy hogy itt alig lehet mást, mint *aranyozott* és *rézedényeket*, vagy egyéb árúkat érteni.

¹⁾ Ez eldöntés is zsidó-theologiai, a fordításban kihagyott érvekkel bővebben igazoltatik.

²⁾ Rsthenburgi *Méir ben Bárak* e döntvénytárában a 787. sz. alatti döntvényben, melynek szerzője ismeretlen, *frankení* bor mellett »*huncésl* vagy »*huncésl*« (הונ"י"ס) borról is van szó, mit *huni*, tehát *magyar* borral akartam magyarázni (l. *Hunfalvy*: i. h. 522. l., 4. jegyz.) E magyarázatom azonban határozottan téves; הונ"י"ס bizonyosan a német »*hanauisch*,« tehát *hanauí* bor, mely a »*fraenkisch*« (ו"רענק"י"ש) azaz *frankení* bornál rosszabb volt.

VI.

Rabbi Selómoh Jiczháki Magyarország földrajzi fekvéséről. 1090 körül.

Rabbi *Selómoh Jiczháki*, vagy zsidó szokás szerint, e szavak kezdő betűi szerint, megrövidítve: *Rási*, a középkori zsidó irodalom egyik legkiválóbb, 1064 óta Troyes-ban élő képviselője,¹⁾ egyebek közt majdnem az egész babilonai talmudhoz egy, rövidege s szabatossága által kitűnő, magyarázatot írt, melynek szerkesztésével egész 1105-ben bekövetkezett haláláig foglalkozott²⁾, s mely a talmudnak minden kiadásában rendszeren a szöveg mellett áll.

A zsidók, a karaitákat kivéve, Mózes V. könyvének 6, 19. versét: »És írd föl azokat (a szentírás szavait) házad ajtajának félfájára és kapuidra«, tudvalevőleg úgy magyarázzák, hogy egy hártyardarabra Mózes V. könyvének 6, 4—9 és 11, 13—21 verseit írják föl, ezt tokba szorítják, melyet az ajtó félfájára szögeznek és »mezuzáh«-nak neveznek³⁾. A talmud »Jóma« című részének 11a⁴⁾ lapján, azt állítja, hogy e »mezuzáh«-t alkalmazni kell »úgy a házak s az udvarok kapuira, mint az országok ka-

¹⁾ A szent-íráshoz írt híres magyarázatának Móz. öt könyvéhez s az ugynevezett »öt tekerés«-hez tartozó részét nemzeti múzeumunk egy nagybecsű kéziratban bírja, melyet »a magyar nemzeti múzeum héber kézíratai« című értekezésemben (megjelent a »Magyar könyvszemle« 1877-iki évfolyamában) bővebben ismerttettem, hol a Rási életére s tudományos működésére vonatkozó kutforrásokat is felhoztam (i. h. 90. l., a különlenyomatnak pedig 12. l.)

²⁾ Mivel ez óriási munka több évtizedet vön igénybe, kommentárjának itt felhozott helyét hozzávetőleg 1090-re lehet tenni.

³⁾ L. *Sulchán áruoh*, Jóreh-Déáh, § 285—292.

⁴⁾ A talmud számtalan kiadásai az egyöntetűség kedvéért ugyanazzal a lapszámozással vannak ellátva, s pedig úgy, hogy a folyó számok csak az egész lapokra (levelekre) vonatkoznak. A lapoldalokat a héberben **ס** és **ז** betűkkel, nem-héber idézetekben pedig rendszeren *a* és *ó* betűkkel szokták megjelölni, úgy hogy például itten »Jóma 11 a⁴⁾ annyit jelent: mint e rész 11-ik lapjának első oldala.

puira s a városok kapuira.« E szavakat »az országok kapui« Rási (i. h. u. o.) ekkép magyarázza:

„Vannak tartományok, melyek sok mértföldnyire ¹⁾ hegyekkel és erdőkkel vannak körülveve, úgy hogy belőlök csak kapukon (szorosokon) lehet kimenni, mint például: Hagarország.“²⁾

Hagarország mint mindenütt, úgy itt is Magyarországot jelent.³⁾ Rási mint ifju: Mainzban, Wormsban és Speierben élt⁴⁾; a Rajna-városok pedig Magyarországgal már igen korán állottak kereskedelmi összeköttetésben⁵⁾, melynek közvetítői gyakran zsidók voltak⁶⁾. Rási nyilván ily magyar-zsidó kereskedőtől⁷⁾ vette Magyarország természetes határainak és hegyszorosainak hírét. Hazánknek nehezen hozzáférhető fekvése, melyet Kálmán király a féktelen keresztes csapatok ellen oly ügyesen tudott felhasználni, különben már 1096 óta Európaszerte ismeretes volt.⁸⁾

¹⁾ A héberben: פֶּרְסֵי הַיָּם, parasanga, I. fent. 1.

²⁾ אֶרֶץ הַגֵּר

³⁾ L. fent. *Jelúdah há-Kóhen* döntvényeit (45—48 l.) és ez értekezés végén a »Hagar mint Magyarország elnevezése« című függelék. *Lów* (B. Chananjah X. 616 l.) ezt kétségbe vonja ugyan. De ellenvetése: hogy Rási, ha itt csakugyan Magyarországról szólna, ennek területét egy, csak néhány mértföldnyi hosszúságú hegy- és erdőlánczolat által körülfoghatónak hitte volna, nem áll. Rási t. i. itt csupán csak azt állítja, hogy van ország, mely sok mértföldnyire hegygyel és erdővel van körülveve, úgy hogy, ott t. i., ahol hegyek és erdők a határt képezik, csakis kapún, azaz szoroson, lehet belőle kimenni, s ez az, mit a talmud »az ország kapuja« alatt ért. De ezzel korántsem azt akarja mondani, hogy az egész ország hegygyel s erdővel van körülveve; e fölfogás ellen már a »sok mértföldnyire« szól, ami nem csak hogy fölösleges volna, de még ellenmondást is tartalmazna. Ép oly kevéssé áll *Zipser* ellenvetése, melyről a fönntemlített függelékben bővebben lesz szó.

⁴⁾ Körülbelül 1064-ig. *Graetz* i. h. V. köt. 78. l.

⁵⁾ *Konrád*, kölni püspök, már 1249-ben magyar kereskedőkre nézve intézkedést hoz. L. »*Árpádkori új okmánytár*« VII. köt. 305. l.

⁶⁾ L. fent. V. szám alatt.

⁷⁾ Ily utazó kereskedő, úgy látszik, ama »gazdag ember, a Hagarországból való rabbi Izsák« is volt, kit Rási egy másik munkája (Há-párdesz: 6Q b, az újabb rosz kiadás 12 b l.) idéz. A »rabbi« szó, t. i. pusztá tiszteletzím zsidó tudósok számára, és régiebb időkben nem jelent épen hivatalban lévő rabbit.

⁸⁾ Az idevágó kutforrások tudósításait l. *Katonánál*: *Historia critica* III. köt. 29 és 35 l. folyt.

VII.

Száádjah, Kálonimosz, wormsi rabbi tanítványa, az ő idejében létező 10 keresztény birodalom közt Magyarországot is felszámítja. 1100—1130 körül.

Az úgynevezett »Biblia rabbinica magna« különféle kiadásai Dániel prófétához egyebek közt magyarázatot fűznek, melyet tévesen a 942-ben Szúrában, Babiloniában, elhalt nagyhírű Száádjah (Ál-Fájúmi) Gáonnak szoktak tulajdonítani. E magyarázat valódi szerzője azonban egy másik, későbbi Száádjah, ki a Rómából Wormsba bevándorolt rabbi Kálonimosznak volt tanítványa.¹⁾ Miután ezen Kálonimosz 1096 után lett wormsi rabbi,²⁾ tanítványa Száádjah csak 1100—1130 körül irhatott.

Száádjah Dániel próféta álomlátásának negyedik csodálatos állata alatt (Dán. 7, 7) a kereszténységet érti, ez állatnak 10 szarva alatt pedig ugyanannyi keresztény birodalmat. E nézetből indulván ki, a szöveg e szavaihoz: »S e szarvakat megtekintettem« (u. o. 8. vers) a következőket jegyzi meg:

„Mind e királyok t. i. egyjűvétartoznak, neki maga országában. Mert a római (értsd: a keresztény) uralomnak sok országa van, s ezek: A Konstantinápolyban levő római király,³⁾ Árménia⁴⁾ királya, Hungária⁵⁾ királya, Askenáz⁶⁾ királya, Bulgária⁷⁾ királya, Csehország⁸⁾ királya,

¹⁾ Zunz: Zur Geschichte u. Literatur, 71. l.

²⁾ Graetz: i. h. VI. köt., 84. l.

³⁾ A bizánczi császár.

⁴⁾ ארמניא. Mivel e sorrendből Angolország hiányzik, itt tán helyesebben בריטניא = Brittánia, olvasandó.

⁵⁾ הונגריאה.

⁶⁾ אשכנז = Németország.

⁷⁾ בולגרי.

⁸⁾ כנען. Csehországot a középkori zsidók »Kánánu«-nak szokták elnevezni, »mivel ezen országnak lakosai fiaikat és leányait rabszolgaként szokták eladni.« (Tudelai Binjámin utazásai vége felé, összevetve Móz. I. k. 9, 25. versével.)

*Franciaország*¹⁾ királya, *Spanyolország*²⁾ királya, *Oroszország királya és Izmaél (országának) Jeruzsálemben levő királya.*³⁾ *E tiz birodalom a keresztény*⁴⁾ *száműzést képezi.*⁵⁾

Mivel pedig Dániel próféta álomlátását így folytatja (u. o. 8. vers): »S íme, egy másik kisebb szarv hajtott ki köztük, mely előtt az előbbi szarvak közül három kihullott,« s Száádjah ez újabb szarv alatt a muhammedánismust érti, mely előtt a felsorolt 10 keresztény állam közül három meg fog bukni; a censura e magyarázaton megbotránkozott. A »Biblia rabbinica magna«-nak bombergi kiadásában a szövegnek ama szavait, melyeknek megfelelő magyar szavai föntebbi fordításunkban vastagabb betűvel vannak nyomtatva, egészen kiyakarták, ama szavait pedig, melyeknek a fordítás dőlt betűkkel nyomtatott szavai felelnek meg, ténta által olvashatatlanná tették. E munkának amsterdami kiadói még egyszerűbben jártak el: mind a 10 nevet s végén »a keresztény száműzés« szavakat kihagyták, miáltal az egész magyarázatnak semmi értelme nincsen.

1) צרפת. 1. fent. 6. l.

2) ספרד; 1. fent. u. o.

3) ומלך ישמעאל שבירושלים csak így értelmezhető. Szerző az Izmaélitáktól (muhammedánusoktól) környezett s ezeknek földén, Kiszásiában, létező, az első kereszties hadjárat alkalmával alapított *jeruzsálemi királyságra* czéloz.

4) אדום; a kereszténységnek »Edom« elnevezéséről 1. fent. 34. l., 3. jegyz.

5) T. i. azokat a keresztény birodalmakat, hol a zsidók számkivételben élnek.

VIII.

Tudelai Binjámín (ben Jónah), spanyol zsidó utazó, elbeszéli, hogy Konstantinápolyba magyar kereskedők szoktak jönni. 1166 körül.

*Binjámín, ben Jónah, Tudela városából, miért rendszeren »Tudelai Binjámín«-nak is szokták nevezni, 1165—1173 körül az akkor ismert világot majdnem egészen beutazta*¹⁾ és érdekes tapasztalatait »Binjámín utazásai«²⁾ című könyvében tette le. Konstantinápoly leírásában ezeket mondja³⁾:

»Konstantinápoly két tengeröböl mellett fekszik; az egyiket az orosz (fekete) tenger, a másikat a spanyol (közép-) tenger képezi. Oda járnak mind a kereskedők Babiloniából, egész Sincár-ból (Mesopotamia), Médiából, Perzsiából, Egyiptom egész országából, Kánaánból, az orosz birodalomból, *Magyarországból*⁴⁾

---

¹⁾ L. róla *Graetz*: i. h. V. 231. l. és 457. l. folyt.

²⁾ מסעות דר' בנימין. Többször kiadatott, legjobban az *Asher*-féle híres kiadásban.

³⁾ Miután Benjamin utazásának majdnem kezdetében Konstantinápolyba érkezett, az itt következő adat körülbelül 1166-ból való. Más kiadás hiányában az Amsterdamban, 1698-ban (12-rétben) megjelent kiadást idézem, hol ez adat a 6a lapon található.

⁴⁾ *Ungáriá*-ból, אונגריא.

. . . . Lombardiából, Spanyolországból, Hollandiából s Olaszországból.«¹⁾

¹⁾ Egy másik zsidó utazónak, a *regensburgi Petháchjah*-nak, többször kinyomatott útleírása (utazott 1175—1190 körül; *Graetz*: i. h. u. o. 280. l.) a Kozarország szomszédságában lakó népekről, melyeket *Kédár*-nak (קדר) a bibliában: *nomád arabok*, a későbbi héberségben: *tatórok* nevez, több adatot közöl, mely a régi magyarok szokásaira nézve érdekes adatokat nyújt. Petháchjah úti naplójának kiadója mindjárt bekezdőleg ezeket mondja: . . .

»A Csehországban levő Prágából Lengyelországba utazott; Lengyelországból az orosz Kievbe s Oroszországból hat nap alatt a Dnjepr (דניפר) folyóhoz ért, melynek tulsó partján Kédár országában kezdett utazni. Az ott lakóknak nincsenek hajóik, hanem vagy tiz kiterjesztett lőbört varrnak össze, s a szegletek körül szijat varrnak. E bőrök közepébe a kocsikát s egyéb terheket rakják bele, a bőrök szegletén levő szijat a lovak farkához kötik: a lovak úsznak, s így kelnek át a vizen. Kédár országában nem esznek kenyeret, hanem tejben főtt gabonafélélt s kölest, tejet és sajtot, s húsdarabokat tesznek maguk alá, a lovak nyerge alá; a lovat pedig egész az izzadásig hajtják, mi által a hús megmelegszik, melyet azután megesznek. Kédár-országban csak kalauz segítségével lehet utazni, mely alkalommal egymásnak így esküsznek: (a kalauz) *ujját tülvel megsúrja s a vért annak adja inni, aki vele utazik, ki ez által mintegy saját vérévé s húsdáá válik. Még egy másik esküforma is létezik náluk: egy emberarcz-alaku réz edényt teletöltenek s abból mindketten isznak, az utazó s a kalauz, s ez akkor többé sohasem lesz hűtelen. Királyuk nincsen, hanem családfejük. Rabbi Petháchjah Kédár-országot széltében 16 nap alatt utazta át. Az emberek ott sátorban laknak; messzire látnak el; szemök éles, mert nem esznek sót és illatos füvek közt tanyáznak. Jó ijászok; a madarat lelövik röptében s egy napijárónál továbbra (!) látnak. Hegy nincsen, mind csupa rónaság. Egynapi utazásra Kédár-ország után tengeröböl van (nyilván a káspi tenger éjszaki részét érti), mely Kédár-országot Kozarországtól választja el. S ott (Kozarországban) szokás, hogy a nő a meghalt atyját egész napon s az egész éjen át siratja és gyászolja, de az anyát nem; s ezt cselekszi mindaddig, míg fia vagy leánya, vagy családja egyéb tagjai közül valaki meghalt.«*

IX.

Eliézer ben Jiczchák, speieri rabbi, Jehúdah ben Jiczchák, párizsi rabbihoz intézett levelében a magyar zsidók állapotáról nyilatkozik. 1190 körül.

Rothenburgi Méir ben Bárúk (l. fent. 45 l.) Lembergben megjelent döntvénytárában 112. sz. a. és Jiczchák ben Móseh, bécsi rabbi (l. a következő sz. a.) »Ór-Záruá«-című könyvében (L. 113. §, 206 l.), levelet közölnek,¹⁾ melyet az 1190 körül Speierben élő Eliézer ben Jiczchák²⁾, Jehúdah ben Jiczchák, párizsi rabbihoz³⁾ intézett. A speieri rabbi a párizsi rabbit éles szemrehányásokkal illeti, mivel helytelennek nyilvánította ama régi szokást, mely szerint a zsidó kántorok, lakodalmak alkalmával és bizonyos ünnepeken, egyes községi tagoknál adományokat szednek, és levelét így fejezi be:

»Elődeink bölcsék voltak s a jövendőket előre látták. Mert ha az adományokat beszünteted, melyeket nekik (a kántoroknak) a »Púrím« s a »Szimcháh-tórah« ünnepen⁴⁾ és lakodalmak alkalmával adni szoknak, akkor Lengyel-, Orosz- s Magyarország⁵⁾ legtöbb községében, hol sanyarúságuk miatt láttudósok nincsenek, hanem ha valahol értelmes emberre akadnak, azt fölfogadják, hogy kántoruk, rabbijuk és gyermekeik tanítója legyen, s neki mindezt (e különféle adományokat t. i.) megigérik — ez fizetéséből nem élhetvén meg, helyét odahagyja, minek következtében ők (a nevezett országok községei) vallásos tudomány és ima és rabbi nélkül maradnának. Ha e nyilatkozatodat most vissza is vonnád, attól tartok, hogy ott (az említett országokban) előbbi szavaidat megfojdnak hallani s ez által nagy zavar támad náluk.«

A Speierben élő Eliézer ben Jiczchák a lengyel, orosz és magyar zsidók viszonyait azért ismerhette közelebbről, mivel Csehországban született, miért is rendesen csak »cseh Eliézer«-nek szokták őt nevezni.

¹⁾ Az előbbi a szöveget itt-ott helyesebben teszi közzé.

²⁾ L. Zunz: Zur Geschichte, 49. l. és Mardochai ben Hillel-című munkámat (Boroszló 1878) 109. l.

³⁾ Zunz: u. o. 35. l. és fentidézett munkámat, 130. l.

⁴⁾ »Sorsolási ünnep« és »a tórah örömunnepe«, két zsidó örömunnepe.

⁵⁾ אונגריאה

Jiczhák ben Móseh (Ór-Zárúa), bécsi rabbinak tudósítása a budai és esztergomi meleg forrásokról. 1250—1260 körül.

Jiczhák ben Móseh, kit lakhelye után »bécsi Jiczhák«- (Izsák-)nak, főmunkája czíme után pedig »Jiczhák Ór-Zárúa«-nak is szoktak nevezni, a középkori német zsidó tekintélyeknek egyik legkiválóbbika. ¹⁾ Meghalt 1270 körül. Ifjúkorában sokat utazott s egyebek közt Magyarországon is megfordult, úgy lát-szik már 1217 előtt. ²⁾

Említett főmunkájában, melyet életének vége felé külön-féle korábbi jegyzeteiből állított össze, a nők havi tisztulásáról szólván, az I. könyv 366. fejezetében (51a (101.) l.) a következőket írja:

»Én, a szerző, elhányattam *Hagar*³⁾-országba egész *Buden-* (vagy *Budun*)-ig és *Osztrigosz*-ig, hol meleg források fakadnak a földből, s azt kérdezték tőlem, szabad-e a nőknek a havi tisztulásuk után szokásos tisztálkodás végett e források vizében megfürödniök? Ők t. i., mivel ezek melegek, e fölött kétkedtek. S én arra tanítottam őket, hogy: igenis szabad.«

Buden, rendesen *Budun*, ritkábban *Buda*, Buda városának szokásos héber elnevezése, ⁴⁾ melylyel még gyakran fogunk találkozni; tudtommal itt legelőször fordul elő. Az eddig meg nem fejtett *Osztrigosz* ⁵⁾ helyett pedig bizonynyal *Osztrigom* ⁶⁾ =

¹⁾ L. *Grosz H.*: R. Isaak b. Mose Or-Sarua aus Wien, a Frankel-Graetz-féle »Monatsschrift«-ban, 1871. évf. 248. l. folyt.

²⁾ Akkor t. i. már Regensburgban volt, honnét Franciaországba ment. L. alantabb: »Hagar mint Magyarország elnevezése.«

³⁾ הָגָר l. fent. 50. l.

⁴⁾ בּוּדֵן 'בוּדֵן' בּוּדָא' בּוּדֵן. L. *Zipser* értekezését: Ben-Chananjah, X. 693. l. folyt.

⁵⁾ *Grosz*: i. h. 252. l. az אוֹסְטְרִיגוֹם szót kérdő jellel látja el, *Berliner* pedig (Hamaskir, XI. 137 l.) Ausztriát (!) ért alatta.

⁶⁾ אוֹסְטְרִיגוֹם helyett אוֹסְטְרִיגוֹם; a ם t. i. a hozzá hasonló ם-el igen könnyen összetéveszthető.

Esztergom olvasandó. Jellemző, hogy a bécsi rabbi ezen városoknak *magyar* neveikkel él; valószínűleg azért, mivel magyar hitfeleitől éppen ezeket hallotta. ¹⁾ A középkorban nem csak Budának, hanem Esztergomnak meleg forrásai is híresek voltak. ²⁾

¹⁾ Azt, hogy a magyar zsidók egész a török időkig kiválólág magyar ajkúak voltak és többnyire tősgyökeres magyar neveket viseltek, más helyen bővebben reményilem bebizonyíthatni. Német zsidók, úgy szintén magyar zsidók, ha német rabbiknak irtak, vagy ha Németországból Magyarországra bevándoroltak, Budát „*Óven*“ (אָפּען, Ofen-) nek szokták nevezni; l. a következő (XI.) számot és ez értekezés végén a »*Hagar* mint Magyarország elnevezése«- című függelék.

²⁾ L. *Wernher*: De admirandis Hungariae aquis, Schwandtnernél, III. 165. l.; v. ö. *Fejér*: Cod. dipl. VI. 1. 56.

XI.

Iszerlein Izráel, bécs-ujvárosi rabbi, a Magyarországon csavargó csalókról és az ó- és uj-budai zsidó községekről. 1450—1470 közt.

Iszerlein Izráel, előbb márburgi, később bécs-ujvárosi rabbi,¹⁾ egyebek közt egy »Peszákim u-kethábim« = (döntvények és levelék =) című munkát hagyott hátra, melyben gyakran magyar zsidó községekről és tekintélyekről van szó, különösen a következő eset alkalmából. Egy zsidó, neje számára, Budán²⁾ válólevelet íratott, melynek érvényét kétségbe vonták, mivel a férj, mint később kisélt, kikeresztelkedett zsidó volt, kit Pozsonyban,³⁾ sőt még a két budai, t. i. ó- és uj-budai zsidó községben, végtére pedig a keresztények közt más-más név alatt ismertek, úgy hogy a válólevelben nem *minden* neve állott bent, ott előforduló nevének valódisága iránt pedig kételyek támadtak.

Iszerlein, ez esetre vonatkozó hosszadalmas theologiai értekezésében, fentcímzett könyvének 138. száma alatt, egy rabbinak egyebek közt ezeket is írja:

»Te a mellett, hogy a nő új házasságot köthessen, azt az érvet is felhozod, hogy házassága, mivel kötése alkalmával család forgott fen, érvénytelen volt. A férj ellen t. i. tanúk azt bizonyítják, hogy a nélkül, hogy valaha kellő módon visszatért volna, *két ízben keresztelkedett ki, ama schonnai csavargók módjára, kik kikeresztelkednek, időnként visszatérnek s magukat zsidóknak állítják, időnként meg újra keresztényeknek*; minél fogva még ma is valódi kitértnek tekintendő, a nő pedig, ha erről tudomása lett volna, vele bizonyára nem kötött volna házasságot.«

Ugyanez ügyre vonatkozólag 184. szám alatt egy másik rabbinak ezeket írja:

¹⁾ L. *Graetz*: i. h. 220. l. folyt.

²⁾ אובן = Ofen.

³⁾ פרישפורק, az úgynevezett zsidó-német nyelvnek kiejtése szerint: *Prespurk*.

. . . »Ami pedig levednek azt az állítását illeti, hogy *Áhron kántor Uj-Buddn* ¹⁾ a nála letett rituális házassági szerződésből (a férjnek) mindkét nevét ismerte; már megírtam nektek, hogy előbbi nyilatkozataitokban se híre se nyoma annak, hogy *Uj-Buddn* csak *Dán* nevén, *Ó-Buddn* ²⁾ pedig csak *Nátán* nevén ismerték-e őt.«

1) אהרן הכהן.

2) נתן. A bécs-ujvárosi rabbi csak e német elnevezésekkel él; de a magyar zsidók rituális okleveleikben így szoktak írni: »Buda, mely Ofen-nek is nevezetik.« L. Iszerlein, i. h. 185. sz. a.

XII.

Brúna Izráel, regensburgi rabbihoz, egy Vác közelében meggyilkolt zsidó ügyében tanuvallomás küldetik be. 1456—1480 közt.

Brúna Izráel Brünben ¹⁾ 1400 körül született, honnét V. László alatt s ennek helybenhagyásával a többi zsidókkal együtt 1454-ben elűzetett. ²⁾ 1456 körül *Regensburgban* telepedett le, hol mint rabbi működött. Meghalt 1480 körül. ³⁾

Többször kinyomatott döntvénytárának 214. száma ekkép hangzik:

»Hárman ültünk együtt törvényszéket képezvén, ⁴⁾ midőn Nehórai, Mózsiesnek fia, előttünk megjelenvén, e következő tanuvallomást tette: *Gyöngyös* ⁵⁾ városában voltam, hol egy *Vác* ⁶⁾ városából való keresztény is volt, kinek neve *Mátyás*. ⁷⁾ Én azt kérdeztem tőle, vajjon tud-e valamit ama zsidónak meggyilkoltatásáról, ki a mezőn, *Vác* városnak közelében meggyilkoltatott? És ő így válaszolt: Láttam valakit, kit egy kút mellé dobtak volt, *Langfó* ⁸⁾ falu közelében.« Kérde-

¹⁾ E szülőhelyétől régi zsidó szokás szerint *Brúna* nevét vette.

²⁾ *Wiener*: Regesten zur Geschichte der Juden sat. I. 247. l. folyt.

³⁾ Életét l. *Graetznél*: i. h. VIII. 274. l. folyt.

⁴⁾ Zsidó törvény szerint valamely magánjogi, házassági vagy egyéb fontosabb rituális kérdés eldöntésére nézve három tagból álló »törvényszék« (Béth-dín) szükséges.

⁵⁾ A héber eredeti גונדיש így hangzik: *Gondjes*, vagy miután a magyar »gy«-t rendszeren csak g-val szokták írni: *Gyondjes*. Hogy itt hiba nem forog fen, Szimcha há-Kóhen, belgrádi rabbi könyvéből világos, hol (l. alant. XXV. sz. a.) a magyar zsidó községek közt Esztergom, Vác és Várad után szintén גונדיש áll.

⁶⁾ A héber eredetiben: *Vászén*, ואסן, a német »Waitzen«-nek romlott zsidó-német kiejtése.

⁷⁾ A héber eredetiben: גמטריה.

⁸⁾ לנגפוא. Ennek legjobban felel meg: *Lányfó*, itt tán: *Lányfalu*.

zém: »Honnét tudad, hogy zsidó?« Válaszolá: »Hát azt hiszed, hogy nem ismerem az *Ajzeket*?¹⁾ Hisz már 4 vagy 6 évvel ezelőtt ismertem; köpönyege durva²⁾ (posztóból), nadrágja fehér, és feje részben kopasz volt homloka fölött egész tarkójáig.« Kérdezém: »Ismered-e azokat, akik őt megölték?« Válaszolá: »Jól ismerem őket; két szénégető volt, kiket (németül) »Köhler«-nek neveznek, az egyiknek neve Mihály,³⁾ a másiknak László;⁴⁾ de kérlek, e dolgot ne hozzad semmi módon a nyilvánosság elé, mert félek tőlök, nehogy megtudják s megöljenek.« Ezek után a fentnevezett *Mátyás*⁵⁾ kereszténnyel hosszabb beszélgetésbe bocsátkoztam, s ő ezeket mondá: »Mit szóljak s mit beszéljek? Vétkeimet főlemlitem te előtted; megvallom: az én kezem is rajta volt fentnevezett társaimmal együtt, akik őt megölték; nagy késsel homloka mellett nagy sebet ejtettem fején. Ime kezeidben vagyok; tehetsz velem amint jónak látod. Imádkozzál értem az Istenhez, hogy e vétkemet megbocsássa.« Eddig vallomása.«

Következik Brúna Izráel válasza, melyben a meggyilkolt nejeének megtiltja, hogy e tanuvallomás alapján új házasságot kössön. E rabbihoz még midőn Brünmben élt, Magyarországból, melyet szintén *Hagar*-országnak nevez, intéztek kérdést. L. ugyanott, a 25. számú döntvényt.

1) אִיזֶק, ebből יִזְחָק, annyi mint Izsák.

2) A szövegben גֵּרָא, aminek semmi értelme; nyilván גֵּרָאִים olvasandó, a német »grob.« Az N után álló két vesszőcskét rendszeren tulajdonnevek, vagy, mint itt, nem-héber szavak megjelölésére szokták használni.

3) מִיחָאֵל.

4) לֵאשֶׁלֶׁזֶר.

5) מֵטֵהוּ״ט, fent מֵטֵה״ת-nek nevezte; mindkettő, úgy látszik, a hibásan írt *Mátyás*.

XIII.

Zákúth Ábrahám krónikájának a magyarokra vonatkozó adatai. 1504.

Zákúth Ábrahám, spanyol tudós, kinek mértani s csillagászati felolvasásait számos keresztény s muhammedán tanítvány hallgatta, mint öreg ember Tunisba kényszerült menekülni, hol »Jochaszin«- (nemzetségi lajstromok-) című krónikáját 1504-ben végezte be. Régibb kutforrásokból merített; de mivel ezeket csak ritkán nevezi meg és köztük nem igen tudott válogatni, adatai nem mindig hitelesek.¹⁾

E krónikája néhány helyen a magyarokról is megemlékezik.

Mózs. I. k. 10. fejezetének nemzetség-tábláját tárgyalván Jáfet fiának, *Tirasz*-nak nevéhez, a 232. lapon²⁾ ezt jegyzi meg:

»*Tirasz*.³⁾ Ezek erősek, a *Tarszija* királyság; ezek, úgy látszik, a magyarok.«

248. l. »873-ban üstökös járt, úgy szintén jártak olyan zivatarok s vizáradások, aminökről még sohasem hallottak. Azonnal nagy dögvész támadt, mely *Pávidt*⁴⁾ pusztította. *A magyarok uralmának kezdete.*«

U. o. »899-ben Konstantinápolyban dögvész volt, melyben 3000 ember halt meg. Akkor az izmáeliták Konstantinápoly ellen mentek. Ez azért történt, mert a francia *Marco* (!) *Martello* 71 ezer izmáelitát ölt meg. Ekkor az izmáeliták Konstantinápolyt 3 évig ostromolták, ezután pedig elvonultak s a város ostromlásával hidegség s éhség miatt felhagytak. *Akkor Magyarország közelébe jutottak az izmáeliták.* Ugyanabban az évben két üstökös volt látható; az egyik a nap kelte előtt, a másik a nap nyugta után.«

¹⁾ Graetz: i. h. IX. 18. l. folyt.

²⁾ A *Filipowski*-féle, Londonban, 1857-ben megjelent, legjobb kiadás szerint idézek.

³⁾ Mózs. I. k. 10, 2. A Jónáthán ben Uziel-nek tulajdonított káldeusi biblia-fordítás (Tárgum) e szót így fordítja: *Traki* (תִּרְקִי), Thrák; תִּרְם t. i. *Θραç-Θραç*.

⁴⁾ פֶּבַיִתָּה. *Filipowski* azt véli, logy e helyett a fekete tenger melletti *Baba*, tehát פֶּבַיִתָּה volna olvasandó.

⁵⁾ אֹונְגְרִיָּא, Ungaria.

XIV.

Selómoh (Salamon) ben Virga (Ibn-Verga) „Jehúdah ostora“- című munkája egy állítólag Budán történt régibb nevezetes eseményt beszél el. 1520 előtt.

A »Jehúdah ostora«¹⁾ című történelmi munkán három nemzedék: atya, fiú s unoka, *Jehúdah, Salamon és József Ibn-Verga* dolgozott. Az atya, az 1492-ben Spanyolországból kiűzött zsidók egyike, gyűjtötte az anyagot; a fiú rendezte; az unoka, némi, egész 1520-ig érő, hozzáadásokkal megtoldotta.²⁾

E könyv a különféle országokban történt zsidó üldözéseket folyó számokkal látva el, egymás mellé állítja; benne történet és mese egymást fölváltják. Az utóbbihoz, úgy látszik, egy állítólag Budán történt esemény is tartozik, melynek elbeszélése ekkép hangzik:

»A 35-ik üldözés. Egy böles s a titoktanban jártas embertől, ki Franciaországból jött, hallottam, hogy egy *Buda*³⁾ nevezetű városban végzést hoztak, mely szerint viaszfáklyát gyujtottak meg; ezt a város piaczára tették, kihirdetvén, hogy minden zsidót, ki a fáklya elégeése előtt kikeresztelkedik, befogadnak, azt ellenben, aki csak később tér ki, elégetik. De mindnyájan megmaradtak az Isten nevének szentesítése mellett, s őket gyermekeikkel együtt elégették. Volt pedig köztük egy bátor s böles ember, kit a város parancsnoka igen szeretett. Ez őt magához hivatta s felszólította, hogy keresztelkedjék ki, hallatlan tiszteletet s rangot ígervén neki; mire a zsidó ilyen válaszolt: »hol az a dicsőség, melyet te adhatsz, mely fölérne azzal, melyet a szellemek ura ad nekem, ha nem leszek keresztény?« A parancsnok erre nagyon megharagudott és őt s vallását szidni kezdte. E szavai után a zsidó ezt mondotta neki: »én nem szándékozom kikeresztelkedni; de meg lehet, hogyha azt a nagy tüzet látni fogom, melyben elégetnek; a félelem lep

1) שבט יהודה.

2) L. *Wiener*: e könyv általa eszközölt kiadásának bevezetéseben, és *Graetz*: i. h. IX. 343. l.

3) A héber eredetiben ismét *Budan* (בֹּדַן): l. fent. 56. l. s a következő XV. szám kezdetét.

meg s utamról letérek. Azért parancsold meg uram, hogy a piacon nagy tüzet rakjanak, és jöjj velem közel a tűzhez; meglehet, hogy az Isten akkor azt adja szivembe, amit te óhajtasz.« »Ez igen helyes,« mondá a parancsnok és parancsot adott, hogy igen nagy tüzet gyujtsanak, melyhez vele (a zsidóval) odament. A zsidó, midőn magát a máglyához közel látta, erős ember lévén, a parancsnokot megragadta, a tűzbe vetette s magamagát utána; és meghaltak mind a ketten.«

Ez egész mesében, melyről nem tudhatni, hogy mikorra teszi az elbeszélő, valószínűleg egy mákszemnyi történelmi igazság sincsen. A forrás: egy a titoktant gyakorló vándorló zsidó, elég gyanus volna még akkor is, ha az általa közölt esemény kevésbé volna valószínűtlen, mint ez.

XV.

Kapszáli Élijáhu (Illés), kándiai rabbi krónikájának Magyarországgra vonatkozó adatai. 1523.

Kapszáli Illés (szül. 1490. megh. 1555 körül), ¹⁾ kándiai rabbi, 1523-ban Törökország történelmét írta. Adatai, kivált azok, melyek a szerzővel egykoru eseményekről szólnak, bár a valóságnak nem felelnek meg mindig, és a történeteket egyoldalú török szempontból tüntetik föl, már annyiban is érdekesek, a mennyiben az akkori török nézeteket s a Törökországban akkor keringett híreket híven tükröztetik vissza. Mert a tudós és komoly rabbi, mint más, hozzá közelebbre eső országokra vonatkozó adataiból kitűnik, *szándékosan* nem ferdítette el az igazságot. Kapszáli nem követi a többi zsidó krónikások száraz modorát; hanem az eseményekről remek, mintaszerű héberséggel bőven és szellemesen beszél. Irálya szépségét és mindig sikerült czélzatait s szójátékait fordításban lehetetlen visszaadni. Sajnos, hogy e különféle cím alatt ²⁾ idézett történelmi munkából eddig csak egyes mutatványok jelentek meg. ³⁾ Az egész még kiadatlan.

Az itt következő adatokat *Lattes M.* rabbi úrnak Páduán köszönöm, ki Kapszáli e munkáját nagybecsű kéziratban birja, és a Magyarországgra vonatkozó adatokat szíves volt számomra lemásolni. Az itt fölhozott lapoldalak *Lattes* úr e kéziratára vonatkoznak.

1. *Magyar portyázik Törökországot dúlják II. Mohammed három magyar erődöt ostrommal vesz. (1454?)*

(636 l.) 24. fej. (II.) Mohammed idejében a magyar ⁴⁾ király el-

¹⁾ *L. Gractz*: i. h. IX. 43 l. és *Lattes M.*: De vita et scriptis Eliae Kapsali etc. (Padua, 1869) 18 l. folyt.

²⁾ »A krónikák levele« (אגרות דברי הימים), vagy »Élijáhu sorrendje« (סדר אליהו), vagy »Élijáhu iskolája« (דברי אליהו) cím alatt.

³⁾ *Lattes*nél i. h. 34 l. folyt.

⁴⁾ Kapszáli Magyarországot rendszeren »Ugriá«-nak (אוגריאה) és a magyart »ugri«-nak, néha, szójáték kedvéért, »ehagri«- vagy »chigri«-nak nevezi. A »chagar« gyök t. i. a héberben annyit jelent mint: körülövezni, kardot felkötni, a kaldeusi nyelvben pedig: sünta lenni.

bizakodása nőttön nőtt, mivel nagy hadserege volt neki. A törököket soká sanyargatta: Törökországba betört, rabolt, pusztított és ismét visszatarat. *A magyarok t. i. Nándorfehérvárból ki szorultak törni, a törököket hegyen völgyön meglesték, rájuk csaptak és ragadó árvízként pusztították; terveküket nem kísérelhatta meg senki sem. A törökök a magyaroktól való félelmökben rejtekeket, barlangokat és erődöket készítettek a hegyeken.* Valahányszor pedig vetettek, a portyázó magyarok a föld termését elpusztították, nem hagyván nekik sem elcselet, sem harmót. Így soká cheztették és sanyargatták a törököket. Ez időben még dolyfősebb lett a magyar: *nagy gerendákból három hatalmas erődöt épített, honnét Törökországba be szokott törni.* Ezeket sánczokkal s árkokkal vette körül, és a főúton, egy völgyben úgy állította föl, hogy egymástól csak lövésnyi távolságra estek, úgy hogy ha valamely ellenség az egyik erődöt megtámadta, a másiktól a lövegek egész záporát küldötték rá. S így volt ez a másodikkal és a harmadikkal is: mindnyájan kölcsönösen védelmezték egymást, annyi szakavatottsággal s ügyességgel voltak építve. Magyarország királya ez erődöket bátor katonákkal megrakta, és gabonával, kenyérral s eleséggel jól ellátta. A főúton állván, a magyarok naponta törtek ki onnét és a földeket egész Anatóliáig ¹⁾ pusztították. S a törökök rettegtek Magyarországot gyermekci előtt. Most híriül hozták Mohammednek: »A magyar fölkelte ellened, hadait fölszerelte, lovasságát Törökországra küldi, hegyen völgyön mindenféle fegyverrel ellátott erődöket és sánczokat épített, s még pedig a te határaidon, és városaidat szorongatja.« A szultán megharagudott és szolgálának kiadta a parancsot: »Föl, üldözzük őket! Siessetek, nehogy bajt és kárt okozzanak nekünk!« S szolgálai felelének: »Bármit akarjon urunk királyunk, szolgálai készen vannak.« A szultán egész házával lóháton elindult, és lovasságát s egész seregét magával vitte. Kemény fagy volt, s a törökök és lovaik odahaltak a nagy hidegben; hó és jég volt mindenütt, mi Mohammedet és seregét nagyban károsította. *A szultán soká riatta az említett három erődöt, de hiába; annyi okossággal s ügyességgel voltak építve. A törökök, bár sánczokat s egyéb műveket építettek, nem ronghatták le, mivel el voltak rejtve a völgy ölében, és a föld gátat képezett körülöttük. Ha az egyik erődöt megtámadták, a második s a harmadik ezt segítették; mindhárman pedig közösen földre sujtották az ellenséget. Hozzájárult még az, hogy a magyarok harcban jártas férfiak, erősek s bátrak, mindenféle fegyverrel jól ellátva voltak, és a hadriselés dolgaiban tiszszerte fölülmúlták a törököket. Mert a törökök a hadi tudományokban, főkép mi az erősített helyek vívását illette, akkor még nem voltak igen jártasak. E miatt fölháborodott a szultán szíve, mert látta, hogy a veszteség nagy, és segítség nincsen.*

¹⁾ אנטוליא; ha ez nem tollhiba, e név jelentősége homályos. A Kisázsziában levő Anatóliára bajosan lehet gondolni. Meglehet azonban, hogy a szerző ezzel azt akarja mondani, hogy a magyar könnyű lovasság egész az európai Törökország határáig száguldozott.

Most hírül hozták Mohammednek: »A magyar seregeket gyűjt, hogy megtámadjon!« Mire ő így imádkozott: »Isten, hiúsítsd meg a magyarok terveit!« Közben felhők borították el az eget és vihar támadt. Az ég csatornyái megnyíltak; 15 napig zápor s jégeső hullott a földre. Ekkor Konstantinápolyban s egész Törökországban nagy gyász lőn, olyan, a minő a »Hádád-Rimon«¹⁾ gyásza; a szultánt és seregét gyászolták, s az utcákon jajt kiáltottak: »Oda a hatalmas és oda dicsősége! A hóval vegyült záporoső tönkre teszi urunkat és hadait.« Ők nem tudták, hogy szerencsájukra volt ez így: este sirás, reggel örömrivalgás. Éjjel az Úr hót bocsíjtott le egeiből; az egész éjszakán darabonként hánnya le a jeget, és az erődök és árkok hóval s jéggel teltek meg, úgy hogy (a magyarok) uj sánczokat nem hányhattak föl és a lövegeket nem irányozhatták a törökök ellen. Ellankadtak, alig járhattak. Viradatkor fölébredtek a törökök, és íme, a hó mindent elborított és az árkok megteltek, minek nagyon örültek, mivel látták, hogy isten küzd mellettük. Rohamot intéztek, a sánczokba behatoltak, és a magyarokat megverték, mivel ezeknek szemei mintegy bekenettek, hogy nem láthattak, s így zavarba jöttek. A törökök leöldösték: boszút vettek rajtuk, és nagy zavart, sok szerencsétlenséget s kimondhatlan veszteséget okoztak nekik. Ekkor fölismerték a törökök, hogy istennek keze volt a magyarok ellen, hogy zavarba hozza és megsemmisítse őket, amint az nap történt. Mert ha az említett eső nem áll be, amazok győznek, és őket elsodorják. A törökök a hatalmukba került hadi készletet Konstantinápolyba vitték, hol nagyon örültek a jónak, melyet isten rajtuk mivelt. Örömmel s dalokkal tértek vissza városaikba, magukkal hozván a magyarok nagyjait s előkelőit, kiket lánczra fűztek, és az utcákon s piaczkon körülhordoztak. A magyarok pedig annyira megfélemlettek, hogy azóta nem törtek be többé Törökországba. S az ország nyugalmat nyert.

Kapszáli e tudósítása minő várra, vagy várakra vonatkozik, azt bajosan lehet meghatározni. Miután azonban ez eseményt a Konstantinápoly megvétele utáni és Nándorfehérvárnak 1456-iki sikertelen vivása előtti időre teszi; világos, hogy Mohammed 1454-iki szerb hadjáratáról, s így valószínűleg *Osztrovicza* megvételéről beszél. De mivel Mohammed ez alkalommal egyidejűleg *Szendrüt* is vívta, és *Krusevácot* megerősítette; meglehet, hogy Kapszáli, ki e régibb eseményre nézve nem épen megbízható forrásokból merített, e három városról vett híreket tévesen egy várra vonatkoztatja. Hogy Mohammed ez alkalommal sok hadifogolyt hurcolt Törökországba, főleg pedig Konstantinápolyba, azt egyéb tudósítások is megerősítik.²⁾

¹⁾ L. Zakar. 12, 11.

²⁾ V. ö. Engel: Gesch. d. ung. Nebenlaender, Szerbien, 405.

2. Mohammed Nándorfehérvár alatt vereséget szenved. *ed.* 1456.

(676 l.) 26. fejt. Mohammed ismét seregeket gyűjtött és nagy hatalommal indult Nándorfehérvár ellen, mely akkor Magyarország királyát uralta. A magyarok t. i., mint már fentebb említettük, a törököknek sok bajt okoztak, kiket, Nándorfehérvárból kitörvén, naponta fosztogattak. A szultán e miatt fölháborodván, haragra gyűlt. Háborúba indult ellenök, hogy rágfogaikat kitörje Nándorfehérvárt körüláborolta és soká, de sikertelenül vívta; mert a város igen erős, mindennemű hadikészülettel és bátor őrsereggel jól ellátva volt. A szultán, látván hogy nem bír vele, nagyon búsult és „jagumá“-vá tette.¹⁾ Erre a törökök rohamot intéztek, a városba be is jutottak, és lakosait öldösni kezdték. A városban pedig erős kastély volt; a magyarok oda futottak, és ott elzárkóztak, mondván: »Itt mindnyájan meghalunk!« Ekkor viszály tört ki a jancsárok és a szpáhik²⁾ közt. Amazok t. i. azt mondták: »A szultán minékünk adta e földet, Nándorfehérvárt nekünk ígérte szákmányul; a szpáhiknak nincsen részök benne.« Emezek megint azt állították: »Minekünk adta osztályrészü!« Ez a jancsárokat felbőszítette; a szpáhikkal összevesztek, mondván: »Mi a szultánokon, különösen pedig Mohammeden tiszszerte nagyobb igényt tarthatunk, mint ti. Hogy bánhattok ti oly megvetőleg mivelünk, és hogy beszélhettek ti így mihozzánk?« Erre a szpáhik azt mondták: »Ugy hát ne legyen se a mienk, se a tietek!« *A gyűlölet viszályt keltett: egymást fegyveres kézzel megtámadták, és mindketten elhullottak. Nagy volt ott a vereség; mindkét részről sokan megölettek.* E belviszály veszedelmet hozott rájuk. A magyarok t. i. a város felé fordultak; a kapún át a várfalak közé lopódván, a város őrségének észrevétlenül segítségét hozták, mert a törököt istentől jövő mély álmom lepte el. Lám, ily gyászosak a viszálokodás következményei! A magyarok váratlanul rájuk törtek, és rettenetesen megverték. A törökök, kiket a magyarok a városból kivertek, futásnak eredtek. A szultán nagyon fájlalta, hogy a magyarok rajta diadalmaszkodtak; visszavonult, és a törökök hazamentek. *Igy hatalmassá lett a his nép; a csekély számú s megvetett magyarok t. i. nagy hatalomra vergődtek.* A törökök, kik tőlük féltek, Nándorfehérvárt egyelőre nem ostromolták többé, mert ideje még nem járt le. A fizetés végzeteljes napja csak később jött számára; csak szultán Szulejmán hozta, ki Szelim fia, Bajezid unokája és e Mohammed dédunokája volt, mint azt, istennek segítségével, alantabb még elbeszélni fogjuk.

¹⁾ Az eredetiben יג'ו'מא. A »jaguma«, vagy »jadsuma« szó valamely, nyilván hibásan írott, török szó (körülbelül: *يجموما*), melynek jelentősége, mint a következőkből kiviláglik: *szákmányul odaigérni*. Mohammed t. i. katonáinak megígérte, hogy a megvett Nándorfehérvárt nekik átengedi.

²⁾ Az eredetiben: אופ'די, mi nyilván a »szpáhi« szónak hibás írása.

A török rabbi Hunyadyt és Kapisztránt nem ismeri, vagy ismerni nem akarja, hanem Mohammed vereségét főképp a török táborban kitört véres viszálykodásoknak tulajdonítja, miről azonban maguk a török kutforrások ¹⁾ mit sem tudnak.

3. I. Szélim Nándorfehérvárt csellel akarja hatalmába keríteni, de terve meghiúsul. 1518.

261a l.) 145 fejt. . . . A szultán (I. Szélim) elhatározta, hogy az őse, Mohammed által sikertelenül vívott Nándorfehérvárt megveszi, mely város, mint már fentebb elmondottuk, már régóta fájdalmas tövis volt a törökök oldalában. Látván azonban, hogy e város rendkívül erős és bástyái az eget érik, nehéznek látszott ennek ostrommal való bevétele; azért elhatározta, hogy csellel fogja hatalmába keríteni. S lőn az 5278-ik (=1518) évben, a 4-ik, azaz támmuz ²⁾ havában, midőn a nap legforróbban sütött, és a szultán elindult Konstantinápolyból, és katonákat s lovasságot, de egyszersmind vadászkutyákat is vitt magával, és különféle, az állatok s madarak vadászására szükséges egyéb készületeket. Egész birodalmában szóval s levélben azt híresztelte, hogy a magas hegyek közé megy, hol, mint királyoknál szokás, vadászni, s a nagy hőségben hűvösséget keresni akar halmokon és viruló ligetekben, hegyen völgyön, ahol nyaralói vannak; Konstantinápolyba pedig, a tikkasztó hőség miatt, egyhamar nem fog visszatérni. Azért, akik ezt látták, azt hitték, hogy a királyok szokása szerint történik ez így, akik vadászatra mennek, és az éjszaki szellőt felkeresik. Ily módon elrejtve maradt szándéka minden élő lény előtt; mert ki sejtette volna, hogy ő háborúba indul, és nem teszi ezt úgy, amint eddig rendszeren szokta tenni? Okos ember létére ki is mondhatta volna, hogy a király ebekkel s egyéb állatokkal háborúba megyen? Így nem volt senki sem, aki igazi szándékát sejtette és tervét ismerte. Ilyen a hadvezérek eljárása, és a királyok szive megvizsgálhatlan. Szélim Magyarország magas hegyeit fölkereste. Oda utazott és sárait ott ütötte föl, a honnét Nándorfehérvárig még csak vagy négy nap utazás volt. Szolgái a vadászatra mentek, s ez sok napig így tartott. Közben meghívta embereit, szólván hozzájuk: »Menjetek és vadászatok számomra vadat, aminőt én szeretek, és készítetek számomra ételt, aminőt én kedvelek: emberhúst s agyonöltek véré; ezek után vágyódom. Nem azért parancsoltalak titeket ide, hogy vadakat és madarakat öldössetek itten; nem törődöm én ezekkel. Hanem ezt tegyétek: csaljátok meg a magyarokat. Készüljete! Üldözzétek a szarvasokat; menjetek rögtön Nándorfehérvár alá és lepjétek meg váratlanul. Ez az a szarvas, melyet szeretnék, és ez az a vad, mely után vágyódom.« A szultán válogatott bátor embereit éjjel elküldötte, hogy a város határszéleig nyomuljanak, s ott barlangokban, sziklák és eszerjék mögött rejtődzének. „E lesből“ —

¹⁾ Legalább azok, melyeket Hammer használt: I. Geschichte des osmanischen Reiches, I. 441 folyt.

²⁾ A zsidó naptárban Julius havának szokott megfelelni,

így hangzott parancsa — *törjete! Nándorfehérvárra és foglaljátok el!* » A szultánért, Szélimért!« ez legyen jelszavatok. A hitetleneket lábaitok alá tiporjátok! Vigyázzatok, szigoruan rátok parancsolom!« Emberei úgy tettek, amint parancsolta: a vadat üzőbe vették, Nándorfehérvár határszéleig nyomultak, és színleg szarvasokat üldözvén, mindig közelebbre, egész lötvávságra, jutottak a városhoz. De isten nem engedte, hogy e terv sikerüljen. Alig közeledtek, és a magyarok már helyükön voltak. Az ör kiáltására: »török sereg közeleg!« a vár kapuit elzárták. A törökök, látván, hogy tervük meghiúsult, visszavonultak. Ellül ¹⁾ havában a szultán elhagyta a hegyeket, melyek közt időzött, s útnak indult Gallipoli felé.

Hogy I. Szélim 1518-ban, s még pedig csakugyan julius havában (25-én) Konstantinápolyból Drinápolyba, s onnét tovább ment vadászni, azt Hammer ²⁾ is elbeszéli. E vadászat azonban, mint Kapszáli e részletes tudósításából kiviláglik, nem egészen ártatlan jellegű volt.

4. II. Lajos Szulejmán követeit meggyalázza és megcsontítja. Nándorfehérvár eleste. Ennek magyar őrsége, Szulejmán tudta nélkül, hűtlenül leöletik. A magyarok rettegése. Szulejmán visszatérése.

(2766 l.) 151. fej. Ezek után Szulejmán békekövetséget küldött Magyarországnak királyához. E király mindig fájdalmas tövis volt a törökök számára, a kikkel szokása szerint gonoszul bánt. Szomszédjuk lévén, várai a határon feküdtek, s ezekből emberei naponta kitörtek és Törökországban fosztogatásokat, rablásokat s erőszakoskodásokat vittek véghez, és nem kimélték sem férfit, sem nőt, sem bárányt, sem ökört, sem tevét, sem szamarat. E miatt a szultán békekövetséget menesztett hozzá, mivel Magyarországnak királyával békében akart élni; még ajándékokat is küldött neki. Követei a királyhoz érkeztek, és magukat szokás szerint bemutatták nála. Ez pedig, midőn meglátta őket, a békekövek ellen kezét emelte, szavát megszegte és nem járt el királyhoz méltó módon. Még ifju volt, vagy 14 éves; s e 14 éves király megengedte, hogy kezét emeljenek a szultán követei ellen, és e kézemelés a 14-évesre nézve nem maradt boszúatlanul ³⁾, és jaj az országnak, melynek ifju a királya! ⁴⁾ Szolgáinak egy része és gyámjai t. i. azt mondták neki: »Tán azt hiszed, hogy a török azért küldi e követeket, hogy megtiszteljen téged? Gonosz követek: ⁶⁾ ezek; a szultán csak a város kikérelése végett küldötte őket, hogy az-

¹⁾ A zsidó naptárban körülbelül Szeptember havának szokott megfelelni.

²⁾ I. h. I. 798 l.

³⁾ E mondatban többször ismétlődik e fordíthatatlan szójáték: 71 = »kéz« és 711 = 14.

⁴⁾ Prédikátor k. 10, 16.

⁵⁾ Itt is fordíthatatlan szójáték van; a héber 7172 szó t. i. »követ«-et és »angyal«-t jelent.

után feldúlhassa.“ A király e szavak hallatára, az együgyű módjára, aki mindent hisz, hitelt adott nekik. A jövődökre nem gondolt és nem fontolta meg, hogy saját személyével lakol a követek személyeikért, és hogy mit tészzen majd a büntetés napján s az Úr haragja idején? Az nap odaveszett a király bölcsesége, és tanácsadói belátása eltűnt: a királyok törvényeit megszegte, és együgyűségében és balgaságában földre tiporta a jogot; kezét emelt a követek ellen, frigybontó lett. *Ifju ember volt, ki az uralkodás törvényeit nem ismerte, s azért sietve véghez vitte azt, amit a vele nevelkedett ifjak neki tanácsoltak. A szultán követeit maga elé hozatta és ruhájokat egész az alfeldekig kettészaggatta.*¹⁾ Nem sejtette, hogy ez majd életébe kerül, s hogy e szétszaggatás miatt Nándorfehérvár bástyái szét fognak rotnatni. De ennél még nagyobbat is vétett a szultán ellen, és cselekvései által még súlyosabban megsértette őt: *a követeknek még orrukat és füleiket is levágta,* teljesedésbe hozván rajtok a próféta igéjét: »orodat 's füleidet elmetélik.«²⁾ E csunya tett oka lett annak, hogy Magyarország királya úgy járt, amint járt vala Chánun, Náchás fia, az Ámmoniták királya, ki Dávid, Izráel királya követeit meggyalázta és keservesen lakolt érte.³⁾ . . .

Hasonlókép járt a magyar király is, ki e cselekvése által maga törté szét birodalma reteszeit,⁴⁾ mivel e tette ama kövé vált, a melyen megbotlott és háza dicsősége tönkre jutott. Jöttek a büntetés, a megtorlás napjai; hisz általános régi szabály: a küldött az ő személyében küldője személyét képviseli.⁵⁾

Midőn ezt Szulejmánnak hírül hozták, tisztelettel fogadtatta meggyalázott embereit. Nagyon megharagudott s így búsult szívében: »Kutyafej vagyok-e — úgy mondott — én követeimet békeúzenettel küldöm hozzá és ő megsebesíti szolgálmat és rosszal fizeti a jót? Én is így bánok el vele, kétszeresen megbüntettem vétkeit és teljesedésbe hozom rajta: »A ki jóért rosszal fizet, a rossz nem távozik annak házatól.«⁶⁾ Álljatok meg s nézzétek az Úr segítségét; mért amint a magyarokat ma látjátok, nem fogjátok látni soha többé.⁷⁾ Szolgáim vérét követelem, minden élőnek kezéből követelem.«⁸⁾ A király mondotta; a futárok gyorsan elsietének. Rendelet adatott ki Konstantinápoly fővárosában, és

¹⁾ V. ö. *Kír.* II. k. 10, 4.

²⁾ *Ezek.* 23, 29.

³⁾ *Kír.* II. k. 10. fejt. A szerző itt az egész történetet a szt. irás szerint elbeszéli, és még Herodes életéből is hasonló esetet hoz föl.

⁴⁾ Azaz: a végvárat.

⁵⁾ A talmudnak egy többször ismételt elve, mely itt annyit jelent, hogy II. Lajos a követek személyében magát a szultánt megsértette.

⁶⁾ *Példab.* 17, 13.

⁷⁾ *Mózs.* II. k. 14, 13 után.

⁸⁾ *Mózs.* I. k. 9. 5.

Konstantinápoly megdőbbsent. ¹⁾ Nagy s hatalmas, négyszázezernél több harczképes férfuból álló sereg gyült össze, amihez hasonlóval király még soh sem indult háborúba. Mert e szultán igen bőkezű volt; saját és ősei kincseit e czélra fordította, s nem kímélte sem pénzét sem pedig egyéb vagyonát, szólván: »A ki akar, jöjjön és vegyen belőle!« Befogatta hadi szekerét, s magával vitte népét; a föld rengett, megszállva istentől jövő rettegéstől. Nándorfehérvárt megszállotta s körüláborolta. A négy folyóból²⁾ lett, *Duna* nevezetű nagy folyón is ostromolta a várost, mert sok kisebb-nagyobb hajót vitt magával, s így minden oldalról, a szárazon s a vízén viéta, mert a város a folyó partján feküdt, és e miatt hozatta a hajókat. *S a folyó mintegy szárazföldre vált, homét a várost tüzzel s ostrommal dühösen megtámadta.* A vár falait törette, hogy katonái bejuthassanak. A városban levők viszont nagy károkat okoztak nekük (a törököknek), és nem engedték őket bejutni a városba; mert a magyarok a hadban jártasak és számosak voltak sáncaik mögött, és sok törököt öltek meg. *S történt vagy negyven nap lefolyta után, hogy a magyarok földalatti utakon a városon kívül egész oda jutottak, a hol a törökök állottak. A magyarok ott nagy barlangokat ástak, ezeket löporral megtöltötték, és felgyújtották.* A föld rengett, megindult és mint a fölfogatott Szodom rögtön megnyílt a törökök alatt, kik vagy fölhányattak az ég felé, vagy pedig a mélységbe süllyesztettek. *Nagy veszedelem érte őket: a föld feltárta torukát s elnyelte az ő sátraikat az emberekkel együtt. A föld eltemette őket, és elpusztultak. A köröskörül levő törökök pedig a dörgésre elfutottak, félvén, hogy őket is elnyeli a föld. Az nap nagy veszteséget szenvedtek a törökök; tízezernél több harczos halt meg akkor.* A magyarok a törökök vesztére ezt így gondolták ki, de isten jóra fordította; mert ez által kifogytak a löporból, s a magyarok csakhamar elveszítették hátorságukat, s táboruk megrettent. A törökök most a vár falhoz közelebbre jutottak és sánccokat készítették; a megingatott fal ledőlt, a törökök áthágták s a városba beharantak. A magyarokon irtózatoss boszút vettek és nem kegyelmeztek senkinek sem. A városban pedig erősített kastély volt: a (magyar) katonák oda menekültek és elzárkóztak. A törökök e kastélyt ostromolták, de nem bírtak vele, mivel nagyon erős volt. *Ha a magyarok a benne levőknek segítséget küldnek, s ezek egyidejűleg onnét kitörnek; a törökök eddigi győzelmei hiábavalókká válnak.* Így járt itten a szultán nagyatyja, Mohammed, ki a város nagyobb részét már hatalmába kerítette volt; de mivel e kastélyt meg nem vehette, és a magyarok számára királyok részéről segítség érkezett: a törökökkel megütköztek, ezeket legyőzték s a városból kiverték, mint fentebb, a 27-ik fejezetben, elbeszéljük. *De ez alkalommal oly roppant sok sereggel jött a török, hogy Nándorfehérvárt tökéletesen körülfogta, és egyetlen egy embert sem bocsátott be.* A magyarok, látván, hogy minden reményük elveszett és

¹⁾ *Eszer*: 4, 15 után.

²⁾ Duna, Tisza, Dráva és Száva.

segítség nincsen, azt mondták: »Miért maradnánk mi itten, míg meghalunk?« A szultánnal szerződést kötöttek, melynek értelmében kezeibe adták a kastélyt; a szultán pedig megesküdött, hogy nem nyúl hozzájuk, hanem békében távozhatsanak. A magyarok a szultán előtt megjelentek, szólván: rendelj szolgálid mellé lovasokat, a kik bennünket elkísérjenek, hogy rabló-csapatok meg ne támadjanak s roszat műveljenek rajtunk. A szultán megígérte; utavaló edelét adott nekük és embereket rendelt, a kik őket megőrizték s elkísérik minden hova, ahova menni akarnak. S ez így megtörtént. A magyarok elmentek, s a hátrált elérték. Ekkor a törököknek azt mondták: »menjete vissza, már nincs szükség rá, hogy bennünket tovább is kíséritek!« S ezek azt válaszolták: »Menjete a hegyek közé ¹⁾ s vigyázzatok magatokra, hogy rabló csapatokra ne akadjatok és az életet ne veszítsétek el!« A törökök visszamentek; a magyarok pedig utjokat tovább folytatták, a gyermekeket, barmokat s a podgyászt élükre állítván. Alig indultak el, midőn rabló török csapatok üzőbe vették őket. A magyarok ennek látára összehívták harczképes embereiket s megállottak, szólván a törökökhöz: »Miért üldöztök ti bennünket? A mi husunkból nem fogtok ti jól lakni! Hisz mi szerződést kötöttünk veletek és uratokkal. Forduljatok vissza, s a mit szátok megígért, azt tartásátok meg!« De a törökök kemény szavakkal azt felelték: »Hát miért nem tartotta meg a ti királytok a mi urunk követeinek adott ígérését, és rosszal fizetett a jóért? Követeinkkel gonoszul bántatok ti, országunkat kifosztottátok; minek mondjátok most, hogy »mit akartok tőlünk?« Most jutalmatokat veszítek istentől.« Kardot rántottak, a magyarokat, kik hazájuktól távol voltak, egytől egyig agyonverték. Mindnyáján azt hitték, hogy mindezekben a szultán keze volt, hogy a magyarok megöletésére ő küldötte e csapatokat, hogy megszegte az ő esküjét, s a kötött szerződést lábbal tiporta. E miatt Rhodus lakosai is remegtek életükért, s nem mertek bízni Szulejmán szavaiban, mondván: »Még bízhatlan király ő, szöszegő; velünk is úgy bánik, a mint a magyarokkal bánt.« De később, miután hatalmába estek, és ő a velök kötött szerződést híven megtartotta; mind a nép elismerte, hogy a magyarok meggyilkoltatásában nem volt az ő keze, hogy az ő szíve nem tervezte vesztüket, és hogy őket hűtlenül megölni nem akarta volt. Az, ami rajtuk történt, nem a szultán és nagyjai akaratjából történt.

152. Fej. Midőn a szultán hallá, hogy a fentemlített magyarokat megölték, rosz néven vette és így szólott: »A magyarok ez elontott vére ügyében ártatlan vagyok én az isten előtt. Többször megintettem, de nem hallgattak tanácsomra. Vérök az ő fejükre!« A szultán azután még több magyar helységet és várt hódított meg; mert a magyarok Nándorfehérvár elestének hallatára elsápadtak, mondván: »Ha már Nán-

¹⁾ Bibliai beszéd mód, annyi, mint »biztos helyekre.«

dorfehérvár sem állhatott ellen a töröknek, hát még mi?« Lakhelyeiket kiürítették s elhagyták, és nem volt többé bátorság bennök.

Szétszaggatott ruhákkal s porfödte fövel hírnök érkezett Magyarország királyához: »Nándorfehérvár a töröké!« S a király megrémült s mondá szolgálainak: »Fussunk! Mert a törökök előtt nem találunk menedéket. Siessetek, hogy a vészthozó ne érjen el és ne hányjon kardéltre bennünket!« S a király, magával vivén szekereit s lovasait, elfutott a legszélsőbb határáig. Ott elbujtak, ahol elbujhattak. De a tél már közel volt: fagyának ki állhatna ellen? Magyarország vizei befagytak a kemény hidegben. Innét jött, hogy a törökök akkor nem üldözték a magyarokat egész a végletig.

Szulejmán Nándorfehérvárt megerősítette, s ennek lerontott falait újra, és pedig tiszszerte erősebben építette föl, mint azelőtt voltak. Az országban hadosztályt, beglerbéget ötvenezer katonával, hagyott hátra, mert attól tartott, hogy a magyar király visszatérhet s a várost visszaveheti.

Midőn a népek Nándorfehérvár elestének hírért hallották, olveszítették bátorságukat: zavarba jöttek, és rettegés fogta el őket, mivel a törökök e várost, mely reteszekkel elzárt kapu volt utjokban, megvették, érezkapuit szétszúztak és vas reteszzeit széttörték.

A szultán Nándorfehérvárból elutazott, és az 5281-iki (1521) Kiszlev ¹⁾ havában Konstantinápolyba ért. A törökök zeneszó mellett nagyon örültek, hogy isten fájós tüsköt húzott ki oldalukból, erős szált szemeikből s szálkát fogaik közül. Mert a magyarok mindig tövis voltak szemeikben és tüske oldalukban, s csak e város volt oka annak, hogy a törököket gyakrabban megverhették. Mind a többi nép királyai közt pedig nem volt, ki a szultánokat megverhette volna, csupán csak az egy magyar király, ki a törököket soká sanyargatta. Mohammed (II.) nagy hatalommal viselt ellene háborút; de, amint fentebb írtuk, nem bírt vele. Nagy Szélim, ennek unokája, bölcsességében átlátta e város erős voltát, s lehetetlennek tartván ennek erőszakos bevételét, esel-lel akarta azt hatalmába keríteni; de ezzel sem ért célzt. Azért, midőn látták a törökök, hogy isten Szulejmánnak megengedte szerencésen elérni azt, amit sem atyja, sem dédatyja nem vihetett véghez, örömük még nagyobb volt annál, melylyel atyja diadalainak örültek volt. Elismerték, hogy őt isten helyezte a szultánok trónjára, és hogy uralkodása szerfölött fényes. E napokban Konstantinápoly s a többi török városok utcáit fölékesítették ezüst s arany ékszerekkel és ruhákkal, és dobpergés s zeneszó mellett sok fegyvert és illatos szert körülhordottak s vígan lakmároztak. . . . A föld rengett örömrivalgásuk alatt.

¹⁾ A zsidó naptárban körülbelül Deczember havának szokott megfelelni.

XVI.

A budai zsidó hitközség Élijáh há-Lévi, konstantinápolyi rabbihoz, és Méir, páduai rabbihoz, Szerencsés Imre fiainak érdekében kérdést intéz, melyben Szerencsésnek sorsa és tettei elbeszéltnék. 1526 körül.

Élijáh ha-Lévi, az 1495-ben meghalt Kapszáli Mózes, konstantinápolyi rabbinak tanítványa, szintén Konstantinápolyban élt és 1495—1530 körül virágzott.¹⁾ Döntvénytárt hagyott hátra, mely vagy 200 évvel halála után jelent meg; ²⁾ ennek 95-ik száma ekkép hangzik:

»Kérdést intéztek hozzám egy budai ³⁾ zsidót illetőleg, kinek neve *Sneor* Efrájimnak fia, volt, kit egy keresztény nő miatt börtönbe vetettek és kényszerítettek, hogy vallásából kitérjen.⁴⁾ Ez a *Sneor* később a keresztények közt nagytekintélyű ember s a királyi udvarnak bizalmas embere lett. Midőn a keresztények közt élt, a zsidókkal úgy személyléc-vel (befolyásával) mint pénzével számtalan sok jót tett, és sok egyes zsidót és egész zsidó községeket mentett meg, miről később példákat fogok felhozni, míg végtére a keresztények ellene támadtak s őt el akarták égetni. Bebörtönözték s elégetésre ítélték, mondrán, hogy ő még mindig zsidó; csak nagy pénzüldozat árán menekülhetett ki kezeikből, mert az Isten irgalmas volt iránta. S miután a börtönből kiszabadult, akkor sem szűnt meg

¹⁾ Főntnevezett tanítója ugyan 1495-ben halt meg; döntvénytárának 13-ik száma pedig egy 5286 = 1526-ban történt eseményre vonatkozik.

²⁾ Konstantinápolyban 1734-ben. A kiadó az előszóban tüzetesen tárgyalja Élijáh ha-Lévi irodalmi tevékenységét; rövidebben teszi azt *Azulai*: Sem haggédolim I. sub voce.

³⁾ Budát ő is *Budun*-nak nevezi; l. fent. 112 l.

⁴⁾ Prágában még néhány évvel később, 1530-ban, zsidót, kit keresztény nővel rajtakaptak, utálatos módon kivégeztek; l. *Zunz*: Synagoga Poesie, 55. l. A szóban forgó budai zsidóra, úgy látszik, hasonló büntetés várt, melynek kikerülése végett hitéből kitért. Ezt s a következő adatokat a rabbi a hozzá intézett kérdésből szokás szerint ismétli.

a zsidókkal személyével s pénzével jókat cselekedni úgy mint ennek előtte, sőt ennél még több is volt, mit egész halála napjáig cselekedett.¹⁾

S most egynehányat felhozok azok közül, amiket véghez vitt. Az egész budai hitközség — az Isten óvja! — tudja, hogy egy rágalmazó lépett föl, ki a zsidókat azzal akarta rágalmazni, hogy egy keresztény gyermeket megölték; a vért²⁾ pedig ő maga rejtette el a zsidók közt. Az említett Snéor megtudván a dolgot, a királynál s az előkelőknél közbenjárt, míg a rágalmazót az ő kézeibe adták, ő pedig a zsidóknak kezébe adta, kik őt megfojtották.³⁾ A pénzt, melyet erre költött, mind saját erszényéből adta. Miután ezt cselekedte volna, minden rabbi s minden község minden zsinagógában azt hirdette, hogy mindenki, aki őt hitelhagyottnak nevezi, az előjárók által személyén s vagyonán büntetessék. Ezután ismét nagy segítséget hozott Izráel számára. *Csehországban*⁴⁾ t. i., mely királyság szintén a magyar⁵⁾ király uralma alatt volt, a *prágai* községben, hol sok zsidó lakott, még több mint Budán, dühösködtek ellenök, hogy onnét kiűzzék, és ő (Snéor) személyével s vagyonával közbenjárt, míg az Istennek segítségével ezt a csapást is elhárította. Egy másik alkalommal meg egy bebörtönözött s *életétésre ítélt zsidó nőt* mentett meg, hasonlóképen egy lopás miatt börtönben levő ifjút az akasztófától. Minden szombatnak előestéjén (pénteken délután) egész halála napjáig szegény zsidók közt alamizsnát osztogatott. Volt továbbá idegen földön egy gonosz ember, ki kiskorú fiát s leányát Ausztriába⁶⁾ hozta, ott fiával együtt kikeresztelkedett és leányát idegen isteni tiszteletnek szentelte⁷⁾. Miután e gonosztevő — kinek neve és emléke kiirtassék! — meghalt, Snéor ennek gyermekeiért küldött,

¹⁾ Azaz: mit kiszabadulása óta egész haláláig tett, több volt még az előbbinél. Az eredetiben יִיתֵר מִמָּה שַׁעֲשָׂה sajtóhiba; helyesen מִהַ שַׁעֲשָׂה olvasandó.

²⁾ T. i. azon vért, melyet a motozás alkalmával a zsidóknál találtak, ő maga csempészte be, hogy ezáltal a vádat valószínűvé tegye.

³⁾ A szóban forgó »rágalmazó« vagy zsidó, vagy tán kikeresztelkedett zsidó volt. A zsidó községek t. i. a középkorban hitfelcik fölött — ezekhez pedig még a kikeresztelkedett zsidókat is számították — bírósági hatalmat gyakoroltak, s pedig nem csak pénzbeli dolgokban (l. péld. fent. 46. l.), hanem még bűnügyi esetekben is. Sőt, ha az illető, úgy mint itt, gonosz akaratból egész községeket veszélyeztetett, még a halálbüntetést is végrehajtották rajta. Egy a XIV. századból való példát, hol egy elzaszi zsidó község két zsidó gonosztevőt halálra ítél s az egyiket fel is akasztatta l. *Graetznél*: i. h. VIII. 14. l.

⁴⁾ פֵּהִים = Beheim, Boheim, Böhmen.

⁵⁾ Itt: ungar, מֶלֶךְ מֵאֹנְגֵר.

⁶⁾ אוֹשְׁטְרִיָּה = Osterreich.

⁷⁾ Valószínűleg zárdába adta apáczáinak.

kiket a zsidósághoz visszatérített, ami közel 200 forintjába ¹⁾ került. Ezekhez hasonlót sokat végzett, minek leírása nem fér e papirosra. Halála órájában pedig sok zsidó jelenlétében sírás s imádkozás közt megbánta bűnét és bűnbánatban halt meg.

A kérdés most az, vajjon szabad-é fiait az ő nevében a tórah-hoz ²⁾ híjni? Az áskenázi ³⁾ szertartás szerint t. i. szokás, fennhangon kiáltani: Állj ide N., N-nek fia. ⁴⁾

Válasz: Az én szerény nézetem az, hogy ez ember megérdemli, miszerint az ő neve fiának nevével együtt említessék, midőn ez a tórah-hoz lép.«

Következik e válasz helyességének hosszabb, tisztán zsidó-theológiai bebizonyítása.

A konstantinápolyi rabbihoz intézett e kérdés oly fontosnak látszott, hogy a budai zsidó község részéről ugyanez ügyben még egy másik tekintélyhez, az egykorú *Pádúai Méir*-hez ⁵⁾ is fordultak. Ennek döntvénytárában t. i., 87. szám alatt, e következők olvashatók, melyek magát a kérdést ugyan csak röviden ismétlik, de lényegét meg jobban ismertetik és néhány érdekes új adatot is tartalmaznak.

»Kérdéssel keresttem meg két fitestvért illetőleg, kiknek neve Ábrahám és Efrajim, kik Buda ⁶⁾ községében élnek. Atyjuk neve Izrá-elben egykor *Etel Snéor* ⁷⁾ volt, de ez hitét megváltoztatta. Említett

¹⁾ Perachim (פרחים), sajátkép: virágok = *floreni*.

²⁾ Sajátkép: *tan*; Mózes öt könyvének hű másolatát tartalmazó hártya-tekeres, melyből a zsinagógában nyilvános felolvasások szoktak tartatni.

³⁾ אשכנזי, sajátkép: német; de az így nevezett szertartás csak ellentétet jelent a *szejvárad*, vagyis a spanyol (olasz, török sat.) zsidók szertartásához.

⁴⁾ Hogy e kérdést megértsük szükséges a következőket megjegyezni. A zsidók vallásos életükben még ma sem élnek családnévökkel, melyekkel, a keleti népek módjára, eredetileg nem is bírtak, hanem csupán csak vezetéknevökkel, melyhez mindig az illető édes atyjának neve járul: N., N-nek fia. A hitchagyottak gyermekeit pedig nem atyjuk, hanem a zsidóságban megmaradt *öregatyjuk* szerint szokták volt elnevezni. A szóban forgó Snéor gyermekei pedig, mint a következőkből kiviláglik, »megaláztatás«-nak tekintették, hogy a zsinagógában czentül *öregatyjuk* nevében hívassanak a tórah-felolvasáshoz, mivel e névváltozás a közönséget mindig arra emlékeztetné, hogy atyjuk a zsidóságból kitért.

⁵⁾ L. a következő (XVII.) számot.

⁶⁾ אובן.

⁷⁾ עטיל שניאור.

drága fiai pedig az nap (t. i. atyjuk kikeresztelkedése) óta nem léptek többé a szent tóráh-hoz, mert szégyenlették, hogy öregatyjuk nevén, melyet mindenki ismert, hívassanak oda, mivel ez által szégyenük minden egyes alkalommal a nyilvánosság elé hozatnék. Azelőtt t. i. atyjuk nevén szoktak odahivatni, s most új néven²⁾ (hívták volna oda), ami rájuk nézve megaláztatás. Én tölem most azt kérdezték, vajjon megengedhető-e, hogy e fiakat, úgy mint azelőtt, *atyjuk* nevén hívják a tóráh-hoz? Válasz: Én ezt ezennel tökéletesen megengedhetőnek nyilvánítom.«

Ki volt a szóban forgó, minden esetre nagybefolyásu hitehagyott budai zsidó, ki »később a keresztények közt nagytekintélyü ember s a királyi udvarnak, meghitt embere« lett? *Zunz*,³⁾ ki legelőször figyelmeztetett rája, e kérdés megoldását meg se kíséri, de a zsidó s a magyar irodalomban egyaránt otthonos *Löv* benne a hazai történelemben nagy, bár szomorú szerepet vitt *Szerencsés Imrére* ismert⁴⁾; e kettőnek ugyanazonosságát azonban inkább általános történelmi szempontokból mint tüzetes érvekkel bizonyítja. Tüzetesebb bizonyítékokra pedig itt annál inkább szorultunk, mivel ép ezen korszakban, II. Ulászló és II. Lajos alatt, Szerencsésen kívül, még több kikeresztelkedett zsidó is foglalt el tekintélyes állást, sőt magas államhivatalt is viselt,⁵⁾ és mivel hazai történetiróink azt állítják, hogy Szerencsést, kikeresztelkedése előtt, *Salamonnak* hitták,⁶⁾ míg a szóban forgó

²⁾ T. i. öregatyjuk nevén.

³⁾ *Literaturgeschichte*, 619. l.

⁴⁾ *L. Löw Lipót*: Történelmi és vallástudományi értekezések, Szeged, 1861, 17. l., és »Ben-Chananja« IV. 429. l. *Bonfiniusra* és *Hermannra* (Gesch. d. Israeliten in Böhmen) való hivatkozása csak azt bizonyítja, hogy e zsidó kutforrásoknak adatai egyéb idevágó adatokkal megegyeznek, de távol sem azt, hogy ez a Snéor csakugyan Szerencsével azonos.

⁵⁾ *Igy Hampo*, kikeresztelkedett sváb zsidó, ki 1475-ben horvát bánnak neveztetett ki, s ennek szintén kikeresztelkedett két fia, kik közül az öregebbik, *Erneszt Zsýmmond*, pécsi érsek lett, az ifjabbik Csáktornyt bírta. V. ö. *Liszt János*, veszprémi érseknek megjegyzését *Bonfin.* IV. Dec. 6. könyvéhez *Kovachichnát*: *Scriptores rerum hung. minores*, Buda 1798, I. 336: »De Tuz Jano . . . Hebraeus enim erat baptizatus et compater regis fuit, hujus erant Chaktornya, Kaproncza, Zenthgyörgy Krapina« etc.

⁶⁾ *Kovachich*: *Sylloge decret. Comit. I.* 352 »*Emericus quoque Salamon, aliter Zerenches appellatus*« és *Thurnschwamb János*, *Engelnél*: *Gesch. d. ungar. Nebenlaender*, I. 199. l. »*Gedachter Imrich* Jud hat vor *Salamon* geheisen.«

egyéniségnek előbbi zsidó neve, mire még visszatérünk, *Snéor*, illetőleg *Etel Snéor* volt.

Hogy a fentemlített zsidó kutforrásokban csakugyan Szerencsésről van szó, ezt világosan bizonyítja ezeknek, hazai kutforrásaink Szerencsésre vonatkozó adataival tökéletesen megegyező több adata. *Snéor* mint »a királyi udvarnak meghitt embere« *Budán* lakott; ott pedig ez időben, 1495—1526 körül,¹⁾ de még ezelőtt, vagy később sem, *Szerencsésen* kívül, hasonló minőségben kikeresztelkedett zsidó nem élt. A hitehagyott *Snéornak* gyermekei zsidók maradtak s *Budán* éltek; ugyanezt említi az egyidejű *Thurnschwamb*²⁾ *Szerencsésnek* gyermekeiről s nejről. Hogy pedig *Szerencsésnek* családja az ő példáját nem követte, hanem a zsidóságban megmaradt, és *Szerencsés*, daczára annak, hogy a zsidósághoz még mindig ragaszkodott, egy kolozsvári keresztény nővel új házasságot kötven, előbbi családjával végkép szakított: ezt legjobben a konstantinápolyi rabbi által felhozott ama körülmény magyarázza, hogy a nő *Snéornak* kikeresztelkednie kellett, mivel »egy keresztény nő miatt börtönbe vetették,« azaz: ezzel tilos viszonyban élt, ami családját tőle természetesen elidegenítette. *Snéor* később »bebörtönöztetett s elégetésre ítéltetett, mivel azt mondták róla, hogy még mindig zsidó«; *Szerencsést* is, ki magánjegyzeteit cursiv zsidó írásban szokta vezetni,³⁾ még kikeresztelkedése után is mindig zsidónak nevezték s tekintették,⁴⁾ s az 1525-ben a Rákoson tartott országgyűlés május 13-án csakugyan azt követelte, hogy elégettessék,⁵⁾ és II. Lajos őt az országgyűlés határozata folytán tényleg be is börtönöztette.⁶⁾ *Snéor*, miután a börtönből kiszabadult, előbbi befolyását visszanyerte; ugyanez áll *Szerencsésről*, kit egy későbbi országgyűlés új tisztséggel ruházott föl.⁷⁾ *Snéor* a budai zsidók

¹⁾ L. fent. 75. l., 1. jegyz.

²⁾ I. h. u. o.: »Gedachter Imrich Jud hat sein Weib und Kind in den Juden Gassen zu Ofen verlassen.«

³⁾ L. *Hatvani*: Magy. történ. okmánytár a Brüsseli országos levéltárból sat. I. 32. l. a kiadó megjegyzését.

⁴⁾ *Thurnschwambnál* mindig: »Imrich Jud;« *Burgionál* (l. a köv. jegyz.) is »Judacus.« Az 1525-ben a Rákoson és Hatvanban tartott országgyűlés tárgyalásaiban s határozataiban is mint »zsidó« szerepel; l. *Pray* *Epistolae procerum regni Hung.* I. 397, 399, 406, 409 l. Míddön 1525-ben a budai zsidók házeit, felprédálták, június 5-én *Szerencsés* házát is kifosztották. L. *Istvánfi*: Magyarország története sat. (magyar fordítás) 136. l. folyt., *Szalay*: Magyarország tört. III. 558. l.

⁵⁾ *Burgio*, Thcinernél: *Monum. sacra Hung.* II. 723. l.

⁶⁾ *Burgio*: i. h. 725. l.

⁷⁾ *Burgio*, Engelnél: i. h. II. 57. l.: »Fodinae cupri . . . datae

ellen emelt vérvádat meghusított; az ilyen a budai zsidók ellen Szerencsés idejében emelt vérvádról *Bonfinius* ¹⁾ is tesz említést, noha nem tudja, hogy e vádnak elfojtását Szerencsésnek keze eszközölte. Hogy a zsidókat, midőn Csehország a magyar királyt uralta, Prágából ki akarták űzni, ezt cseh források is említik, ²⁾ s még pedig szintén Szerencsésnek virágzása idejéből, habár nem is sejtik, hogy a kikeresztelkedett magyar kincstárnok volt az, ki ezt a szándékot meghusította.

E körülmények döntők, s mellettük csak keveset nyomhat a latban az, hogy hazai történetíróink azt állítják Szerencsésről, hogy míg zsidó volt, *Salamonnak* nevezték. Nem tekintve azt, hogy valamely zsidónak héber nevét illetőleg, két megegyező zsidó adat több hitelt érdemel, ³⁾ a keresztények a szokatlan Snéorból ⁴⁾ könnyen csinálhatták a szokásosabb *Salamon zsidót*.

Páduai Méir tudósításához, hogy az illetőnek »neve egykor Izráelben *Etel* (= Etele) Snéor volt,« megjegyzendő, hogy Szerencsést mint zsidót a vallásos életben nyilván Snéornak, a társadalmi életben pedig Etelének hívták.

Szerencsés Imre egyéniségét s jellemét egészen új színben tüntetik föl e minden esetre megbízható ⁵⁾ zsidó kútforrások az a

sunt Judaeo, quem prioribus comitiis incendio tradi voluerunt.« V. ö. *Pray*: i. h. I. 199. l.

¹⁾ Dec. V. lib. 5.

²⁾ *Hermann*: i. h., 40. l.

³⁾ Ezt *Lów*, i. h. joggal emeli ki.

⁴⁾ Snéor a latin »senior«-ból lett.

⁵⁾ Tán nem fölösleges figyelmeztetni arra, hogy a budai zsidók Szerencsésre vonatkozó e tudósításaikat csupán csak a czélből közölték, hogy az illető rabbik egy zsidó-theológiai kérdés eldöntése körül magukat jobban tájékozthassák. Aki pedig tudja, hogy a zsidók, különösen a középkorban, az efféle legkicsinyesebb kérdéseknek mily nagy fontosságot tulajdonítottak, az nem fogja feltehetni azt, hogy a budai zsidók nem ragaszkodtak volna szorosan az igazsághoz, hol arról volt szó, vajjon megengedhető-e, hogy szokásos vallásos gyakorlattól eltérjenek, s még pedig a zsinagógában, a nyilvános istenisztelet alkalmával. Hozzájárul még az, hogy ez adatok, melyek, zsidó felfogás szerint, Szerencsésre nézve annyira kedvezők, sőt hízelgők, csak Szerencsés halála után közöltettek; hogy Szerencsés vagyona nagy részben már 1525. elraboltatott (l. fent. 79 l., 4. jegyz.), halála után pedig Mária királynére szállt (l. *Hatvani*: Brüsseli magyar okmánytár, II. 26. és 27. l.), semmi esetre pedig a zsidósághban megmaradt gyermekeire; továbbá pedig az, hogy ezen magán-információúl szolgáló adatok nem voltak a nyilvánosságnak szánva, és később is nem valami zsidó krónikában, vagy egyéb történelmi munkában, hanem egy zsidó-theológiai héber szakmun-

tudósítása, hogy kikeresztelkedése nem hideg számításból, hanem a büntetésnek kikerülése céljából rögtön s váratlanul történt, tehát rá volt kényszerítve. A szívtelen pénzember, ami épen nem ritka eset, teljes szívből csüggött vallásán, és előbbi hitfeleihez s hitéhez való ragaszkodása által nyilván egyéb gonosz tetteit hitte jóvá tehetni.

---

kában láttak napvilágot, hol a tények szándékos elferdítéséről szó se lehet.

XVII.

Méir ben Jiczhák Katzenellenbogen, páduai rabbihoz Kismártonból kérdést intéznek, melyben neki e város fekvését és környékét leírják. 1553 előtt.

Méir ben Jiczhák Katzenellenbogen, páduai rabbi, amiért páduai Méirnek is szokták nevezni,¹⁾ 1553-ban döntvénytárt adott ki, melyben Magyarországból hozzá intézett több kérdés fordul elő.²⁾

Az 5-ik számú kérdés ekkép hangzik:

Kérdés: Kismartonban³⁾ egy kikeresztelkedett zsidó válólevelet íratott magának, melyet a feleségének megküldött. E város határán kívül kis folyócska van, melynek a város lakóin bizonyos munkáknál hasznát szoktak venni, és melyet ottan, távol a várostól, néhányan *Lubá*⁴⁾-nak, néhányan *Eizpách*⁵⁾-nak neveznek. A szóban forgó válólevélben e folyócskának csak egyik neve áll⁶⁾; mindeddig pedig Kismartonban válólevelet nem akartak írni, annál a nehézségnél fogva, mivel kételkedtek, vajjon e folyócskának neveit egyáltalán kiírják-e a válólevélben, mivel a folyó a városon kívül van és (a zsidók) hasznát nem veszik, vagy ennek mindkét nevét, vagy pedig csak egyik nevét

¹⁾ L. *Wolf*: *Bibl. judaica*, I. 1393. sz. a.; *Zanz*: *Zur Gesch. und Literatur*, 255. l. folyt.; *Orient*, 1846, *Literaturblatt* 609. l. folyt. és *Graetz*: i. h. IX. 387. és 472. l.

²⁾ Az itt idézetten kívül a 12. szám alatti, valamint a főtebb (77 l.) közölt 78. szám alatti.

³⁾ אײזשטאט = Eisenstadt.

⁴⁾ לובא.

⁵⁾ אײזבאך = Eisbach.

⁶⁾ A rituális válóleveleket csak valamely folyómelletti helységben szokják kiállítani s pedig az illető helységnek és folyónak minden (p. o. a magyar, német és szláv) elnevezése mellett, mi által azt a helységet, melyben a válólevél kiállítatott, netáni más hasonnevű helységtől világosan meg akarják különböztetni. E körülmény magyarázza meg az e kérdésben később felhozott kételyeket.

irják-e? A szóban forgó válólevelet mégis ott irták s adták át, miután a férj kikeresztelkedett, s az ügyet nem merték halasztani az által, hogy más helyre menjenek vele, attól tartván, hogy elválási szándékát megbánja, és neje tőle többé sohasem szabadulhatna. Új válólevelet kapni tőle pedig bajos dolog volna.«

A páduai rabbi tisztán zsidó-theológiai válaszában a szóban forgó válólevelet érvényesnek nyilvánítja.

XVIII.

Gedáljáh ibn-Jáchjá krónikájának Magyarországra vonatkozó adatai. 1550—1587 körül.

Gedáljáh ibn-Jáchjá, szül. 1515-ben, megh. 1587 körül, egy Olaszországban élő híres és dúsgazdag zsidó családnak sarja,¹⁾ a zsidók történetét a legrégebb időktől fogva egész a maga koráig írta, s ehhez rövid világtörténeti krónikát kapcsolt. Ezen »Salseleth hakábbáláh«, azaz »A hagyomány láncolata« című könyvében, mely legelőször Velenczében, 1587-ben jelent meg, majdnem 40 évig dolgozott. A ritka olvasottsággal bíró szerző azonban a régebb kútforrásokat kritikai ítélet és válogatás nélkül szokta felhasználni. Könyvében, mely a kronológiai sorrendre nem igen ügyel, mesék és történelmi tények egyaránt fordulnak elő. Az itt következő adatokat az Amszterdámban, 1697-ben megjelent kiadás szerint idézem.

1. *A Magyarországon átvonuló kereszties hadak az ottani zsidókkal kegyetlenül bánnak.* 1096.

907 l. »A világ teremtése 4856-ik évében (= 1096) a (nazarenusi Krisztusban²⁾ hívők háborúba indultak Jeruzsálem felé a törökök ellen. Németország tartományain keresztül vonulván sok zsidó községet irtottak ki, így: Speierben, Wormsban, Mainzban . . . Prágában és Német- s Franciaország egyéb városaiban. E keserű üldözések s kegyetlen gyilkolások *Ijjár* havától egész *Áb* haváig³⁾ tartottak. A megölt s vízbe fúlasztott zsidók száma, hír szerint, ötezernél többre ment, akiket pedig a zsidóságból való kitérésre kényszerítettek; számtalanon voltak. *Valamivel később hasonló üldözések történtek a magyar királyságban*⁴⁾ is.

Gedáljáh ibn-Jáchjá, mint maga beszéli, ezt a tudósítását az 1096-ik évi nagy zsidóüldözés egyik szemtanujának, a Mainzban élő *Eliezer ben Náthán*-nak, azóta szintén kinyomatott⁵⁾

¹⁾ L. életrajzát *Carmoly*: Die Jachjiden, 33. l. folyt.

²⁾ A szokásos בישו נוצרי szavakat, úgy látszik, a censura törölte ki.

³⁾ Kö ülbelül: májustól augusztusig.

⁴⁾ במלכות אונגריתה.

⁵⁾ Kiadta *Jellinek*: Z. Gesch. d. Kreuzzüge n. hadschriftl. hebräischen Quellen, Lipse 1854.

tudósításából merítette. Ez egyidejű mainzi tudósításban épen az itt felhozott, Magyarországra vonatkozó zármondat *hiányzik*;¹⁾ ezt tehát Gedáljáh maga tette hozzá, világosan azért, mivel a magyar zsidóknak üldöztetéséről más forrásból értesült s a mainzi tudósítást ez adattal megtoldotta. Hazai történetíróink, úgy mint az idevágó külföldi kútforrások nem említik ugyan, hogy a keresztes hadak a zsidókat Magyarországon is üldözték; de ha e hadaknak Magyarország *keresztény* lakosságán véghezvitt annyi kegyetlenségéről olvasunk, a »hagyomány láncolata« e tudósításának valóságában nem kételkedhetünk. A keresztesek gyűlevész csoportjai, mielőtt Kálmán őket megfékezte, a magyar zsidókkal bizonyosan nem bántak külön módon, mint a francia, német és cseh zsidókkal.²⁾ Miután Gedáljáh a Magyarországon történt zsidóüldözést az 1096-iki általános nagy zsidóüldözések, különösen pedig a *prágai* üldözés utánra teszi: nyilván Emikónak Csehországon, Morvaországon s Ausztrián keresztül Magyarországra tört és Kálmán által szétvert csapatait érti.

2. *Gedáljáh úrn-Jáchjá Bécset a magyar királysághoz tartozó városnak mondja.*

91a l. »A magyar királyságban levő Bécs városában három keresztény fiu csuszkálni ment a folyó jegére s a vízbe fuladt. Miután őket nem találták meg, ráfogták a zsidókra, hogy ők ülték meg. 300 zsidót elégettek, a többi drága pénzen menekülhetett meg. Tizenöt nappal később a jég elolvadt s a fiúkat megtalálták.

Ezt az 1421-ben, V. Albrecht osztrák herceg alatt történt eseményt más írók is elbeszélik,³⁾ de Bécset *német* városnak nevezik.⁴⁾ Gedáljáh, ki »a magyar királyságban levőnek« mondja, ez adatot nyilván oly tudósításból merítette, mely abban az időben készült, vagy egy régibb példányból tán akkor másoltattott le, amikor Bécs, 1485-iki június kezdetétől 1490-iki augusztus végeig, magyar királyt uralt.

¹⁾ József há-Kóhen (l. a követc. számot) ki a »siralom völgyében« szintén a mainzi Eliézert követi, Magyarországon történt zsidóüldözésről szintén nem beszél.

²⁾ A »*Chron. Hierosolymit.*« Emikónak Kálmán király által szétvert csapatairól ezeket mondja: »Sic manus Domini contra peregrinos esse creditur, qui . . . exules Judaeos, licet Christo contrarios, pecuniae avaritia magis, quam pro justitia Domini, gravi caede mactaverunt.« L. Katona: *Hist. critica*, III. 39. l.

³⁾ *Wiener*: Émek há-Báchá, 173. l., 146. jegyz.: Wolf G.: *Geschichte d. Juden in Wien* (Bécs, 1876) 18. l.

⁴⁾ Péld.: József há-Kóhen *Wienernél*: i. h. 34. l. L. a következő (XIX.) számot.

XIX.

József há-Kóhen két történelmi munkájának Magyarországra vonatkozó adatai. 1554—1575.

József há-Kóhen, Basnage szerint Josephus Flavius után a zsidók legnagyobb történetirója, 1496-ban Avignonban született. 1501-ben szüleivel Genuába ment, honnét 1516-ban elüzetvén Noviba költözködött. 1538-ban Genuába vissza tért, de onnét 1550-ben többi hitsorsosaival együtt ismét kiüzetvén, Voltaggiót választotta lakhelyül, hol 1568-ig mint gyakorló orvos működött. Meghalt Costellettóban 1575 után.

Két történelmi munkát hagyott hátra. Mindkettőt szép héberség, világos előadás és igazságszeretet jellemzik. Első műve: »A francia királyoknak és a török Ottomán-ház királyainak krónikája«¹⁾ Velenczében 1554-ben, tehát még a szerző életében, jelent meg.²⁾ Tartalmát legjobban jellemzi a címlapnak e megjegyzése: »Szerzője a bölcs rabbi József ben Jehósea ben Méir há-Kóhen há-Szefárdi.³⁾ Benne tartalmaztatnak minden háboruk és események elbeszélései, melyek a keresztény és a török világban történtek, mióta ezek keletkeztek. Ezenkívül találtnak benne népünk Francia-, Spanyol-, Német- s a többi országban történt üldöztetései.« E könyvnek főleg a szerző hazájára, Olaszországra, vonatkozó adatai nagy történelmi becsűvel bírnak s egyebekközt *Wilken*től a kereszties hadjáratok történetére nézve használtattak föl. József há-Kóhen krónikája egyes részeit latin, francia, német s angol nyelvre fordították le; az egésznek fordítását csak *Bialloblotzky* majdnem hasznavehetetlen angol kiadásában⁴⁾ bírjuk.

József há-Kóhen második történelmi munkája, mely a »Siralom völgye«⁵⁾ jellemző címet viseli, tüzetesen azzal foglalkozik, amit az előbbiben csak mellékesen tárgyalt, t. i. a zsi-

1) ספר דברי הימים למלכי צרפת ומלכי בית אוטומאן התוגר.

2) E ritka kiadást nem szerezhettem meg; a 2-ik (Amsterd. 1733-ban megjelent) kiadással kellett beérnem, mely szerint idézek.

3) *Há-Szefárdi*- a spanyol; atyja t. i. spanyol volt, ki hazájából kiüzetvén, Avignonba jött lakni.

4) Megjelent 1835—36-ban, két kötetben »The Chronicles of Rabbi Joseph ben Joshua ben Meir the Sephardi« cím alatt.

5) יצחק הרבא.

dók szenvedéseivel s üldöztetéseivel: martyrologium kezdettől végig. Szerző e munkáját 1563-ban bevégezte, de egész 1575-ig vezetett tovább; egy ismeretlen tudós később észrevételekkel látta el, és az idevágó, egész 1605-ig történt események elbeszélésével töltötte meg. A héber eredeti csak 1852-ben jelent meg;¹⁾ nagy tudományos beccsel bíró jegyzetekkel ellátott német fordítását Wienernek köszönjük.²⁾

A. József há-Kóhen krónikájának Magyarországra vonatkozó adatai.

1. Kálmán király és a kereszties hadak. 1096.

86 l. »Az napokban Gottschalk³⁾ pap 15000 emberrel Németországból elindult s útját szintén Magyarországon keresztül vette. A királynak megüzente: »engedj átmennem országodon; az országuton járunk, míg átme gyünk határaidon.«⁴⁾ S a király megengedte, hogy átme hessenek s elodelt vásárolhassanak. »De a nép meghízott és rúgdosodott«⁵⁾ s az országban erőszakos rút dolgokat vitt véghez, mit a királynak megvittek, aki erre haragra gyűlt, harezosait összegyűjtötte s velök azokat elpusztította, a jó s a rossz közt különbséget nem tevén. Kik a magyar kard elől menekülhettek, nagy szégyenben hazamentek.

Kevéssel később a nyugati országokban igen sok nép gyűlt össze, mely szintén (a szent földre) akart menni. »Úgy mentek; mint a juhok, melyeknek pásztoruk nincsen.«⁶⁾ A köztük levő előkelő embereknek nem engedelmeskedtek, hanem szívük gonoszságában mindenütt ahol átvonultak a zsidókat leöldösték. Így egész a Magyarország⁷⁾ határszélén fekvő *Zaburtig*⁸⁾ (Magyar-Óvár)-ig haladtak: ott pedig nem kelhettek át, mivel haladásukat meggátolták; azért a folyó tulsó partján

1) Kiadását a bécsi tudományos akadémia költségén *Letteris* eszközölte.

2) Emek Habacha von R. Joseph ha Cohen sat., Lipse 1858. A bevezetés József há-Kóhen életével és történelmi munkáival tüzetesen foglalkozik.

3) Az eredetiben *Kondikalkos* (קונדיק"אלקוס), olaszosan: *Godschalcho*.

4) A szent írás szavai; I. Mózs. IV. k. 21, 22.

5) Szintén a szent írás szavai: Mózs. V. k. 32. 15.

6) I. Mózs. IV. k. 27, 17. és Kir. I. k. 22, 17. Szerző gyakran s ügyesen él a szent írásból kölcsönzött versekkel s beszéd fordulatokkal; irányának e tekintetben való jellemzésére a fentebbi három példa (4—6 jegyz.) szolgáljon.

7) *Ungáriah* (אונגארי"אה), megfelel az olasz *Ungheria*-nak, melyel az olasz szerző az e korban már általán használt *Hágár* helyett él.

8) *אמבור"טיג*, úgy látszik *Altenburg*-nak, Magyar-Óvárnak, német nevének hibás írása.

tábort ütöttek. E hely (Magyar-Óvár) igen erős volt, a Duna s a Lajtha¹⁾ közt fekszik, és posványok környezik. A király parancsolta, hogy (e helyet) előttük elzárják, mivel attól tartott, hogy az előbbi csapatok általa történt megveretését meg akarják boszúlni. A (keresztes) hadak vezérei erre azt mondták: »Ime a velünk járó nép sokasága nagy, s mi veszteg maradunk? Szálljuk meg az erődöt s törjük át, hadd lássuk, mi lesz hiú álmaikból!« A folyón hidat vertek, a várat vitták, körülötte sánczokat emeltek s falait megdöntötték. S történt, midőn egész erejükkel hadakoztak és, (a várat) már-már lerontották, Istentől küldött rettegés szállta meg őket, megfutottak anélkül hogy valaki üldözne volna, és a várost abban hagyták. Erre a magyarok üzöbe vették s sokat közülök felkonzoltak. Vagy 200,000 gyalog s 3000 lovag volt, de nem volt bennök bátorság, hogy a magyaroknak ellenálljanak, kik csak kevesen voltak. A többi hazatért, mert tovább indulni nem akart. Többen pedig Olaszország felé tartottak, a tengeren átkeltek s *Durazzoig* mentek; az ott talált hadakkal egyesülvén, útnak indultak.

Ugyan abban az esztendőben Gottfried s a vele levő fejedelmek Magyarország határszéléhez érkeztek. A király megengedte, hogy átvonulhassanak, mivel őt erre nézve megkérték. Békében vonultak át s Bulgária felé tartottak.«

2. A nikápolyi ütközet. 1396.

376 l. »Károly (francia) király az ő vezérét, János Neversi grófot, a francia sereg sok nemes és előkelő vezéreivel küldötte, s ezekkel nagy sereg volt; ezer francia lovag, a hozzájuk csatlakozott könnyű lovasokon kívül. Ezek Magyarországra mentek, Zsigmond királylyal egyesültek és a despota segítségével nagy hatalommal Szerbián vonultak át. Nikápolyt körülzárták s ostromolták, de bevenni nem tudták, mivel a törökök megmentették kezeikből. A török Bajezid ennek hírére vevén, roppant nagy sereget, lovas s gyalogkatonát gyűjtött, Konstantinápolyt elhagyta, és a keresztények ellen indult, kik helyükön megmaradtak. Könnyű lovassága, hogy a helyzetet kipuhatolja, előreszánguldozott, mire a francziák, kik az előhadat képezték, őket megverték s kard élére hányták. Erre nagyban elbizakodtak, így szólván: »törjünk előre, mert Isten kezeinkbe adta őket!« Nem hallgattak az intők szavára, hogy várják be Zsigmondot a magyarok, németek s szerbek seregével, mondván: »Zsigmond csak azért mondja ezeket, nehogy a francziáké legyen ma az ellenség fölötti diadal.« A vezérek vakmerőségüket nem fékezheték meg, mert esztelenül rohantak előre. A Viennei gróf zászlójával előrement. Ez az Istentől volt így; mert az Istennek haragja a francziák ellen fordult és ítélete egész seregük ellen: elpusztította, lemészárolta őket. Megfújták a trombitákat, megütköztek, sok törököt leöltek és már-már diadalzajt emeltek. De örömük hirtelen elmúlt; mert Bajezid derékhada, gyalogság és lovasság, csatarendben

¹⁾ Az eredetiben: *Dinubio* (דינוביאו) és *Lintácsi* (לינט"אצ'י).

jött ellenök, fülhold-alakban felállítva; 60,000 lovas volt s tömerek sok gyalogság, mely ezeket körülfogta. Mielőtt Zsigmond oda érkezhetett, a francziákat már kardélre hányták. A zaj Zsigmond táboráig hatott el, s szívök olvadozott s vízzé vált.¹⁾ Megfutamodtak. Zsigmond s *nagybátyja*, Garay²⁾ vezér, a Dunán hajón menekültek el s a törökök utánok löttek.«

3. Brankovics György Magyarországba menekül.

39a l. »Amurát sereget gyűjtött és ipja ellen háborút viselt. *Georgio* nem állhatott neki ellen; Szendrőt megerősítette, őrséget rakott bele, melynek élére elsőszülött fiát tette. Ő maga nejevel s gyermekével Magyarországba futott; a város papjainak nagyobb része vele ment mert bajtól tartottak. Amurát egész országát elfoglalta, Szendrőt ostrom alá vette s rohammal elfoglalta. Georgionak fiát megvakította s magával hurezolta. *Georgio* soká lakott Magyarországon.«

4. II. Murád és I. Ulászló közti háborúk. A vármai ütközet.

40a l. »Amurát soká háborút viselt Magyarországon, Bosnyakországban, Oláh- s Görögországban, s akkor ismét hadat indított Magyarországon, Belgrádot ostromolta és sánczokkal körülvette. De a várórség nem tágitott. Vagy 10,000 embere halt meg s szégyenben vonult vissza 1443-ban. (!)

Ezek után Ulászló, Magyar- és Lengyelország királya, nagy hatalommal tört be Szerbiába s Bulgáriába. A Hémo³⁾ folyó völgyében Karambéggel s Skanderbéggel, Amurát vezéreivel, megütközött. A törökök előtte megfutamodtak, s számtalanok elhulltak ezen háborúban. Karambég vezér fogságba esett s őrizet alá helyeztetett, Skanderbég pedig a többivel futás által mentette meg életét. . . .

40b l. Ekkor Amurát békét kötött a magyarokkal s 50,000 aranyat fizetett, hogy hadvezérének kiváltsa. S az országban béke volt.

Ezek után Ulászló magyar király a törvényt megszegte s a békefrigyet felbontotta, mert *Eugenius* pápa, a konstantinápolyi császár, a burgundi herczeg s a velenceziek megmásították szándékát. Amurát ellen háboruba ment Várna felé, mely a nagy tenger mellett van, hogy ott azokkal a hajókkal egyesüljön, melyeket odaküldöttek, hogy Amurát ki az Ulászlóval kötött béke után Karamánia királya ellen háborúba indult, ne kelhessen át. Amurát ennek hallatára a karamániai háborút siettette s őket szétszalasztotta. A génuaiak segítségével, kiket megfizetett, a gallipolii szoroson hatalommal kelt át és hét nap múlva ellenségei előtt Várna mellett termett, melynek neve előbb *Dionysiopolis* volt s mely Drinápolytól négy napi járóra esik. Vele mintegy 80,000 harezos

¹⁾ Bibliai szólásmód (l. Jós. 7, 5.) e helyett: elvesztették bátorságukat.

²⁾ Az eredetiben hibásan: *Kamraji* (ק"מריי).

³⁾ רימו, Valószínűleg hiba e helyett: *Morava*.

volt. Az 1444-iki november hó 12-én¹⁾ történt meg az ütközet. A törököt megverték, és Amurát már futni akart; de a jancsárok ellenezték, szólván: »állj meg s nézzed az istennek segítségét!«, s erővel tovább harcoltak. Ekkor a váradi és az *esztergomi*²⁾ érsék a futókat üzőle vették s a harczosokat állásaikból kivetették, mire a törököknek nagy tömege jött s velök megütközött; Hunyady, Ulászló vezére, pedig segítségökre sietett. Ulászló s lovasai az ellenségre rohantak s a királyi sátor lovassága közt sokakat megöltek. De a jancsárok velök összeütközvén, Ulászlót körülfogták, lovának lábait levágták, mire ő földre esett, s megölték s vele együtt sok előkelő nemest is; a lengyelek közül pedig egyetlenegy sem menekült el. Hunyady vezér a király holttestét meg akarta menteni, de hiába; sőt kevésben mult, hogy maga is oda nem veszett. A papok, kik a királylyal jöttek, szintén mindnyájan elesetek, a gabna-, kenyér- s eledelhordók pedig úgy mint a még fennmaradtak futásnak eredtek. Julián Caesarino bibornok megfutott; a *magyarok* ráakadtak s megölték;³⁾ holtteste eledelül maradt a föld vadainak s az és madarainak. Ő volt az, ki Ulászlót a frigynek megszegésére bírta, szólván: »Nem kell, hogy a keresztények más hitűeknek tett esküt megtartsák!« Amurát ott emlékül nagy oszlopot emelt, melyre ezeket az eseményeket ráíratta, s hálát mondott Istennek. A kiszáradt csontok még ma is ottan találatnak, intő jelül a hitszegés gyermekeinek. Amurát Ulászló fejét levágtatta, póznára tétette s egész Görögországban körülvitette, s a törökök nagyon örültek. A futókat pedig Amurát nem üldözte.

5. A belgrádi ütközet. 1456.

43a l. »Mohammed látván, hogy még a csillagok is küzdenek ellenségei ellen s hogy Szerbia népe őt meghívta, azt mondá: »itt a tettek ideje!« Sereget gyűjtött, mely 150,000 harczost számlált, s Magyarország felé fordult. A hegyeken átkelt s a Száva folyóig ment. Erre Juan bibornok, kit a pápa kiküldött, Német-, Cseh- s Magyarországon szintén sereget gyűjtött, mert Kapisztrán János szerzetes a nép előtt beszédeket tartott, melynek a pápa nevében a paradicsomot ígérte. S hittek szavaiban; ezek száma 40,000 volt. A vajda szintén gyűjtött gyalog s lovas hadat; s így jutottak a határuk szélén fekvő Belgrád városához. Mohammed ezalatt közeledett, a Duna partján Belgrádot körül táborozta és sok ideig vívta. Falait naponként döngette; de a város lakói és zsoldosai is fegyvert ragadtak és bátran ellenálltak. A fala-

1) Ez nyilván hiba; a várnai szerencsétlen ütközet november hó 10-én történt.

2) Isztrigónia-i; nyilván hiba e helyett: *egri*.

3) A szerző Julián bibornokot a futó magyarok által megöletti, mintha ezek a szerencsétlen ütközetet a háború sajtóképi okozóján megakarták volna bozzulni. Valószínű, hogy efféle hírek a csata után keringtek.

kat ugyan lerontották, a városhoz közel is jutottak, de bevenni nem tudták, mert a városnak népsége oly keményen tartotta, mint azelőtt, midőn a falak még állottak. Mohammed haragra gyűlt s parancsot adott, hogy az ostromot éjjel-nappal szünet nélkül folytassák; a falakat serege közt felosztotta, hogy vijják. Ekkor sok nép hullt el. Este felé Mohammed maga a testőrségével közeledett, hogy lássa, vajjon kezébe adja-e isten a várost? De a lövészek a falról lővén le, jobb kezén megsebesítették, mire erejét veszítette és sátrába vitetett. Ekkor bátorságuk csökkent, a várostól elvonultak s az ostrommál felhagytak. A faltörő ágyúk hátrahagyásával a táborba visszatértek. Az éjnek sötétségében onnét elindultak s visszamentek Görögországba. Mohammed szégyennel jött vissza, szíve meg volt alázva, s azóta nem beszélt többé oly gögösen mint ennek előtte, mert lelke el volt keserítve. Valahányszor Belgrádról beszélt, mindig haragra lobbant.«

6. *A törökök a horvát bánt 1493-ban megverik és fogságba ejtik.*

496 l. »1493-ban Bajazed Kádun¹⁾ basa vezérét vagy 8000 lovassal Magyarország felé küldé. Egész Zábádiához²⁾ig jöttek s mindent amit találtak elpredáltak. Az ország lakosait istentől való rettegés lepte meg és nagyon félték. Most tanácsot tartottak Horvátország, Szlavonia s Magyarország nagyjai; frigyet kötöttek, harezosokat gyűjtöttek s ellene indultak. Kádun visszavonult egész az *Ördöghegyjéig*,³⁾ mely Horvátország és Korbávia⁴⁾ közt van, s ott tábort ütött. Ott a Morava folyó mellett megütözköztek. Kádun három seregre osztotta embereit.⁵⁾ *Izmáel*, az első sereg vezére, nyitotta meg a csatát; (ellenségei) megfutottak s ő egész a Morava folyóig üldözte őket. Futás közben a magas sziklákról leestek s szörnyet haltak. Most Izmáel visszatért s a második

(1) יְהוֹאָחָז. *Hazai* kútforrásainak *Jakupnak* nevezik, *Hammer*: *Gesch. d. osman. Reiches*, I. 642. l. szintén *Jakub*, *Jovius* azonban (*Turcicarum rerum commentarius*, a »*Historia sui temporis*« II. részének, 2. köt. 679. l.) szintén »*Cadumus bassa*«-nak mondja. Nevezetes, hogy *József há-Kóhen* krónikája itt s például a mohácsi vész leírásában *Jovius*szal szembenítőleg vág össze.

2) זַבְדִּיָּה; nyilván *Zadbar*, a *zadbari* szoros, l. *Hammer*: i. h. 642; vagy tán *Ubdina*, ha a kezdő ז helyett ל-t olvasunk. A tulajdonnevek egyáltalán igen hibásan vannak írva.

3) Az eredetiben *diabolo* (דִּיָּאָבֹל) hegyig. V. ö. *Jovius*: i. h., u. o. »*Cadumus usque ad Diavoli montem, qui Croatiam a Corbaria dividit.*«

4) Nehány török író az ütközet helyét szintén *Corbová*-nak mondja; *Hammer*: i. h., u. o., 1. jegyz.; l. még *Jovius*szal az előttevaló jegyzetben.

5) V. ö. *Jovius*: i. h. 680. l.: »*Cadumus tripartito exercitum diviserat, ac primam partem Hismalbeio . . . commiserat.*«

táborral is megütközött, melyet egyidejűleg *Karibolo vajda*,¹⁾ a második vezér, is megtámadt, s ezek a *gróf Torquato János* táborát szétverték; ez lováról leszállt harcolni, s agyonverték. Kádun basa maga pedig a magyarokkal megütközött, ezeket megverte, hogy ők is megfutottak. A horvát bánt fogságba ejtették, fiát pedig megölték. Az napon sok nép halt meg. A törökök, kik közül csak kevesen hulltak el, a holtakat föl keresték, az előkelők fejét vették és Bajezedhez Törökországba küldötték. Ebben az ütközetben vagy 7000 ember hullott el, mindnyájan egy órában.«

7. Szulejmán Nándorfehérvárt elfoglalja.

70a l. »Az (1520-ik) év vége felé Szulejmán elhatározta, hogy a Magyarország határszélén fekvő Nándorfehérvárt vinni fogja, hol az Amuráttól és Mohammedtől a magyarok által elfoglalt hadi szerezket a templomban őrizték. Szulejmán már Szófiáig ment s a magyarok még mit sem tudtak; ott maradt egy ideig. Akkor (II.) Lajos, Ulászló fia, Magyarország királya volt, egy ifjú, kinek mindenét felfalták az előkelők, s kinek nem volt elég ereje és késedelmeskedett is segítségére jönni (a városnak). Szulejmán Nándorfehérvárt megszállta, falait soká törette, ostromolta s erős kézzel bevette az 1521-iki augusztus hó 20-án.²⁾ Ebben a háborúban sokan megölettek. Szulejmán az egész lakosságot száműzésbe vitte magával, s miután a várost őrsereggel ellátta, országába visszatért.«

8. Szörény várának eleste. 1524.

72b l. »Szulejmán vezéreit Magyarországra küldötte s ezek sok zsákmányt ejtettek. A Duna partján fekvő Szörény várát ostromolták, bevették s őrsereggel ellátták. Szulejmán a folyó tulsó partján is igen erős várat építtetett, melyben a törökök egész a mai napig laknak.«

József há-Kóhen Szörény várának elestét az 1524. évi események közt hozza föl.

9. A mohácsi vész. Szulejmán Budán.

75b l. »1526-ban Szulejmán harczosokat gyűjtött és roppant sereggel s nagy hatalommal indult Magyarország ellen. Ez időben a magyarokat semmibe sem vették; mert Ulászló a hadügyről nem gondoskodott, Lajos idejében pedig a harciban járatlanok és kárukra még elbizakodottak is voltak. Lajos fegyvert fogott és seregét magával vitte, mely 24,000 harczoszt számlált. A Duna partján fekvő Mohácsig mentek s ott a víz mellett tábort ütöttek. Lajos sietett megütközni, mielőtt az erdélyi vajda seregével megérkezett, mire őt Tomory Pál, kalocsai érsek s ferenczrendi szerzetes bírta rá, ki alig várhatta, hogy a törökökkel

¹⁾ Így az eredetiben (קאריוב"ל ואיב"דרה); *Joviusnál*: i. h., u. o. »*Carviliac Vajvoda*.«

²⁾ Nándorfehérvár elfoglalása tudvalevőleg augusztus 29-én, nem 20-ikán történt.

megütközhessek. S történt, midőn Buda s Nándorfehérvár közt voltak,¹⁾ hogy megpillantották Szulejmán seregének előhadát, melyben nem volt egy hitvány sem; ez 20,000 lovasból állott, mindnyájan edzett harcziak, a hadban jártasak, kik négy részre oszolva vágattak előre.²⁾ Ötezeren egész délig harcztak, más ötezer estig, ötezer éjfélig s a többi ötezer hajnal hasadtáig, a magyaroknak az egész napon át nyugtot nem hagyván. Az általok zaklatott magyarok a tőlük balra eső folyó vizéből nem ilhattak, hanem kutakat ástak, hogy vizet meríthessenek s a sereget és az állatokat itathassák. Most Szulejmán közeledék 200,000 lovas és gyalog katonával s táborát átellenben felütötte.

Tomory Pál, ki főparancsnok volt, a katonákat s az ágyúkat csatarendbe állította, a harcztépteleneket a szekerek s a podgyász őrizetére megerősített helyen hátra hagyta, a királyt a második hadrend közepébe helyezte s őrizetül 1000 harczedett lovagot adott melléje. Augusztus 29-én a törökök az ágyúkból többször tüzeltek, de a magyarok táborában egyetlen egy sem hullott el, mert a golyók fölöttük mentek el az egész tábor fölött elzúgván.³⁾ A magyarok szintén ágyúkból tüzeltek, mire sok török esett el. A törökök közeledtek s megütköztek; köztük sokan holtan terültek a földre. Most a törökök azokat támadták meg, kik a podgyászt őrizték, mire Tomory Pál a király őrizetére rendelt ezer lovagot küldötte oda. Erre a magyar sereget a törökök megverték, kik Tomory Pált, az esztergomi s váradi püspököt és sok előkelő erdélyi nemest megöltek. Lajos király látván, hogy a veszély őt is elérí, megfutott, egy mocsárban lova alá esett, és mivel nem volt, ki onnan kisegítse, ott is veszett. Az nap a németeket és a cseheket is kard élére hányták; a még fenmaradt lovasok pedig, hogy életüket megmentseék, elfutottak, még vissza se tekintettek, mivel féltek, hogy a veszedelem őket is elérheti.

Ekkor Szulejmán azt mondá: »Nékem 200,000 harczosom volt ma; hogy merészelhettek velem megütközni?« Most Buda lakóseit az istentől jövő rettegés lepte meg, a várost odahagyták s elfutottak. *De a zsidók a városban maradtak, az istenhez kiáltottak s ő szent helyén könyörgésüket meghallgatta. Szulejman, kinek erről még nem volt tudomása, a városhoz közeledett. A (zsidó) községnek előljárói elejébe mentek lábaihoz borultak, a várost neki átadták, s ő a városba bevonult. Izráel gyermekei ellen senki egy szót sem szólt, vagyonukból még egy czípőszalagjukat sem vettek el; mert Szulejmán kegyelemmel volt irántuk, őket hajókon országába küldötte, hol még mások is laknak. A két ércz-*

¹⁾ *Jovius*: i. h. 716. l.: »Mogatium . . . Budamque ac Belgradum acquis fere spatius dirimentem.«

²⁾ V. ö. *Jovius*: i. h., u. o.: »In 4 enim turmas diuisi« sat.

³⁾ Ezen adat valószínűleg valahogy a Tomory kémei által hozott hírrel függ össze, hogy t. i. a török ágyú mesterek, jobbára keresztények, csataközben a törökök ellen fognak fordulni.

szobrot, ¹⁾ melyet egy böles mester Mátyás király számára készített, Szulejmán Konstantinápoly, székvárosába küldötte s a város piaczn felállította. Szulejmán Budát őrsereggel rakta meg s megerősítette, ²⁾ azután pedig országába visszatért. Ez évben még Péterváradot s a Szerémséget is bevette.«

10. *Pozsonynak őrsége a Bécszet ostromló törököknek sok kárt okoz. 1529.*

84a l. . . »Szulejmán mögött Pozsony városa is elmaradt, melyben körülbelül 3000 cseh volt. E város ez időkben a hajóknak nagy kárára volt; mert midőn megtelve jöttek, ágyukkal rájuk lőttek, többet elsüllyesztettek, néhányat elfogtak, minek a török nagy kárát vallotta.

11. *Szulejmán János vajdát Nisben fogadja, onnét tovább indul Bécs ellen, de útközben visszavonul. 1532.*

89b l. . . »S Szofiából elindultak s három napi utazás után Nisbe érkeztek, hol néhány napig nyugodtak. Szulejmánnak híréül hozták: íme, az erdélyi vajda ³⁾ jö tehozzád; mire Szinán basát sok előkelő nagyjaival s ezer lovassal elejébe küldötte s őt nagyon megtisztelte. A vajda hozzá jött és Szulejmán előtt földre borult; ez nyájasan fogadta s békében elbocsátotta. Nisből elindultak (a törökök) s egész a Nándorfejérvár mellett fekvő *Tus*-ig (?) indultak, hol tábort ütöttek. Szulejmán junius hó 24-én Nándorfehérvárba ment be, hol örömmel fogadták. A város utcaiban díszkapukat készítettek, és a népség nagyon örült. A hadak Buda felé indultak, utánok Ibrahim basa 30,000 lovasal, ezek után pedig a szultán s az előkelők s a nála levő nép. *Ezek is Budára mentek, hol tábort ütöttek.* A szultán, ki Károly császár hírért vette, julius hó 2 án Aliodanti Galzaáh-t ⁴⁾ a lengyel királyhoz küldte, hogy vele frigyet kössön, de czélt nem ért. A tatárokhoz is küldött, hogy 30,000 lovasat zsoldba fogadjon tőlök, de nem hallgattak rája. A Szulejmánnal levő sereg 300,000 harczost számlált és 30,000 teherhordó parasztot. Különféle nemzetiségű keresztények is voltak vele, vagy nyolcezezen; köztük 400 olasz vitéz is, akiket nagyon szeretett.« . . .

90a l. »Szulejmán a császár (Károly) készületeinek s a Bécsben összegyűjtött nagy seregnek hírért vevén, megváltoztatta tervét s Bécsnek hátat, nem arcot mutatott. Midőn Tíra-nóvá-ban ⁵⁾ voltak, Mikhálogli basa azt mondá a szultánnak: »engedd meg szolgálódnak, hogy a

¹⁾ Hazai s török (Hammer, II. 54.) adatok három szobrot említnek, de *Joviusnál* (i. h. 717. l.) szintén: »*duas deinde statuas aereas sat.*

²⁾ Buda ez alkalommal tudvalevőleg nem foglaltatott el állandóan.
³⁾ הוא"יב"ודה מטרנשיל"באניאה.

⁴⁾ Galeazzo.

⁵⁾ טירה נובה, szó szerint: új város, nyilván: Bécs-Ujváros.

keresztények országára csapjon s ott zsákmányoljon,« s az engedélyt megnyerte. 15,000 lovassal egész a Bécs mögött fekvő Linzsig nyomult mindent elpusztítván. Midőn visszatért, vagy 4000 magyar lovas és lovát, 4000 német és 400 spanyol sáncz-ásó indult ellene s útját elzárta. Az első támadást a spanyolok intézték, kik vele megütköztek; ekkor 100 spanyol és 500 német hullott el. Midőn a harc keményebb lett, Mikhálogli megfélemltet, 200 lovaszt választott ki és azt mondá katonáinak: »legyetek erősek és bátrak, ne féljete, Isten hatalmunkba adta őket. Én embereimmel a folyó tulsó partjára megyek át, ott visszafordulunk, őket a középhe vesszük s előlről s hátulról meg fogjuk támadni. A folyón átkelt, futásnak eredt s a táborba visszatért. Hátramaradt serege egész estig harezolt; sokan közülök agyonölettek, sokan fogságba estek. Szulejmán pedig Törökországba tért vissza, *mivel az északi vidéknek kemény hűlegét nem tűrhette* s mivel a Koronban és Patrasban történt események hírére vette.«

A törökbarát krónikás, ki Kőszeg sikertelen vívását vagy nem ismerte, vagy ismerni nem akarta, Szulejmán visszavonulásának okait ily külső körülményekben keresi.

12. Katzianer veszedelme.

107a l. . . »Szulejmán. Magyarországra is sereget küldött. Ferdinánd hadvezére ellene indult. A törökök visszavonultak, és Katzianer, ki vagy 40 mérföldig üldözte őket, ágyúival együtt átkelt a folyón. Ekkor a törökök azt mondták: »megérkezett az örömmek ideje, mert Isten kezeinkbe adta őket.« A keresztények visszavonultak, futásnak eredtek és ágyúikat odahagyták, Isten haragjának poharát fenékiig ürítették ki, végzetük elérte s ellenségeik fegyvere földre terítette őket.«

13. A János király halála után történtek.

115a l. »A vajda, ki Szulejmánnal szövetkezett volt, meghalt, nejét kis fiával hagyván hátra. Ezek ellen Ferdinánd, a császár testvére, hata ommal indult. Ferdinánd, a császár testvére, ez esztendőben (1541-ben) még Budát is ostrom alá vette. Erre Szulejmánhoz küldöttek, megüzenvén neki: Az ellenség fenyegető kézzel ránk tört; mi pedig országostúl szolgálid vagyunk mindörökre, az uralkodás téged illet.« Szulejmán, ezt hallván, harezosait fölfegyverezte s a keresztényekre tört, kik szégyenletesen hátat fordítottak. Valamivel később a két tábor új-lövésnyire közeledett egymáshoz; megütköztek, s ebben a csatában körülbelül 20,000 keresztény holtan terült a földre, a többi megfutmodott s szégyennel tért vissza országába. A török, seregének részét Budán helyezte el, s a háború megszűnt. Erdélyt a vajda özvegye s György pap testvére kormányozták a gyermek nagykorúságáig. Szulejmánnak a szolgálói voltak, kik neki ajándékot hoztak.«

14. Ferdinánd sikertelen hadjárata Buda ellen 1542-ben.

117a l. »1542-ben Szulejmán seregeit Buda felé küldötte, hogy embereinek segítségével legyenek. Ferdinánd és Németország városai is

készültek s hatalommal vonultak eléjük. Olaszországból hajósokat, tengeri matrózokat küldtek volt neki, hogy velök a Duna folyón hajón megütközzenek, nehogy a Budán levő törököknek élelmi szereket szállítsanak. De mitsem végeztek; mert a törökök, még mielőtt ezek megérkeztek, jutottak be a városba. Gabnát, kenyeret s edelt nagy mennyiségben raktak bele, továbbá 70,000 törököt, tevéket is tetszésük szerint, ami a keresztényeket nagyon bosszantotta. A németek ez évben semmit sem tettek s szégyennel visszavonultak, mert a törökök csodákat miveltek a segélyhozásban s a falak megerősítésében, és hírök az egész földöt betöltötte.«

15. Pest városának sikertelen vívása 1542-ben.

1186 l. »Azokban a napokban (1542-ben) Ferdinánd serege a Buda mellett a folyó túlsó partján levő Pestet ostromolta, melyben a törökök voltak. Sorsot húztak, mondván: »ki menjen először, hogy rohamot intézzon ellene?« A sors a németeket s magyarokat jelölte ki; ezek rohamot intéztek, de semmire se mentek, akik fenmaradtak, szégyennel tértek vissza a táborba. Mert a törökök nekibátorodtak, mindenféle fegyverrel harcoltak s közülök sokakat megöltek. Most az olaszok közeledtek a városhoz, falait meghágták, benn a városban harcoltak s a kapukat felnyitották. De a törökök rájuk rohantak és ágyúkkal, nyilakkal, kardokkal, törökkel s lándzsákkal harcoltak ellenök, visszaszorították s tönkre verték. A fenmaradtak kifutottak, mert az isten zavarba hozta őket s nem adott nekik erőt, hogy a törökök rohamának ellenállhassanak. S a németek nem mentek segítségükre; holtan terültek el a földön, mint a kévék az arató mögött, s nem volt, aki fölszedje őket. A fenmaradtak Olaszországba tértek vissza számra nézve igen, de igen kevesen, mert az isten keze sújtotta őket. Az nap a Szulejmán által küldött lovasság is megütközött Ferdinánd lovasságával, hogy a város számára a háborút megkönnyítsék. Akkor sokan holtan terültek a földre, a fenmaradtak pedig sátraikba tértek vissza, mert bátorságuk ellankadt az üldözőkkel szemközt. A keresztények a várostól elvonultak és szégyennel tértek vissza;¹⁾ és az országban nyugalom lön.«

16. Esztergom és Fehérvár eleste. 1543.

121a l. »Ebben az évben (1543-ban) midőn Szulejmán Bécs ellen indult, Esztergomot²⁾ körül táborolta, a várost vitta, sánczokat emelt körülötte, falait törette és a várost bevette. A férfiakat mind kardra hányták: de ebben a harcban sok török is elesett. Onnét Fehérvár³⁾ ellen fordult, ezt is ostromolta, de nem volt, aki (a várost) segítette volna. Ott is úgy jártak el mint Esztergomban, csak a nők s a

¹⁾ »Szégyennel s az egész kereszténység kárára — mint egy némét író mondja — visszavonulót fuyattak«; *Horvát: Magyarország történelme* (II. kiadás, Pest. 1871.) IV. 185. l.

²⁾ Az eredetiben: Isztrigónia, איסטרי' גוניאה.

³⁾ Az eredetiben; Alba-real, אל' בה רי' אל.

gyermekük közül hagyta néhányat életben, megkönyörülve rajtuk. Fehérvár ezelőtt királyi város volt Magyarországon; ott tették a koronát királyaik fejére, midőn azokat fölkenték. Ekkor az ellenség kezébe került, mert mindaddig nem bűnhődtek még eleget,«

17. *Fráter György a töröktől elpártol.*

136a l. »György szerzetes, az erdélyi vajda fitestvére, akkor (1551-ben) a töröktől elpártolt és Ferdinánddal, a császár fitestvérevel, alkudozásba lépett. Szulejmán e miatt nagyon boszankodott, hadát föl-szerelte s hatalommal tört rájuk. Akkor az erdélyiek holtan kerültek előtte a földre.«

18. *Fráter György megöletik.*

137b l. »Abban az időben a törökök ismét háborút viseltek Erdélyben; a hadak élén Juan Battista Kasztaldo állott. Ez *tisri*¹⁾ há-vában velök megütközvén, sokan a törökök közül holtan kerültek a földre. Most György szerzetesnek szíve a törökök felé fordult; a dolog kisült, Kasztaldo s a tábornokok a béke színe alatt hozzá mentek és megölték.«

19. *Teufel veresége.*

140b l. »Abban az időben a törökök a Magyarországhoz tartozó Erdély ellen háborút viselvén, a keresztények nagyon megfélemlettek. Juan Battista Kasztaldo vagy 8000 emberrel ellenök ment, de látván, hogy nem bír velök, ez ország egyik városában meghúzódott, hol magát megerősítette. Szulejmán seregei oda mentek, körül-táborolták és soká ostromolták. Ekkor Pallavicini Sforza elindult, hogy őt felszabadítsa, vele vagy 5000 olasz gyalogos az 1000 főnyi magyar lovasságon kívül, de eledelök nem volt. A törökök ennek hírével vevén, részben Juan Battistától elfordultak és hatalmas kézzel ellenök indultak. És lön, hogy augusztus hó 9-én²⁾ a keresztények a közelgő törököket megpillantották, nagyon megrémültek s csatára készültek. A török közele-dett, s a magyarok az előhaddal az egész reggelen át hatalmas kézzel harcztak. Ekkor észrevették, hogy a második tábor is ellenök indul, mire a magyarok megijedtek, hátat fordítottak s hogy életüket meg-mentsék, megfutottak; »akkor taposának a lovak patái, midőn a hatal-masak száguldoznak.«³⁾ Az olaszokkal megütköztek s ezeket a kard élével vagdoszták. A keresztények közül vagy 4000 ember holtan földre került, a többi a lesben állóknak martaléka lett, Sforza vezér és sok tekintélyes tiszt fogságba estek; de a törökök közül is sokan estek el e háborúban. A törökök az üldözéstől visszatérvén, táborukat felprédál-ták. Juan Battista, miután a törökök visszavonultak tőle, kiment a (vá-

¹⁾ A zsidó naptárban szeptember-októbernek felel meg.

²⁾ A döntő ütközet, a pelesti szerencsétlen csata, tudvalevőleg csak augusztus 11-én történt.

³⁾ Bir. K. 5, 22.

rosból) a sikra, a körülötte maradt ellenségek közül sokat megölt, a várost otthagya s megmenekült. És Erdélynek nagyobb része a török hatalmába került, melyben egész mai napig van.«

B. József há Kóhen »Siralom völgyének« Magyarországgra vonatkozó adatai.

1. *A zsidók 1348-ban Magyarországból kiüzetnek.*

68 (54) l. ¹⁾ »És történt 5108-ban ²⁾ (=1348), hogy a zsidókat a magyar királyságból kiüzték; ugyanez évben még más országokban is kiüzettek lakhelyeikből.«

A szerző itt nyilván a zsidóknak Nagy Lajos uralkodása alatt történt kiüzetését érti, mely azonban hazai kútforrásaink szerint csak 1368-ban történt. Tán a héber szövegben is 5108 helyett 5128, azaz 1368 olvasandó, ami annál inkább lehetséges, mivel a számok, későbbi zsidó szokás szerint, csak betűkkel vannak megjelölve, ³⁾ egy ily betű pedig könnyen kimaradhatott.

2. *Zsigmond király a törököktől megveretik.*

73 (58) l. »Három évvel később ⁴⁾ Zsigmond királyt a török Küri Cselebbi ⁵⁾ megverte, úgy hogy futnia kellett s emberei lekonzoltattak *Salombiz* ⁶⁾ kerületében az 5-ik hónap ⁷⁾ 17-ik napján.«

3. *Zsigmondot a hussziták megverik.*

74 (59) l. »5179-ben, azaz 1419-ben, egy új hitnek támadtak hívei Boémiában, azaz Csehországban ⁸⁾, és Prágában a nép előkelőit a kard élére hányták, a szerzetesek kolostorait szétrombolták és főléggették, (szent) képeiket pedig darabokra zúzták, s Prága városa nagy zavarban volt. Ugyanezen évben halt meg Venczel ⁹⁾ király, s helyette Zsigmond lett király. De Csehországnak egész lakossága lázadt föl

¹⁾ Az *első* lapszám a héber eredetire, a *második*, zárjel közé tett, *Wiener* főntemlitett német fordítására vonatkozik.

²⁾ A szerző, ki *krónikájában* a *keresztény* időszámítást használja, a »siralom völgyében« majdnem kizárólag a *zsidó* időszámítással él.

³⁾ ק"ח helyett ק"ב volna olvasandó.

⁴⁾ Ez nem a közvetlenül ez előtt álló 5166 = 1406-iki bécsi eseményekre, hanem az ez előtt 1393-ból említett eseményre, a zsidóknak Franciaországból való kiüzetésére vonatkozik, úgy hogy a szerző a nikápolyi szerencsétlen csatát, melyről itt szó van, helyesen 1396-ra teszi. Ily felfogás mellett a *Jost* és *Wiener* által felhozott nehézségek (1. az utóbbinál: i. h. 195. l. 217 jegyz.) elhárulnak.

⁵⁾ קירי קיליבי Mohammed melléknevének, *Kürisdai Cselebbi*-nek romlott kiejtése. *Hammer*: i. h. I. 167.

⁶⁾ שאלומבין; valószínűleg = *Galambóc*.

⁷⁾ Zsidó naptár szerint *Áb* = Augusztus—Szeptember.

⁸⁾ בואימאה היא פידם.

⁹⁾ A szövegben olaszosan: Venceszláó, וינצישלאו.

ellene vezetőivel s előkelőivel együtt, s ekkor sokan megölettek. Egy évvel később a keresztények királyai háborúra készültek ezen vallás hívei ellen, kiket *ludasoknak* ¹⁾ neveztek, hogy őket kiirtsák a föld színéről, úgy hogy nevök se említették többé. De midőn Zsigmond a többi fejedelemmel 100,000 harczossal sikra szállt ellenök, e hitnek vallóitól megveretett és (emberei) többnyire holtan kerültek a földre; a király pedig gyalog futott el s életét megmentette. A többi futamodók mindenütt, a hova szétszóródtak, a gazdagok ajtai előtt kenyeret koldultak, hogy csak megélhessenek. Ez időben hajókon is harczoltak velök, s ök (a hussziták) egész Csehországot meghódították s adófizetővé tették.

4. Báthory István lengyel király.

149 (122) l. »Ezután ²⁾ a lengyel nemesség két pártra szakadt: az egyik fél Miksa osztrák herceget akarta királynak, a másik pedig Báthory Istvánt, Erdély ³⁾ fejedelmét. Miksa katonaságot és lovasságot gyűjtött, és tábora már közel volt Krakó városához, mely az ország fővárosa, midőn az államtitkár nagy hatalommal ellene indult és a várostól elkergette. Azután Istvánt megkoronázták, és ő a királyi trónra ült. Ekkor az ország egész nemessége megjelent és hódolt neki, és a zsidók szintén hódoltak Báthorynak, mondván: »Éljen a mi urunk, királyunk!«, mire ő frigyét kötött velök. ⁴⁾ A tenger mellett fekvő, szintén Lengyelországhoz tartozó *Danzig* nevezetű nagy város megvetette őt és nem akarta királyának elismerni, szolván: »Miben lehetne ez segítségünkre? Erre István sereget gyűjtött, a várost körültáborolta és erőszakkal vetette alá az ő uralmának. Miután még egy nagy sereget gyűjtött, háborut viselt *Moszkva* zsidóellenséges herczegével, ezt megalázta, székvárosát elfoglalta és hatalmasabb lett az előtte volt minden (lengyel) királynál.

6. A zsidók 1598-ban Budát a császáriak ellen megvédeni segítik.

170 (140) l. »Ez időben ⁵⁾ Magyarország területén kemény háboru dühöngött. A császárnak seregei egész Budáig nyomultak, a kül-

¹⁾ לודאים, azaz: hussziták. *Letteris* főntemlitett kiadásában e helyt azt jegyzi meg, hogy a hussziták azért nevezettek így, mivel *Husz* csehül annyit jelent mint *hid*.

²⁾ Azaz valois-i Henrik titkos elutazása után, melyről a szerző bővebben szólott.

³⁾ A szövegben Erdély latin neve טרנסילוואניאה áll.

⁴⁾ Értsd: kiváltságait megerősítette.

⁵⁾ A »siralomvölgyének« főntemlitett ismeretlen folytatója az 1600 körüli eseményekről beszél, tehát itt Budának 1598-iki sikertelen vivásáról szól.

városokat köröskörül ostrommal vették be, ¹⁾ s az ott levő törökök a várba futottak. Mikor az ott lakó zsidók ezt látták, életüknek védelmére keltek, szólván: »Küzdjünk bátran gyermekeinkért, feleségeinkért s vagyonunkért, s az isten tegyen úgy, amint jönnek látszik előtte!« A császár hadai ellen nagy hatalommal s erős kézzel harcoltak, őket meg is verték s szétszalasztották, úgy hogy szégyennel kellett visszavonulniok. ²⁾ Ekkor olyan emberek léptek fel, kik a zsidókat a palotában rágalmazták szólván: »Urunk, császárunk! A zsidók a mi ellenségeinkkel tartottak, úgy, hogy Buda városát nem vehettük be, azért méltán megérdemlik, hogy az országunkban lakó minden zsidó elüzsessék. Mire a császár mint bölcs s mint az istennek egy angyala ekkép felelt: »Ép ellenkezőleg! Érdemül beszámítandó nekik, hogy uralkodójukért hűségesen harcoltak. Nem kétkedem, hogy a mi zsidó alattvalóink, ha ennek ideje elkövetkeznék, értünk szintén hűségesen harcolnának; e miatt tehát nem éri őket vád.« Dicsértessék az, ki a császárnak ezt szívébe adta.«

6. A császáriak 1601-ben Székesfehérvárt beveszik, de később a töröktől megveretnek.

170 (141) l. »Egy év lefolyta után (1601-ben), mikor a vezérek táborba szálltak, a császár seregei a töröknek magyar területére ütöttek, a törökkel háborut viseltek s nagy zsákmányt szereztek. Midőn a budai vagyonos zsidók látták, hogy a császár seregei Budát minden áron be akarják venni, nagyon megfélemlettek s arra gondoltak, hogy meneküljenek előlük: Elmentek tehát és Székesfehérvárba húzódtak ³⁾, mely királyi szentély ⁴⁾ volt. Ekkor a magyar emberek egyike a császári hadvezérnek ezt üzenté: »Jöjj velem s én Székesfehérvárt kezedbe adom!« S ez őt (a magyar embert) egész seregével követte. Ő pe-

1) Értsd a vízi várost s a gellérthegyi erődöt. *Horváth*: i. h. IV., 455. l.

2) Hogy a budai zsidók — miről más helyen bővebben lesz szó — a város védelme körül a törököket több ízben nagyban segítették, más tudósítások is megerősítik. L. az idevágó adatokat *Schudtndl*: *Jüdische Merkwürdigkeiten* I., 118 l., s ezeken kívül: *Curiose Continuation der hungarisch-türkischen Chronick* (Nürnb. 1686, 8°), II. 694., továbbá *Schier*: Buda sacra, 49 l. és *Richards Jakob* naplóját Buda ostromáról a »Monum. Hung. Diplom.«, V. köt. (Londoni okmánytár) 223 és 227 l.

3) *Istvánfi*: i. h. 857. l.: »Ugyanis a herceg . . . azt a hirt terjeszté, hogy Budát támadja meg . . . a törökök Budáért remegvén, feleségeiket, gyermekeiket s drágaságait ide (Fehérvárra) szállíták.

4) מְקִדָּשׁ מֶלֶךְ; szerző ennek mondja, mint a magyar királyok régi koronázási s temetkezési helyét. *Wiener*, nem tudhatni mi okból, így fordít: »Welches eine königliche Freistadt war.«

dig mellékútakon vezette őket, úgy hogy háborítatlanul a város alá érkeztek, melyet ostrommal vettek be.¹⁾ De midőn a törökök, kik a városban (Budán)²⁾ voltak, ezt meghallották, ellenök indultak, velök megküzdöttek s őket meg is verték.³⁾ Akkor⁴⁾ a zsidók közül is sokakat agyonverték, a többit pedig, számszerint huszonkettőt, elfogtak és kifosztották, váltságdíj szabtak számukra s egész Bécsig mint rabokat hurezolták. Ezek a szegények ebben az évben Német-, Olasz- s Törökország minden tartományába küldöztek, hogy a váltságdíjat adják meg számukra,⁵⁾ s így szabadultak fel. Dicsértessék a rabok felszabadítója!

József há-Kóhen itt közölt, gyakran részletes adatai, noha nem ritkán tévesek és törökbarát szellemben vannak írva, a történetíró figyelmére minden esetre igényyelhetnek.

¹⁾ V. ö. *Istvánfi* hasonló tudósítását, u. o. 857 l.

²⁾ Úgy látszik, hogy a szövegben בעיר után בודא hiányzik. *Wiener* fordítása, mely itt »város« alatt Fehérvárt ért, nem nyújt semmi értelmet.

³⁾ A szerző itt nyilván Ferdinándnak Kanizsa alatti futását érti. L. Horváth: i. h. IV. 477.

⁴⁾ T. i. midőn Fehérvár bevétellett.

⁵⁾ Azaz, a váltságdíjakra szükséges pénzeket külföldi zsidóknál könyöradományok gyűjtése által szerezték meg.

Élijáh ben Chájim, konstantinápolyi rabbinak, Budáról tanuvallomásokat küldenek be, melyekben egyebek közt az akkori budai török bírókról s az akkori budai fogházzal is van szó. 1586.

Élijáh ben Chájim, ¹⁾ konstantinápolyi rabbi döntvénytárának ²⁾ 63-ik számában több tanuvallomás fordul elő, mely érdekes világot vet az 1586-iki budai jogviszonyokra, a budai török bíróságokra s az ottani fogház berendezésére. Egy Budán 1581-ben egybekelt zsidó házaspár közt t. i. viszálykodások törtek ki, melyeknek elintézésére a nőnek Sófiában lakó nagybátyja Budára jött, ki a török albirót — a héber szöveg »kisbíró«-nak ³⁾ nevezi — megvesztegette; és ez a férjet, kitől a válólevél kiadását és neje hozománya fejében 80,000 ezüst pénzt ⁴⁾ követeltek, atyjával együtt bebörtönözte, mire a férj a hozomány iránt egyezkedésre lépett, de a válólevél kiadását még mindig megtagadta.

»Ezek után — így folytatja a konstantinápolyi rabbihoz beküldött tanuvallomások egyike — Áser, a nőnek nagybátyja, és a nőnek fitestvére a *főbíró* ⁵⁾ házához mentek, kinek neve *Beháeddin-Záde*, ⁶⁾ kit megvesztegettek, 200 *sahi*-t ⁷⁾ nyomván a markába. Erre a bíró a nevezett Ásértől kérdezi: »hogyan bántak azzal a férjjel, akit bebörtönöztetted?« S ez így felelt: »a férj a börtönben csak úgy lakik és sétál-

¹⁾ L. róla *Wolf*: *Bibl. hebraea*, III., 242. sz.

²⁾ Megjelent Konstantinápolyban, évszám nélkül.

³⁾ דיין קטן.

⁴⁾ A héberben: *levánim* (לבנים), szószerint: *fehérek*, fehér (ezüst) pénzek, annyi mint *aszper*. L. *Chájim Sábti*: döntvénytár, II., 9. sz.: ששה אלפים לבנים שנקראים אשפרוש.

⁵⁾ A héberben: דיין הגדול, szószerint: *nagy bíró*, ellentétben a főntemlitett kis-, vagy albiróval.

⁶⁾ בהאדין זאדי.

⁷⁾ שאדי, a törökök közt is forgalomban levő, körülbelül egy frank értékű perzsa pénznem.

gat, mintha a saját háza volna; épen ez az oka, hogy a válólével kiadására rá nem birható.« A bíró most szolgáinak megparancsolta, hívják elő a fogház főfelügyelőjét, rendőrének ¹⁾ pedig megmondotta, hogy majd emberül megbotozza. Midőn a főfelügyelő megérkezett, a jelenlevő törökök a bírót megkérték, hogy ne botoztassa, mire a bíró ráparancsolt, hogy óvakodjék, és a férjnek többé ne engedje meg, *hogy a fogház belső részéből, hol a rabok vannak, kijöjjön s úgy mint eddig, a külső udvarban üldögéljen, hol a fogházfelügyelő lakik*, hogy így tartozását végtére lerója. A bíró neki (Ásernek) még ezt is mondotta: »A mi törvényünk szerint az elválás már megtörtént, de a ti törvényetek szerint még nem; de én nyolcz nap alatt kieszközlöm majd, hogy az elválás a ti törvényetek szerint is megtörténjék.« Később pedig, t. i. a válólévelnek tényleges kiszolgáltatása után, (a bíró) a tanunak azt mondotta: »Miért nem eszközlöd ki, hogy a nő testvérbátyja a nekem ígért jutalmat kifizesse, miután egész erővel azon voltam, hogy testvérhuga a válólévelet megkapja?« A tanu ezt a nő tesvérbátyjának meg is mondotta, ki a tanutól kérdezte: »Mit tanácsolsz, adjak-e neki (a bírónak) ezüst serleget, avagy velencei kelméből való *dunluk*-ot?²⁾« Mire a tanu ezt válaszolta: bárcsak mindkettővel elégednék meg!»

Következik még több tanuvallomás, melyeknek egyike oda nyilatkozik, hogy »a városnak akkori bírója *Beháeddin-Záde* könnyen megvesztegethető ember volt, ki, ha megvesztegették, az igazságot elnyomta.«

E tanuvallomásokat 1586-ban vették föl és Élijáh ben Chájim-hoz Konstantinápolyba küldötték annak eldöntése végett, vajjon az ily módon kicsikart válólével a zsidó házassági törvények értelmében érvényes-e vagy sem?

A rabbi, miután az ügyet Konstantinápolyban újból vizsgálat alá vette, a szóban forgó válólévelet érvényesnek nyilvánította.

¹⁾ Az eredetiben: **בשׂוּיָה**, az arabs **كاشف**, ebből **كشف**, fölfedez, nyilvánít, ami a fogalomra nézve is az angol *detective*-nak felel meg.

²⁾ Így a héber eredetiben, **דונלוק**, ami vagy **طونلوك**, vagy pedig **دونكونلوك** (menyekzői ruha.)

Szerkesz Jóel, krakkói rabbinak bejelentik, hogy egy zsidót, ki fogságba esett lengyel nemesek fölkeresésére Gyula-Fehérvárról elutazott, utközben megöltek. 1591.

Jóel Szerkesz, szül. 1560-ban, 1619-ben krakkói rabbi, ¹⁾ egyebek közt döntvény-gyűjteményt is irt. Ennek 77-ik számú döntvénye ekkép kezdődik.

»Előttünk, Fehérvár ²⁾ zsidó községének alulirt tagjai előtt, megjelentek: Binjámín, Eliézer fia, ennek sógora Élijáhu, Izsák fia, és Ábrahám, Zálmán fia, és tanúságot tettek, hogy azt a Jehúdáh ben Jákob nevezetű zsidót, ki *Oroszországból jött ide*, hogy *Káffüba* ³⁾ menjen, s a ki innét egy *Kaszia* nevezetű törökkel utazott el, zsványok támadták és ölték meg. Török utitársa elmenekült s ide visszatérvén, a föntnevezett tekintélyes férfiaknak elbeszélte, hogy amazt az ő jelenlétében mikép ölték meg. Midőn Izsák, Jákobnak fia, ide jött, hogy a meggyilkoltnak ügyében vizsgálatot indítson, a föntnevezett tekintélyes férfiak tanuskodtak róla, hogy a dolog így történt. Ennek megerősítésére neveinket ide aláirtuk, Fehérvártt, hétfőn, Sziván hó 16-ik napján 5351-ben (= 1591-ben), s mindez megerősítettik. Én Ábrahám, Salamonnak fia. Én Ábrahám, Júdának fia. Én Izráel, Dán fia. Én Reuben, Élijáhu fia.«

Következik ez ügyre vonatkozó több — s közte egy szintén Fehérvártt 1592-ben fölvelt — tanuvallomás, melyből kiviláglik, hogy a meggyilkolt már egész Janboli, ⁴⁾ ruméliai városig eljutott, melynek közelében megöletett.

Az utolsó tanuvallomás ekkép hangzik:

¹⁾ Meghalt 1640-ben. Életrajzát l. *Orient*, 1847. Literaturblatt 729 l. folyt; v. ö. *Graetz*: i. h. X. 60. l. folyt.

²⁾ Itt Gyula-Fehérvár értendő, l. alant. Érdekes, hogy a fehérvár zsidók városuk nevét héberre fordították és »Ir levanah« (לבנה) azaz: *fehér város*-nak nevezik. Kismartont hasonlókép »Ir bázsel« (עיר ברזל) nek szokták nevezni, ami nem egyéb, mint a német *Eisenstadt*-nak héber fordítása.

³⁾ דפא.

⁴⁾ ימפאל.

»Hárman ültünk együtt, midőn előttünk megjelent Jósué, Jákobnak fia, és fitestvérét, Jehúdáht, Jákob fiát illetőleg, e következő tanuvallomást tette, és pedig német nyelven szólván ekkép: ¹⁾

Itzt ein Jahr bin ich gewesen in der Wallachei mit Mosche Plotzker, Ochsen zu kaufen. So hab ich erkannt ein Juden von Weiszenburg, den ich seit 15 Jahren nit gesehen hab. So hab ich ihn gefragt auf mein Bruder Juda, ob er ihn kennt? Da hat er mir geantwort: »Ich kenn dich und dein Bruder auch, der auf die Laut geschlagen.« Hab ich ihn gefragt, (was) man sagt, wie er ist umkommen, ob auf dem Land, oder auf dem Meer? Da hat er mir gesagt: »Dein Bruder ist umkommen, und so weisz ich's: *Er ist zu Weiszenburg gewesen und ist ausgefahren auszufragen, wo polnische Edelleut gefangen sein, und ein Türk ist mit ihm gefahren, Gefangene zu kaufen und hat sein Geld gelegt auf jüdischen Wagen des Genannten, und der Türk ist selber geritten. So haben Tartaren* ²⁾ *gesehen, wie der Juda Geld hat auf dem Wagen; so haben Tartaren dem Juda nachgejagt und haben ihn umgebracht, und der Türk ist selbst entloffen in die Stadt Weiszenburg zurück.* Da der Türk zurückkam, da hab den Türk gefragt: warum kommst du so bald wieder? da hat er mir gesagt: man hat den Juda umgebracht, ich bin kaum entloffen, und hat mich zum armen Mann gemacht; man hat mir mein Geld genommen. Und hat mir die Geschichte erzählt. Alles das hat mir berichtet der Jude aus Weiszenburg; hab ich ihm geglaubt und hab um meinen Bruder Trauer gehalten.«

Mindezt vallotta mielőttünk Jósué, Jákobnak fia. Fölvétetett kedden, Ab hó 12-én 5353-ban (1593.)« Következnek az aláírások.

Zip'er, ki itt Fehérvár alatt *Székesfehérvárt* érti, arra utal ³⁾, hogy »Erdélyben is létezik egy Fehérvár,« melyről tán szó lehetne. De bizonyos, hogy a döntvény épen ezt érti. Egy orosz lengyel zsidó bajosan akarhatott *Székesfehérváron* át *Kaffába* menni; s ha őt Janboli, ruméliai város előtt megölték, utitársa pedig visszafutott Fehérvárra, és az ottani rabbiság ez esetet tárgyalta: az szintén *Gyulafehérvárra* utal. Ugyanarra mutat a tanunak azon vallomása, hogy fivére, Júda, meggyilkoltatásának hírét *Oláhországban* egy fehérvári zsidótól vette, kit már 15 év óta nem látott. Világos, hogy *Oláhországban* nem *Székes-*, hanem *Gyulafehérvári* zsidót kell keresnünk. *Gyulafehérvárra* utalnak a város közelében levő tatárok is, kik a tanuvallomások szerint a gyilkosok voltak; erre a Jehúda Léba rabbi ez ügyben (u. o.) hozott ítéletének kezdete, mely így hangzik: »Előttünk megjelent Izsák, Jakabnak fia, az ő özvegy leánya ügyében, kinek

¹⁾ A tanúnak itt következő vallomása az ügynevezett zsidó-német nyelven történt, melynek romlott szólásmódját itt ott helyre igazítottam.

²⁾ A szövegben »Kedarim« (קְדָרִים); l. fent. 54. l.

³⁾ *Orient*, 1846, Literaturbl. 765, l.

férjét megölték a *pusztaságban, hol a tatárok népe lakik.*» Hogy pedig Gyulafehérvártt ez idő körül zsidók laktak, azt egyebek közt egy, a budai országos levéltárban (Acta Transsylv., fasc 3, N° 63.) létező okmány bizonyítja, mely egyszersmind megmagyarázza a döntvényben előforduló ama körülményt, hogy a meggyilkolt zsidó azért ment ki Fehérvárból, hogy kipuhatolja, »hol vannak fogságba esett lengyel nemesek?« Egy bizonyos *Nagy István* u. i. 1669-ben *Tordán* a *Gyulafehérváron* lakó »Sidó Sámuel nevű Sidóval« oly értelmű szerződést kötött, hogy neki 200 tallért biztosít, ha egy bizonyos *Komáromy Andrásnak* Belgrádban, török fogságban levő feleségét és fiát, 100 tallért pedig, ha csak feleségét kiszabadítja. Ez érdekes okmányból, melyet más helyen közlök, kiviláglik, hogy az erdélyi zsidók török fogságba esett keresztények kiváltásával üzletképen foglalkoztak, mire ők, kik török hitfeleikkel szoros összeköttetésben és magukkal a törökökkel jó viszonyban voltak, könnyen vállalkozhattak, míg e keresztények, kik úgy is alig merhettek Törökországba utazni, e tekintetben alig várhattak sikeres eredményt. A meggyilkolt lengyel zsidó is hasonló üzletben járt. Hogy Erdélyben, különösen pedig Gyulafehérvártt, ez időben zsidók laktak, bizonyos.¹⁾ Szerkesz e döntvényéből pedig még az is kiviláglik, hogy Gyulafehérvártt 1592-ben nemcsak egyes zsidók laktak, hanem zsidó-község is létezett. A második, szintén Fehérvártt felvett tanuvallomást t. i. két tanun kívül még három rabbi-ülnök is alá irta.

¹⁾ L. *Mikó*: Erdélyi történelmi adatok II. 53 l. és »Történelmi tár« I. 359 l.

Gans Dávid világtörténelmi krónikájának Magyarországra vonatkozó adatai 1592.

Gans Dávid, szül. 1541-ben, meghalt Prágában 1613-ban zsidó theologiai tanulmányok mellett még földrajzzal, mértannal csillagászáttal és történelemmel is foglalkozott. E tudományok körébe vágó munkái közül ¹⁾ legismertebb »Czemách Dávid ²⁾, azaz: *Dávid sarja* című, német s latin nyelvre is lefordított krónikája, mely legelőször Prágában 1592-ben jelent meg s azóta többször kinyomatott. ³⁾ A könyv két részből áll: az első a *zsidók* történetével, a sokkal nagyobb második az *általános* világtörténelemmel foglalkozik. Ez utóbbihoz irt előszavában Gans mint általa használt kútforrásokot fölemlíti »Cyriacus *Spangenberg*, Hubertus *Galesius*, Lorenz *Faust*, Georg *Cassius*, Martin *Borek*, s több szerzők munkáit.« Krónikája az 1592 ikévvel végződik, de egy későbbi kiadó utólagosan egész 1692-ig tovább vezette, mely folytatás a későbbi kiadásokban mint a »Czemách Dávid« *harmadik* része szerepel. ⁴⁾

Gans könyvének második része számos, tübnyire pontos adatot közöl Magyarország történelmére nézve; de ezeket *mind* felhozni fölösleges s haszontalan munka volna, mert nem is tekintve, hogy a szerző által használt föntemlitett kútforrások gyakran pontosan meg vannak jelölve s az illető adatok ezen sokkal bővebb nem-zsidó s még pedig kinyomatott munkáknak

¹⁾ Életét, irodalmi tevékenységét s az idevágó bibliográfiai adatokat l. *Wolf*: *Bibl. hebraea* I. *Dávid* Gans név alatt és *Graetz*: i. h. IX. 474. l. folyt.

²⁾ צמח דוד.

³⁾ Az itt következő lapszámok az 1692-iki kiadásra vonatkoznak, melynek első része majnai Frankfurtban, második része pedig állítólag Amsterdamban jelent meg. Az idézett helyek különben bármily kiadásban, és pedig a lapszégeken alkalmazott folyó évszámok nyomán, könnyen megtalálhatók.

⁴⁾ E harmadik részről alantabb külön lesz szó.

száraz kivonatai: rendesen csak arra szoritkoznak, hogy a folyó évszám mellé általán ismert eseményeket minden részlet nélkül lehetőleg röviden jegyeznek föl. Ennél fogva itt csak néhány oly adat közöltetik, melyekre nézve a szerző idegen kútforrásra nem hivatkozik s melyek a történelmi eseményeket vagy egyéniségeket, szerző sajátlagos felfogása folytán, eredeti színezetben tüntetik föl. Nem szükséges kiemelnem, hogy *Gans*, mint Prágában élő zsidó, loyális osztrák, s főkép a török háboruk leírásában a császáriak pártján áll, mely tekintetben József ha-Kóhen föntismertett két munkájával ellentétet képez.

1. *A magyarok kalandjai Német- és Franciaországban. Az augsburgi ütközet. 954—955.*

40b l. — »Abban az időben (szerző a 953-iki eseményekről szól) *Ludolf*, a császárnak (Ottónak) fia, *Bulczki*-t,¹⁾ a magyarok királyát (!) segítségül hívta atyja, a császár ellen. Midőn *Bulczki* ezeket hallá, sereget gyűjtött és számtalan néppel Bajorországon keresztül Németországra tört, hol a magyarok szokásuk szerint prédáltak, gyilkoltak s gyűjtögettek. A városokat feldúlták, a templomokat fölégették, a papokat és szerzeteseket kínos halállal kivégezték, a többi férfiakat megölték, a nőket és hajadonokat pedig megfertőztették s fogságba hurcolták. Nagy zsákmánnyal mentek Franciaországba, hol úgy cselekedtek, mint Németországban s majd egy egész évig maradtak. . .

Bulczki, a magyarok királya, és népei 4715-ben, azaz a keresztény időszámítás 955-ik évében, Franciaországból Németországba tértek vissza, hol még gonoszabbakat műveltek mint ezelőtt. Ekkor a császár ellenök indult népeivel: a szász néppel, s az ő szomszédnépeinek segéd-csapatáival: a frankok, csehek és svábok az ő segéd-csapatáikkal, sőt még a francziák is segítségére jöttek, s az ütközet kemény volt. Kezdetben a magyarok győztek, sok németet megölték, magát Konrádot is, a császárnak vejét, ki vele időközben kibékült, a magyarok a csatában megölték, s a császárnak népe hátat fordított s megfűtött. Csak a császár nem vesztette el bátorságát. »Népem! — így kiálta — álljatok meg s az Istennek segítségét fogjátok látni; ²⁾ legyetek bátrak s hallgassatok szavamra!« Míg végtére győztek s a magyarokat megverték úgy, hogy közülök egy sem menekülhetett. *Bulczki* királyt és három vezérét, királyoknak fiait, a kiket elevenen megfogtak, a császár parancsára nyilvánosan felakasztották, a többi fogságba esett magyart pedig köznépet s előkelőt, gödörbe vetették, földet hánytak a fejükre, úgy

¹⁾ A héber eredetiben *Nulczki* (נולצקי) áll, ami kétségkívül sajtóhiba; a ן t. i. a vele hasonló ן-al fel van cserélve. *Bulczki* pedig világosan *Bulcs*, ki itt tévesen *királynak* mondatik, kit a német évkönyv (l. Horváth: i. h. I. 113. l.) is *Pulszi*-nak nevez.

²⁾ Mózs II. k. 14. 13. után.

hogy elevenen szálltak sirba. E nap óta a magyarok többé nem törték be Németországba egész a mai napig.«

2. *Albert császár.*

636 »1440. Albert császár látór férfiú volt, kinek a szerencse mindenben kedvezett; de nem uralkodott sokáig. Meghalt Magyarországon vérhasban, a keresztény időszámítás 1440-ik évében, ¹⁾ miután egy évig, kilenc hónapig és huszonhét napig uralkodott, ²⁾ és eltemetett Székesfehérvárott. A római császárság egész területén a közellevők s távollevők egyaránt meggyászolták őt. Nézzed, ó olvasó! mennyi nagy földi szerencse érte a császárt két év alatt! Először: egy császárnak (Zsigmondnak) lányát vette nőül; másodszer: két királyságot, Csehországot és Magyarországot, örökölt; harmadszor: császárnak választották meg; negyedszer: a török felett fényes diadalt aratott. Azt pedig a tapasztalat bebizonyította, őseink nekünk el is beszélték, saját füleinkkel hallottuk is és magunk is láttuk, hogy ha valakit sok földi szerencse ér egymásután, az illetőnek aggódnia s félnie kell; mert akkor bizonynyal közel van már a szerencsétlenség. Imádkozzék tehát az úrhoz, hogy a balsorsot távol tartsa tőle.«

3. *V. László halála.*

646 l. »László, Magyar- és Csehország királya, osztrák herceg, Albert császár utánszülött fia, a föld királyainál, hercegeinél s előkelőinél nagy tekintélyben állott. Nagy fényvel vonult székvárosába Prágába, hogy ott menyegzőjét megülje Magdolnával, Károly, francia király leányával. Arájának fogadtatására 800 ³⁾ fölfegyverzett lovat küldött Franciaországba, velök 80 fehér lovat, melyekhez foghatót szépségben az egész világon nem lehetett találni, és megbecsülhetlen értékű öltözeteket s drágaköből készült ékszereket. Közben László király megbetegedett s betegsége második napján, életének 19-ik évében rögtön meghalt. Vannak, kik azt állítják, hogy Husz tanát követő néhány cseh mérgezte meg. Ez a keresztény időszámítás 1458. évében történt. A közel- s távollevők meggyászolták őt.«

4. *Mátyás király.*

65a l. »Mátyás, a föntemlített Hunyady vezérnek fia, vitéz, tudományos, böles belátású s harcban jártas férfiú volt, kit a magyarok ebben az évben (1458-ban) királyuknak választottak, noha nem volt királyi családból való, sőt még az ország előkelőinek sarja se volt; de meg volt koronázva minden szép erénnyel s bárhova fordult, sikerrel járt. Szilézia tartománynak lakossága a cseh király igáját levetette

¹⁾ Ez adat nem pontos. Albert az 1439-ik október 27-én halt meg.

²⁾ Albert t. i. mint magyar király az 1438-ik év első napján koronáztatott meg.

³⁾ Az eredetiben 80 száz = 8000 áll; שמני מאות helyett nyilván מאות שמני olvasandó.

nyakából s Mátyást választotta királyának. Mátyás egész Morvaországot is hatalmába kerítette és jóllehet György (Podjebrád), cseh király, leányát Mátyás magyar királyhoz nőül adta, e kettő közt nem szüntek meg a viszályok s a háboruskodások.« . . .

»1469. Mátyás, magyar király, Morva- és Csehországra tört 5229-ben, azaz a keresztény időszámítás 1469-ik évében, s ott oly nagy pusztítást vitt véghez, minő a fentemlitet Ziska ideje óta nem történt. György, cseh király, elejébe ment, sirt s könyörgött, mire megbékélt« . . .

65b l. »1474. Mátyás, magyar király, Lengyelország ellen indult 5234-ben, azaz a keresztény időszámítás 1474-ik évében, s ott zsákmánylást, dulást s nagy mészárlást vitt véghez; kétszáz városnál s falunál többet égetett föl.« . . .

65b l. »1477. Mátyás, Magyarország királya 5237, azaz a keresztény időszámítás 1477-ik évében, váratlanul Osztrákországra tört. Bécs alá ment és a Duna folyó mentében sok várost elfoglalt, Osztrákország legnagyobb részét egész Bajorországig, és Fridrik császárt arra kényszerítette, hogy vele egyezkedjék s minden követelését teljesítse. Magyarország koronáját, mely Albert császár ideje óta, 37 éven át, hatalmában volt, neki (Mátyásnak) visszaadta. Ezen kívül arra is kényszerített, miszerint Magyarországról, melyhez mint Albert császár s fia László legközelebbi örököse, joga volt, végkép mondjon le. Azonfelül még 180,000 aranyat is fizetett neki. *Caisius*, 142. fejj., és *Rautel*, 237. fejj.« ¹⁾

66a l. — »Ugyanez évben (1479-ben) Mohammed, konstantinápolyi császár, öt ²⁾ basát 100,000 harcossal Erdélybe küldött. Mátyás, Magyarország királya, ellenök indult, köztük nagy mészárlást vitt véghez s a kiket elért, azoknak nem kegyelmezett. Csak 50 török foglyot vitt magával; örömmel s nagy dicsőséggel tért vissza Magyarországba. *Rautel*, 241. l.« . . .

»5245-ben, azaz a keresztény időszámítás 1485-ik évében, nagy háború volt Fridrik császár s Mátyás magyar király közt. A magyar király győzött; egész Osztrákországot meghódította s Bécs ellen indult. A város sokáig ostromoltatott, oly éhség uralkodott benne, hogy a gabonának azt a mértékét, melynek ott »Metze« a neve, száz aranyért vették. Mátyás király Bécs városát a császárnak kezéből kiragadta, és a császár Németországba menekült, hol a német herczegek és fejedelmek sok jót cselekedtek vele.« . . .

66b l. — »1490. Mátyás, magyar király, tudós és bölcs ember volt; az igazságot s a törvényt szerette; a bölceket kedvelte, tisztelte

¹⁾ Ezek s a következő, az illető kútforrások megjelölésével ellátott adatok itt kivételesen azért vannak felhozva, hogy a szerző Mátyás király történetére vonatkozó minden adatának közlése mutatványul szolgáljon Gans történetírásának modorára nézve.

²⁾ L. *Hammer*: i. h. I. 548. l.

s ápolta; háboruiban s minden vállalataiban szerencsés volt. Mily szerencsével szokott mindenben járni, erről jónak látom egy példát felhozni. Egykor, midőn erdőben volt vadászni, kezeit meg akarván mosni, gyűrűjét, melyben drágakő volt, újjáról lehúzta és egy köre tette. Egy nagy holló a gyűrűt elnyelte, elszállt s az erdő egyik fájának egy ágára ült. A király sietve puskát fogott, a hollót meglötte s megölte és a gyűrűt testéből kivette. Az ezen eseménynyel járó rendkívüli szerencse miatt Mátyás király parancsot adott, hogy az országában vert forintokra holló-alakot csináljanak. Ily forintok még ma is találtatnak nálunk, »Raben-Gulden,« azaz »hollós forint« a nevök. *Rautel* Henrik könyvéből, 242. l. Mátyás király Bécsben megbetegedvén, Olaszországból friss fügét kapott; *nehányat megevett, a többit nemes emberei és cselédjei vették el és ették meg. Az erre következő ebéd alkalmával a király fügét kért, de nem volt már. Erre a király felháborodván, dühbe jött, görcsökben vonaglott, az isten keze sujtotta és meghalt 1490-ben, azaz a keresztény időszámítás szerint 1490-ben, uralkodásának 32-ik évében.*

5. A mohácsi vész. II. Lajos.

70a l. — »Szulejmán, török zultán, 200,000 harcossal Magyarországra tört. Lajos király népével ellene indult. A magyarok megverettek, és a török a keresztények közt nagy mészárlást vitt véghez. Lajos király lova futás közben egy kicsi, 4—5 arasznyi mély patakba hanyatt esett, és mivel nem volt, aki onnan kisegitse, 19 éves korában meghalt. Buda lakosai a várost odahagyták s elfutottak, és a török ellenállást nem találván, a városba bevonult. *József ha-Kóhén* krónikájának 173-ik lapján azt írja, hogy a zsidók a városban maradtak, az istenhez kiáltottak, és ez könyörgésüket meghallgatta, úgy, hogy senki egy szót sem szólt ellenük s vagyonukból még egy cipőszalagot sem vettek el.¹⁾ Mindez 1526-ban történt, a keresztény időszámítás szerint 1526-ban, augusztus hó 27-én (!), mely napot »aróphia“-nak (?) neveznek, mert ezen a napon három cseh király öletett meg, és pedig: Ottokár 1278-ban, János 1345-ben és Lajos 1526-ban. Lajos királyról a költők azt mondták:

Ideje előtt született,	Ideje előtt koronáztatott meg,
Ideje előtt beszélt,	Ideje előtt felnőtt.
Ideje előtt nősült meg,	Ideje előtt okos lett;
Ideje előtt uralkodott,	Ideje előtt nőtt megal szakállá;
Ideje előtt ment háboruba,	Ideje előtt halt is meg.

6. Budavár lőpor-robbanás által nagy kárt szenved.

75b l. — »1578-ban Budán és Pesten nagy égiháború volt. Villám és jégeső hullott az egekből, s a villám a tárháznak tornyára csapott, melyben több mint ezer mázsa lőpor volt. A tárháznak tornyai s építményei elégték és szétrobbantak Amurát zultán kincstári palotájával együtt. Ezenkívül még sok ház és a város falai omlottak össze, s ebben a nagy szerencsétlenségben sok ember halt meg.«

¹⁾ L. fent. 93. l.

XXIII.

Chájim Sábthái, szalonichi rabbi döntvénytárának Buda ostromlására vonatkozó adatai. 1607. után.

Chájim Sábthái 40 évig, körülbelül 1600—1640-ig, rabbi volt Szalonichban.¹⁾ Egyebek közt »Tóráth-chájim« (»az élet tana«) című döntvénytárt is írt, mely négy kötetben jelent meg.²⁾ A budai zsidó község gyakran fordult hozzá, néha oly ügyekben, melyek előadása a gyakran ostromlott városnak belviszonyaira némi világot vetnek. Így például döntvénytára I. köt. 28-ik száma ekkép hangzik:

A budai,³⁾ vagy németül *ófeni* község emberei kérdést intéztek hozzám. Az e községben előfordult esemény a következő: Ráhelnek a zsinagógában több éven át volt ülőhelye, mint az minden német községben szokás, hol kiki magának a zsinagógában helyet szokott váltani, melyen ül, mely hely az ő tulajdona, melyet bárkinek adhat bérbe, vagy adhat el örök áron, vagy el is ajándékozhat. *És történt, midőn az ellenség e várost ostromolta, és kívül rajta kemény harcz, benne pedig nagy éhség volt, hogy Ráhel nem járhatott a zsinagógába, mivel egészen elszegényedett s házárt csak nagy nehezen tarthatta fen, minék folytán ülőhelye üres maradt.* Léah ezt látván, e helyet elfoglalta, szomszédnőinek pedig, akik kérdezték: mi közöd e helyhez, hisz nem a tied? azt felelte, hogy föltett szándéka, e helyet Ráheltől megvenni. Mivel pedig ez időben háboru és éhség mindig komolyabban fenyegették a várost, a háboru s az éhség elől a városból sokan a vidékre menekültek. *Különösen pedig azokat a szegényeket, kiknek nem volt miből élniök, a hitközség kénytelen volt kiűzni,* hogy másvalahova menjenek. S így Ráhelt, hogy saját és háza népe életét megmentse, szintén elküldték onnét; ő más megyébe ment, hol sok évig tartózkodott. Közben Léah meghalt s az ülőhelyet Dinah leányának hagyta örökségül. Sok idő lefolyta után, midőn Dinah már több mint három évig ült e helyen, Ráhel e városba visszatért, hol Dináht a zsinagógában az ő (Ráhelnek) ülőhelyén találta.«

¹⁾ *Azulai*: Sem-ha-gedólim, I. »Chájim Sábthái« név alatt.

²⁾ Szalonichi, 1715-ben, ívrétben.

³⁾ Az eredetiben: *budáni*.

Miután mind a két nő ez ülőhely iránt igényt emelt, és Dinah azt állította, hogy meghalt édes anyja, Léah, e helyet Ráheltől megvette, pör támadt, melyet eldöntés végett a szalónichi rabbi elé terjesztettek, ki a budai rabbinak, *Gedáljah*-nak, ez ügyben hozott ítéletét helybenhagyja s a szóban forgó ülőhelyet Ráhelnak odaitéli.

Chájim Sábthái döntvénytára II. kötetének 39-ik száma pedig ekkép kezdődik:

»Uramhoz intézett kérdés. *Buda városa ostrom alá vétetvén, fegyver, dögvész s éhség sújták oly annyira, hogy a város legtöbb lakosának az ostromlók dühe elől menekülnie és családostul békés helyeken nyugalmat keresnie kellett, ahol ezt megtalálhatta: az egyik itt, a másik ott; csak kevesen, a kik nem menekülhettek el, maradtak ott. A menekültek közt oly budai (zsidó) lakosok voltak, kiknek már ősei is ott laktak s kik ott még jelenleg is házakat, boltokat s egyéb ingatlanokat bírnak, melyek után még ma is adót fizetnek. Most, midőn híret vették, hogy az isten az ő népéről megemlékezett, s a keresztények és a törökök egymással békét kötöttek, családostul régi lakhelyükre visszatértek. A városban maradtaknak azon része, mely a czivódásnak barátja, határozatot hozott, hogy a ki ide visszatérni akar, ezt ne tehesse, különösen pedig a hitközség kebelébe ne fogadtassék be mindaddig, míg egy általuk megszabott összeget nem fizetett. A visszatérők pedig azt mondják, hogy ők nem szabad-akaratukból távoztak s hogy nem is volt szándékuk Budáról elköltözködni, hanem erre kényszerítve voltak, hogy életüket megmentssék s a dögvész, fegyver s éhhalál elől megmeneküljenek mindaddig, míg a vihar elmulik.« . . .¹⁾*

»Válasz. Nézetem szerint a törvény a visszatérők mellett szól, és a városban megmaradtak a visszatérésben nem gátolhatják meg őket.«
Következik ez eldöntésnek bővebb igazolása.

Miután itt Budának ostromáról s az erre bekövetkezett török békéről van szó, e döntvény, úgy látszik, Budának 1602-ben történt sikertelen vívása s az 1607-iki zsitvatoroki béke után kelt.

¹⁾ Ezek a Budára visszatért menekültek ügyében Chájim Sábthái-hoz még egy más kérdést is intéztek; I. döntvénytárát II. 40. sz.

XXIV.

Krochmal Menachem Mendel, nikolsburgi rabbi, egy Holics közelében meggyilkolt zsidó s a gyilkosnak Szakolezán történt kivallatása ügyében tanuvallomásokat vesz fel. 1648.

Krochmal Menachem Mendel, Nikolsburgban, Morvaországban, főrabbi volt. Döntvényeit halála után fia adta ki, Amsterdamban 1675-ben. A 45. számú döntvény a következő esetet tárgyalja.

... »A dolog így történt. Hendl asszony férje, az Austerlitz községéből való Zalman, kereskedő volt, ki a magyar határvárosokban, mint például Szakolezán s Holicson gyakran meg szokott fordulni. E városokban jól ismerték, mivel gyakran volt ott. Egy nap Gödingből az onnét vagy egy mértföldnyire fekvő Holicsra ment, honnét pár nap múlva vissza szándékozott jönni; de nem jött többé vissza. Sok napig s hónapokig hiába keresték, míg végtére megtalálták.«

A nikolsburgi rabbi 1648-ban és 1649-ben e gyilkolásra vonatkozó több tanuvallomást vett föl a célból, hogy eldöntesse, vajjon a meggyilkolt özvegyének megengedhető-e, hogy új házasságra lépjen. Az ötödik tanuvallomás ekkép hangzik:

»Csütörtökön, Tébeth hó 19-én 5410-ben (=1649) Salamon, Kóhen Júda fia, a következőket vallotta, s pedig németül így szolt: Ich hab von dem Gerichtsherrn sein Schreiber gehört, dasz der Mörder, *den man hat gerichtet zu Galitz, hat gestanden bei der ersten Peinigung* (Tortur), dasz er hat zwölf Mordthaten gethan: elf an Christen und die zwölfte Mordthat hat er und der Buspaszki von Kopsin gethan. . . .

Szimcha ben Gerson ha-Kóhen, nándorfehérvári rabbi, meghatározza, hogy mikép irták öregatyja idejében a rituális válólevekben azoknak a magyar helységeknek neveit, ahol ily válólevelet kiadtak. 1657.

Szimcha ben Gerson ha-Kóhen, nándorfehérvári rabbi, ki 1661 után két hónapig budai rabbi is volt,¹⁾ már 1657-ben írta a »nevek könyvét,«²⁾ melyben meghatározza, hogy mikép kell a rituális válólevekben előforduló tulajdonneveket írni. Az illető személy- és hely-neveknek bizonyos bevett szokás szerint való helyes írása t. i. a válólévél szabályszerű kiállítása alkalmával nagy szerepet visz. A »nevek könyve,« mely főkép török, olasz és spanyol nevekkal foglalkozik, vége felé, 113b lapon, egy régiebb kéziratból ezt idézi:

»(Kiállított) Budán, melyet Ofen-nek (is) neveznek, mely a Duna³⁾ folyója és meleg források mellett fekszik.«

A könyvnek vége (114a l.) pedig ekkép hangzik:

»Abban a válólévél átadását tárgyaló rövid szabályzatban, mely öregatyámnak, *Szimcha bár Chájim* rabbinak keze írása, még ezeket is találtam:

*Buda városában, Áltofenben,*⁴⁾ — már fentebb megjegyeztem,⁵⁾ mikép írják ott *ma* a válólevelet; mert Ó-Buda elpusztult s nem lagnak ott zsidók; — *Weissenburg,*⁶⁾ végén *gimel* s nem *kuf* betűvel; *Gran;* *Waczn;*⁷⁾ *Wardein;* *Gyöngyös*⁸⁾ helységben; *Pásztó*⁹⁾ helységben; *Tótosz*

¹⁾ *Kóhen Efrájim* (l. a követk. sz.): Efrajim portája, 67. sz.

²⁾ L. e. könyv ugyanez évben Velenczében megjelent kiadásának címlapját.

³⁾ דונאו. »Belgrád« jelszó alatt még e következő alakok is fordulnak elő: דונאי, דונא, טוניא és דוניאו.

⁴⁾ Az eredetiben: *Alten-Owen*, אלטין אובין. áll.

⁵⁾ Szerző könyvének fentidézett passusára vonatkozik.

⁶⁾ ווישינבורג = Székesfehérvár.

⁷⁾ וואצן = Vác.

⁸⁾ Az eredetiben; Gondis, גונדיש; a héberben t. i. a magyar »gy«-nek megfelelő betű ép oly kevéssé létezik mint hang, vagy hangjel, mely a magyar »ö«-nek felel meg.

⁹⁾ פאשטא.

(Lata) helységben, melyet néhányan *taw* betűvel írnak; *Gönyő*¹⁾ helységben; *Czerki-Neudorf*²⁾ helységben; *Dobricz* helységben, némelyek szerint: *Dovricz*; ³⁾ *Neustadt*⁴⁾ városában; *Patka* faluban; *Czece*.«⁵⁾

E jegyzet, mint az 1657-ben író szerző *öregatyjának*⁶⁾ kéziratából való, 1600 körül iratott és már annyiban is érdekes, a mennyiben azokat a magyar városokat és helységeket nevezi meg, hol akkor zsidó község létezett.⁷⁾ Az itt felhozott lajstromban három tekintélyes zsidó községgel bíró magyar város nem fordul elő, úgy mint: *Pozsony*, *Nagy-Szombat* és *Kis-Marton*; nyilván azért nem, mivel e lajstrom sajátképi írója *budai* rabbi volt,⁸⁾ s mint ilyen csak a török uralomnak alávetett zsidó községeket ismerte közelebbről, a császáriak hatalmában levő városoknak pedig, mint *Pozsonynak*, *Nagy-Szombatnak* s *Kis-Martonnak* nevééről nem bírt biztos tudomással, mikép szokták azokat a válólevekben kiírni. Ebből az következik, hogy a budai rabbinak, ki *Patkán* és *Czece*n kiállított válóleveleket ismert, nem volt alkalmá oly válólevelet láthatni, melyet e három nagy zsidó község egyikében állítottak ki, mely körülmény, ha tekintetbe vesszük, hogy a zsidók különben sűrűen szoktak egymással közlekedni, főleg pedig válóleveleket még messze földre is elküldeni,⁹⁾ bizonynyal jellemző arra az elszigeteltségre nézve, mely a XVII. század kezdete körül Magyarországnak török és osztrák uralom alatt levő két része közt főnállott.

¹⁾ Az eredetiben, mivel a héber itt se bír megfelelő betűkkel vagy hangjelekkel: *Gena*.

²⁾ צערקי נדארף = Sorki-Ujfalu.

³⁾ דובריץ vagy דובריץ = Dubravicza, Dvorecz?

⁴⁾ נוישמט = Vágh-Ujhely.

⁵⁾ שיצעם.

⁶⁾ L. ez adat kezdetét.

⁷⁾ V. ö. *Antonius Margarita*: Der ganz Jüdisch Glaub sat. (majnai Frankf. 1544. lapszám nélkül) a »Von der Juden bettlerey, Krankheiten vnd Laster« című fejezetet, hol a zsidóságra áttért három koldusról azt mondja: . . . »ist jedem zu *Thürno*, *Preszburg* vnd *Ofen*, bei den hundert Vngrisch golt gulden worden, auszgenommen was jedem zu *Gran*, *Weyssenburg* vnd *Thotis* geworden ist, hat sunst nicht mehr besonder Juden im land (értsd Magyarországot) gehapt.«

⁸⁾ Ezt unokája, a »nevek könyve« szerzője u. o. 58a l. állítja róla.

⁹⁾ Ily válólevelet már a XII. században Magyarországból egész *Franciaországba* küldöttek. L. az idevágó adatot *Steinhardt*, aradi főrabbi, helyes magyarázata szerint, *Ben-Chananja*, V. 15. l. folyt.

Kóhen Efrájim, budai rabbi, „Efrájim kapuja“ című döntvénytárának Magyarországra, különösen Budára vonatkozó adatai. 1667—1678.

Kóhen Efrájmot, az akkori zsidóság egyik legtekitélyesebb tudósát, 1667-ben budai rabbinak választották meg, mely minőségben 1678-ig működött. Ez évnek junius havában a Budán, kisebb-nagyobb félbeszakasztásokkal 13 évig dühöngött járványnak lett áldozata, épen midőn Jeruzsálembe készült utazni, hová rabbinak hivatott meg.¹⁾ Döntvénytárát fia, *Jehúdah* adta ki (Sulzbach, 1689. fol.), ki az előszóban²⁾ atyjának érdekes életrajzát adja. Ez az »Efrájim kapuja«³⁾ című döntvénytár a magyarországi zsidók beltörténetére nézve számos fontos adatot tartalmaz; az általános történelmet, főleg pedig a budai jogviszonyokat a XVII. század második felében e következők érintik.

1. *A budai törököknek bárminemű részegítő italnak tartása kormányrendelet által tiltatik. 1670.*

4. sz. »Itt Budán⁴⁾ a világ teremtése 5430-ik évében (=1670) kérdést intéztek hozzám, midőn a kovásztalan kenyér (Peszach) ünnepének előestéjén, alkonyatkor, valakinek gabonából készült pálinkája volt a házánál. Én az illetőnek azt feleltem, hogy ezen már segíteni nem lehet, hanem a pálinkát ki kell önteni. . . .

De a pálinka tulajdonosa azt nem öntötte ki, hanem egy töröknek ajándékozta. *Miután ez megtörtént, a császártól (sultántól) rendelet jött, hogy semmiféle részegítő italt a háznál tartani nem szabad, mire az említett török a pálinkát a zsidónak visszaadta. Most azt kérdezték tőlem,*

¹⁾ L. életrajzát *Zipsernél*: Orient, 1846, Literaturblatt 596. l. folyt.

²⁾ Ez előszónak néhány érdekesebb adata alább, XXX. sz. alatt, közöltetik.

³⁾ שער אפרים.

⁴⁾ A budai rabbi Budát mindig *Budun* (בֹּדוּן)-nak nevezi.

vajjon megengedhető-e, hogy az illető e pálinkának hasznát vegye, vagy sem?»

E tilalom tehát *csak a törökökre* vonatkozott, de a *bor tartását* illetőleg később sokkal szigorúbb rendelet érkezett Konstantinápolyból, melyről a budai rabbinak következő döntvénye tudósít.

2. *Egy császári rendelet mindenkit, ki Budán bort tart, fejvesztéssel fenyeget.*

144 sz. »Kérdés. Reuben Simonnak pénzt adott, hogy ez házában pinczét ásson, e pénzből pedig pinczebér fejében évenként bizonyos összeget számítson le, hogy ő (R.) borát oda rakhassa. Később azonban a császártól rendelet jött, hogy a *kinél bort találnak, annak fejét vegyék*; mire R. pénzét visszaköveteli. S. pedig ezt válaszolja: »Ime, itt van az, a mi tied! Nékem a pinczére szükségem nincs, hanem csak érted ástam; tégy vele, amit akarsz; ha most hasznavehetetlenné vált, az a te károd.« »Kinek van igazza?«

Bort tehát még zsidók sem tarthattak a háznál. A szóban forgó tilalom nyilván IV. Mohammed 1670-ben hozott idevágó szigorú rendeletére ¹⁾ vonatkozik. Megjegyzendő, hogy a török uralom alatt élő zsidóknak a borkereskedés rendesen meg volt engedve, azzal a kikötéssel, hogy törökök számára bort ne mérjenek. De mivel egyes zsidó kereskedők ez engedéllyel visszaéltek, vagy pedig a basák, hogy a zsidóktól pénzt zsarolhassanak, ezt rájuk fogták, a rabbik átkot mondtak minden zsidóra, ki törököknek bort ad, néha pedig a borkereskedést egyáltalán megtiltották. ²⁾

3. *Budai zsidók október hó közepe táján hajóra szállnak, hogy az eszéki vásárra menjenek.*

33. sz. »Kérdés. Sátoros ünnepen, ³⁾ melynek első és utolsó két ünnepnapja pénteken és szombaton volt, a budai községnek több tagja, mely az eszéki vásárra ment, *ünnepe másod napján* (tehát szombaton), mások pedig *8 nappal később* (tehát szintén szombaton s ünneppon) *hajóra akartak szállani* és tölem azt kérdezték, hogy mikép járjanak el?«

Miután a budai zsidók éppen ezen két szombat egyikén akartak hajóra szállni, noha ez a két szombat egyszersmind ünnepnap is volt; úgy látszik, hogy Buda és Eszék közt, legalább vásárkor, rendes hajózási összeköttetés volt, s pedig olykép, hogy a *budai hajók éppen szombaton szoktak elindulni.*

¹⁾ Hammer: i. h. III. 638.

²⁾ Zipser: Orient, 1846, Literaturblatt 766. l.

³⁾ Ez szeptember—október hóra szokott esni, de rendesen október közepén van.

4. Budai zsidók keresztény rabszolgáikat a zsidó vallásra térítik.

91. sz. „Kérdés. Reuben keresztény rabszolgát és rabszolgát vett, kiket a zsidóságra térített és zsidókkal háziasított össze. Ezután R. és neje meghaltak. A kitértek kötelesek-e ezeket úgy gyászolni, amint a törvény ezt az olyan fiúra és leányra rója, kik az atyjukat és anyjukat gyászolják? S vajjon a hét s a harmincz gyásznapi ¹⁾ s a gyászév minden megnehezítésével? S ha e gyásztartásra nem volnának kötelesek, de ezt önként el akarják vállalni — vajjon tehetik-e? S vajjon a kitért nőnek férje tartozik-e nejétől a hét gyásznapi át távol maradni, miután a nő e gyászt önként el akarja vállalni?

Válasz. . . Mindezekből az következik, hogy csak az első nap egy részén tarthatják meg a (vallás-szabta) gyászt, s világos, hogy a hét s a harmincz gyásznapi, valamint a gyászévnek náluk helye nincsen.«

Hogy itt nem valamely elkülönített esetről van szó, azt a 112. számú döntvény bizonyítja, mely szerint, egy a hitközségi előljáróság elé idézett nő azért nem jelent meg, »mivel az ő megtért szolgálója épen vajudik.« Miután a budai rabbi gyakran említ oly esetet, hogy zsidók a muhammedán vallásra tértek át ²⁾; a zsidók, úgy látszik, keresztény rabszolgáik megtérítésében kárpozlást kerestek. E rabszolgákkal azonban, ami már magából a kérdésből is kiviláglik, igen jól kellett bánniok; különben rabszolgáik valamely törökhöz futhattak, ki őket, ha muhammedánusokká lettek, kiválthatta. ³⁾

5. Haszan basi, volt ráczalmási szubasi, egy budai zsidónak perkátai ráczok által véghezvitt meggyilkoltatását beszéli el. 1665. A szerző a török törvénykezésről nyilatkozik.

101. sz. — »Kérdés. Hárman ültünk együtt, ítélőszéket képezvén, s előttünk megjelent Eliézer, Áronnak fia, és német nyelven e következő tanuvallomást tette, melyet mi itt a szent (héber) nyelvre lefordítottunk. »Egy Haszan basi ⁴⁾ nevezetű török gyakori vendég volt házamban. Midőn egykor házamba jött, anélkül, hogy eziránt megkérdeztem volna, hanem csak úgy beszéd közben ezeket mondta nekem: »Én egy Almásin ⁵⁾ (Rácz-Almás) nevezetű faluban a falunak s a hozzá tartozó környéknek előljárója voltam — az ily falusi előljárót a törökök »szu-

¹⁾ A zsidók valamely közel rokon temetése után 30 gyásznapot tartanak, melynek első 7 napja különös szigorú szertartásokkal jár.

²⁾ L. péld. a 122. számú döntvényt.

³⁾ Sámuel ha-Lévi: döntvénytár, Hósen mispát, 42. sz.

⁴⁾ ראשון באשי.

⁵⁾ אלמאשין, hogy Rácz-Almás értendő a következőkből kiviláglik.

basi¹⁾-nak nevezik — s a nevezett faluban az udvar kapujában ültem, hol épen búzát csépeltek. Ekkor a falu birái hozzám jöttek s bejelentették nekem, hogy csunya dolog történt. *Perkáta* faluból való keresztények t. i. megölték egy zsidót s a kis erdőbe hurczolták. Mihozzánk (a birákhoz) keresztények, kiket *ráczoznak*²⁾ neveznek, jöttek a falvakból, ezt a gyilkosságot nekünk bejelentették s három „*marman*“³⁾ ajándékoztak nekünk. Én (Haszan basi) a keresztényektől (a biráktól) azt kérdeztem, hogy mit jelentsen ez ajándék? Mira ők azt felelték: a gyilkosok e három »*marman*«-t nekünk ajándékozták és mi tenéked adjuk.«

Néhány nappal később a nevezett törököt itt, Budán levő házához haza kísértem, midőn két rác keresztény arra ment, a nevezett töröknek kezét megcsókolta s tovább ment, mire az említett Haszan basi azt mondotta: »Lám, ezek a rác keresztények, kik most kezemet csókolták, azok a gyilkosok, akik *Hászlánt*⁴⁾, kit máskép *Lébnek*⁵⁾ neveznek, meggyilkolták s nékem most hizelkednek.«

Ez a fentnevezett Eliézernek előttünk tett tanuvallomása. Ezután szintén mi előttünk, mint ítélőszék előtt, *Lincz* Simon, a Bécsből való Salamonnak fia, ezeket vallotta, miket itt a németből a szent nyelvre lefordítottunk:

»Én Eliézernél, Áron fiánál, bizonyos ügyben voltam, s az említett Haszan basi nevezetű török is ott volt Eliézernél. Eliézer a töröknek azt mondotta: »Úgyan, beszéld el nekem még egyszer azt, amit már egyszer elbeszélteél, hogy a dolgot jól megérthessem!« Erre a Haszan basi nevezetű török így felelt: »Én Almásin faluban szuabisi voltam. A kapu előtt ültem, midőn a falu birája hozzám jött s a véres gyilkosságot nekem bejelentette; kérdeztem a dolog mikép történt? — mire a bíró így felelt: »Egy Almásból való rác keresztény Budára ment s útközben látta, hogy *Perkáta* faluból való keresztény a meggyilkoltat egy kis erdőcskébe hurczolta.« Miután a bíró — így folytatta a nevezett török — nekem ezt bejelentette, egy törökkel s ezzel a kereszténnyel oda nyargaltam s a megölt zsidót láttam. Ott feküdt ruháiban; orcáján az orrától egész a koponyáig terjedő mély sebet láttam.« Erre én, Simon tanu, azt kérdeztem a töröktől: »Hogy ismertél rá a zsidóra, hogy épen az a (bizonyos) zsidó volt?« Felelt a török: »Tán kevés kenyeret ettem én *Hászlánnal* együtt, kit máskép *Lébnek* is neveztek? Hisz ő sok éven át ép átellenemben ült a boltjában!« A nevezett török még ezt is hozzátette: »Elmentem *Perkátába*, a gyilkosok falujába, s a

1) סוכאשי.

2) ראצין.

3) מרמנ"ש, később: מארמנ"ש, valószínűleg egy hibásan irt török szó, melynek jelentését nem sikerült kiderítenem.

4) האסלאן, így itt; később majd *Hászlán*, majd *Ászlán*.

5) ליב; annyi mint Löw = Löwe, mely név a német zsidóknál gyakori, itt a török *Hászlán*, *Ászlán* = *Arszlán*-nak felel meg.

gyilkost kérdőre vontam: mit tettél te? A gyilkos sirásra fakadt, mondván: »Részeg voltam, s az ördögök unszoltak, hogy megöljem.« A török továbbá még elbeszélte, hogy *a vagyont tőle (a gyilkostól) elvette s a kincstárnoknál adta.* »Ha akarjátok — így végezte — velem jöhettek, s én megmutatom nektek a helyet, hol a holttest fekszik.« Eddig a török beszéde. Mindezeket a nevezett Simon vallotta, hogy a török szájából hallotta. Felvétellett vasárnapon, Ijjar hó 25-én (május vége felé) 5425-ben (= 1665), itt Budán, mely *Ofenstadtnak*¹⁾ is neveztetik, s mindez való és igaz. Márdochai, Dávidnak fia, bíró; ²⁾ lublini Kóhen Salamon, bíró; Mózes, Mózes ha-Lévi fia, bíró.

E tanuvallomások fölvetettek, még mielőtt ide jöttem. Miután pedig ide jöttem, e tanuvallomásokat ujjonnan meg akartam vizsgálni.« . . .

Kóhen Efrájim rabbi újból kihallgatta a tanukat, kik előbbi vallomásaikat jelentéktelen eltérésekkel ismétlik, minek alapján a rabbi a meggyilkolt nevének megengedi, hogy új házasságra léphet. Itéletének okadatolásában egyebek közt (ugyane döntvényben, 666 l.) ezt is mondja:

»A török törvény szerint, ha valamely városban vagy faluban ehhez hasonló gaz tett történik, *halállal bünhődnek, ha az előljáróknak azonnal be nem jelentik.*«

A török törvénykezésről pedig (u. o.) így nyilatkozik:

»*Ennél nagyobb gyalázatosság már alig gondolható.* A keresztények a gyilkolást a bírónak följelentették, ez megint a »szubasi« nevezetű előljárónak, s a gyilkost még se bántották, még csak be sem börtönözték. Különösen Lincz Simon tanuvallomása szerint, melyhez képest t. i. a gyilkos maga mondotta, hogy az ördögök birták e tette, s a gyilkosságot a szubasi előtt be is vallotta, s még se lett semmi baja — ennél nagyobb gyalázatosság nem gondolható.«

A budai rabbi a török igazságszolgáltatás gyarlóságát más alkalommal is kirívó színekben festi. A 133. sz. döntvényben, egy pörös ügyet elintéztén, (103a l.) egyebek közt így nyilatkozik:

». . . *Főleg pedig veszedelmes s erőszaknak kitett dolog, töröknek pénzt kölcsönözni.* Ez az üzlet sok gonosz ráfogással jár, melyet még évek után is fel szoktak hozni. *Az adósokat fizetésre szorítani lehetetlen; mert különben oly gonosz ráfogással léphetnek föl, hogy a tőke kamatostul odavész. . . .* Hát még a fenforgó esetben, hol az egyik társ meghalt, és attól kell tartani, *hogy a török hatóságok előtt hamis tanúk lépnek fel, kik bizonyosságot tesznek, hogy a boldogult a tőkét kamatostul visszakarta már! Ezeket ki zárhatná meg?» . . . /*

1) אובן שמאטט.

2) A héber דין sajátkép: bíró; ily esetben a három tagból álló rabbisági törvényszéknek *ülnöke.*

6. *Budai orvosok. 1676.*

A 112. sz. alatti döntvény válópert tárgyal s egyebek közt e következő tanuvallomást is foglalja magában (75b l.):

»Élijáhnak, a Bécsből való Judah fiának tanuvallomása, melyet Jakabnak, Júdah fiának, a Hanus, József leánya, férjének ügyében tett. A tanu ekkép nyilatkozott:

Egy bécsi keresztény orvos tartózkodott itt, ki a nevezett Jakabot, kinek egy bizonyos helyen sebe volt, gyógyította. E keresztény orvos, kinek sietve kellett Bécsbe visszatérnie, ezt mondotta nékem: »Én az említett Jakab zsidó sebéét gyógyítani kezdettem, de gyógyítását nem végezhettem be, mivel Bécsbe kell visszatérnem; kérek tehát, folytasd te ennek a Jakabnak a gyógyítását.« Én szava szerint cselekedtem s a nevezett Jakabnak ama bizonyos helyen levő sebéét ki is gyógyítottam. Valamivel később József orvos, a híres belgrádi Áser orvosnak veje járt itt, s nékem azt mondták, hogy ez a József a nevezett Jakab sebéét gyógyítja, mire én ettől a Józseftől kérdeztem: »mit gyógyítod őt, hisz én már rég kigyógyítottam!« Erre ez a József így felelt: »Ez a seb csak el van rejtve s azért még mindig orvoslásra szorul.«

Mindezeket pedig vallotta szerdán, Niszán hó 11-én a világ teremtése 5436-ik évében (= 1676), itt Budán« sat.

Budán tehát nem igen találkoztak ügyes orvosok, s a lakosság szívesen kereste föl azokat az idegen orvosokat, kik néha oda jöttek, hogy mesterségüket egyideig ott gyakorolják.

7. *Valaki bőrt vesz és az árakat, melyre nézve a bőr súlya mérvadó, oroszán tallérokban teszi le.*

121. sz. »Kérdés. Reuben Simonnal alkut kötött, hogy ez 600 bőrt szállítson neki olyanokat, melyeknek egy harmadrésze egyenként 14 okát¹⁾ nyomjon, egy harmadrésze egyenként 15 okát, harmadik harmada pedig egyenként 16 okát. Ez a három bőrfajta mindegyikét (azaz: két-kétszázát) a vevő 7—7 oroszán tallérjával²⁾ fogja megfizetni. Az eladó a 600 bőrt csakugyan szállította, de súlyok egyenként 16 oka volt. Erre a vevő panaszt emelt, hogy S. a feltételeket nem tartotta meg, mivel a szállított bőrök egyenlő súlyllyal bírnak. S. az eladó pedig ez ellen azt hozza fel: »hiszen ez által még jutányosabb áron vásároltál, mert köztudomásu dolog, hogy a nehezebb bőr drágább a könnyebbnél.« Rabbi urunk döntse el, köztük kinek van igaza.«

8. *Buda a lángok martaléka lesz. 1669.*

132. sz. »Kérdés. Két testvér vett egy udvart. Az öregebbik ennek kiépítését vállalta el; az ifjabbik a költség felének megtérítésére kötelezte magát, még pedig három nappal az építés befejezése után. . . .

1) אוקיות.

2) אריות = oroszánok.

Később 5429 (= 1669)-ben az egész város a lángok martaléka lett s ez az udvar is elégett¹⁾ . . .

9. Budai zsidók az esztergomi törököknek só szállítanak.

141. sz. »Kérdés. Reuben panaszának veleje az, hogy Simon a társulatnak só adott át, mely az ő meghagyása folytán az esztergomi²⁾ törököknek hitelbe adatott el. S. azt állítja, hogy R. vétkes könnyelműséggel járt el, a mennyiben a zsidók (Esztergomban) megtiltották neki, hogy a törököknek hitelbe ne adjon, mivel nem biztosak, mire R. azt felelte, hogy midőn a zsidók ezt ellenezték, a dolog már megtörtént, s a só már a törökök kezében volt. . . .

---

¹⁾ V. ö. *Hammer* : i, h. III. 613. l.

²⁾ גרין = Gran.

XXVII.

Cantarini Kóhen Izsák Chájim mint szemtanu elbeszéli, hogy a páduai zsidó községet Budának 1684-iki vívása alkalmával üldözték, mivel a budai zsidók a várt a keresztény ostromsereg ellen védelmezni segítették. A páduai zsidók „budai farsang“-ja. 1685.

Cantarini Kóhen Izsák Chájim, egy tekintélyes olasz zsidó család sarja, mint talmudtudós és mint orvos egyaránt híres páduai zsidó, ki 1728-ban életének 95-ik évében halt meg,¹⁾ egyebek közt egy »Páchád Jiczchak« (Izsák félelme) című héber munkát is írt, mely Amsterdamban 1685-ben megjelent. A szerző mint szemtanu elbeszéli ama nagy veszedelmet, melyben a páduai zsidó község Budának 1684-iki vívása alkalmával forgott, mivel Budán lakó hitsorsosaik e várt a keresztény ostromsereg ellen védelmezni segítették. A szójátékokban bővelkedő, mesterkéltnyelven írott könyv, melynek szószerinti, vagy csak hű lefordítása majdnem lehetetlen, Buda e vívására vonatkozó több érdekes adatot tartalmaz és élénken ecseteli ama izgatottságot, melylyel Europa a magyar főváros ez ostromát kísérte, és ama fölháborodást, melyet a budai zsidók makacs ellenállásuknak szántsándékkal túlzott híre az egész keresztény világban keltett.

Cantarini hosszabb bevezetés után e könyve 9a lapján ezeket írja:

»És lón az erre következő (1684-iki) évben, az időben, mikor a királyok síkra szoktak szállni, és a lothringi herceg, Leopold császár fővezére, összehívta seregeit. Ezek betörték Magyarországra, a Dunán fekvő Pesthez értek és ezt vérontás nélkül elfoglalták, mivel a török odahagyta és a hidat háta mögött felgyújtotta. Erre a császáriak (a Dunán) átkeltek és Julius 16-án²⁾ Buda magas várát körültáborolták,

¹⁾ L. róla a »Kerem-cheded« című héber folyóirat III. évf. 115 l.; *Graetz*: i. h. X. 286 és 297 l., és *Osimo*: *Narrazione della strage . . . e cenni biografici della famiglia Koën Cantarini*, Casale 1875.

²⁾ Helyesebben: 14-én.

mit számos futár hírül hozott Olaszországba, hol a nép, de még a szakértők is elhitték, ha azt beszélték, hogy rövid idő múlva Buda kincseivel együtt a császár hatalmába esni fog.

»Ekkor«, azt mondja a szerző, »Buda nevéhez sok hazugságot¹⁾ fűztek«, hogy a zsidókat tönkre tegyék. Padua akkor Velenczét uralta; vagyonos zsidó községe külön városrészben — ghettóban — lakott és közte s az ottani keresztény lakosság közt kenyéririgység következtében nagy elkeseredés keletkezett, melyet főképp szabók szítottak, mivel a zsidók nem csak ócska, hanem új ruhát is árultak. S a zsidógyűlölet Buda vivását fölhasználta, hogy a zsidók elleni elkeseredést növelje.

»Ez időben« — így folytatja a szerző, (12b. l.) — »hazug ajkak hamis híreket terjesztettek. Azt híresztelték, hogy Budán 30000 (!!) zsidó lakik, kik többnyire harczképesek és egyesült erejükkel az ostromlókat visszaverik. Ellenséges indulatukban később még túlzással beszéltek a budai zsidók nagy gazdagságáról, tiszta ezüstük sokaságáról, aranypénzüket százezzeiről. De ezzel még nem érték be; hanem a zsidógyűlölet még nöttönött, midőn egymásután sűrűen érkeztek meg a levelek, melyek a Budán levő keresztény hadi foglyokról azt állították, hogy e szegényeket a zsidók jegyvere irgalmatlan kegyetlenséggel megölte.«

A páduai lakosság mindezt elhitte, vagy magával elhitette. A zsidók hiába hozták fel az ellenvetést (14b l.):

»Hát nincsenek-e a Budát vivő császári seregben sokan városunk nemesei közül? Vagy nincsenek-e ottan legelőkelőbb családjaink tagjai: a Buzzacarini, Zocchi, Abriani²⁾ családok híradói? Hisz ezeknek levelei rokonainknak hetenként hoznak híreket, de mindezekről mitsem írnak ők«.

A hatóságok gyengesége, vagy rossz akarata mellett, a páduai zsidó község szüntelen zaklatásoknak s megtámadásoknak volt kitéve. Augusztus 20-ikán Buda megvételének híre érkezett oda, és a lakosság örömeiben felkiáltott (17a l.):

»Buda elesett! Ez az a nap, a melyet várva vártunk. Buda elesett! E napot Isten szerezte, hogy örüljünk.³⁾ Essünk most nekik a zsidóknak, támadjuk meg Jákob házát, mely telve van kincsekkel s drágaságokkal!«

Egy parázna asszony kiabálása, hogy a zsidók megölték az ő gyermekét, égő üszköt vetett a forrongó kedélyekbe. A féktelen tömeg Ellül hó 10-én (= Augusztus 20-án) a ghettót megrohanta, ennek kapúit bárdokkal föl akarta törni, mindenféle löveget hányt utczáiba, és itt-ott gyujtogatni kezdett. A hatóságok későn ugyan, de az utolsó perczen még is megmen-

¹⁾ Fordíthatatlan szójáték: a Buda név t. i. hasonhangu a héber בודאי szóval, mely »hazugság«-ot jelent.

²⁾ בוצאקארני, ני, צא"קי, אברי"אני.

³⁾ Zsoltár 118. 24.

tették a végveszélyben forgott zsidókat, mit a szerző részletesen elbeszél.

De Buda elfoglalásának híre hamis volt. A harcztérről megérkezett újabb tudósítások ezeket beszélték (37a l.):

»A vége megérkezett, immár itt is van! A császáriak a föld alatt egész Budavár tövéig eljutottak és falait föld alól fellobbanó tűzzel ledöntötték. Még csak kevésbe kerül, és a várost megveszik, melynek bukása nekünk örömünk és boldogságunk. Az őrserég vezérei hadi tanácsot tartottak, melyben azt mondták: „Mind hiába! Buda vesze van! Mentjük meg életünket; a vagyont s a várost hadi vegyék ők! Küldjünk ki embereket, kik maradványunk számára velük békét kössenek, hogy reménységünk legyen a jövőre nézve. Miért lennénk hiába makacsok, hogy ne maradjon köztünk sem menekült, sem pedig maradvány?» Három basa jelen volt e tanácskozásban; tehát kettőnek szavazata döntött és a vár feladását elhatározhatta volna. De a zsidók, maguk is gonoszak, ellenségünket is még gonoszabbá tették, sok ezer arany s ezüst pénzzel támogatván makacsságát,¹⁾ úgy hogy ellenállását folytatta. Csak a zsidók miatt távol van még szívéünk öröme, ők hiúsították meg reményünket.« Még így beszélgettek, midőn rágalmozó ajkáról s rosz szívből új tudósítás érkezett: »Még áll Buda, és mi már a császáriak hatalmában véltük. De tudjátok meg a zsidó nép gazságát! Mikép tűrhetnök mi még tovább a héberek gonoszságát? Már megírtuk, hogy a törökök három vagy négy nap múlva a Duna vizétől el lesznek zárva, hogy számukra az éhséghez még a szomszág is járuljon. Az ellenség már-már mondá: »Csontjaink elszáradtak, reményünk eltűnt, oda vagyunk! Megérkezett az alkudozás ideje, hogy éhség és szomszág ne öljenek meg bennünket!« S ez meg is történt volna, ha az átkozott zsidók, a kereszténygyűlölők, kincseik által fel nem bátorítják a jancsárok szívét és szándékukat meg nem ingatják.«

A szerző, hogy az érdekeltséget megmagyarázza, melylyel Buda vívását Európaszerte kísérték, egyebek közt (u. o.) azt mondja:

»Az irók szerint Europa városai közt három van, mely különösen hírneves: az egyik a tenger ölében, ez a koronás *Velenze*; a második a síkságban, ez a szépséggel ékesített *Florenz*; a harmadik hegytetőn, s ez az erősen fekvő *Buda*.

Páduában azt is beszélték, hogy (38a l.)

»A lothringi herczeg, a császár fővezére, a budai zsidóknak megüzente, hogyha gonosz tetteikkel nem hagynak fel tüstént, akkor az ura hatalma alatt élő zsidók mind megöletnek.«

(U. o.) »Továbbá azt is híresztelték, hogy a törökök aknát vájtak,

1) Azaz: a basákat megvesztegették, hogy békealkudozásokba ne bocsátkozzanak.

melyre a császáriak rábukkantak, ott 80 zsidót találtak a munkánál, kiket kardéltre hánytak és darabra felaprítottak.«

»Ezeken kívül még valamit találtak föl, hogy a zsidógyüleletet nem csak a fül, hanem a szem útján is ápolják. Az utczákon Budavár vívásának különféle nagyságu térképeit drulták. Ezeken az ábrákon a nyilvános helyeket, palotákat s erődöket kicsinyre rajzolták; de nagy betűkkel írták oda: A zsidók ghettoja.«

»E napokban Bécsből Páduába jött egy Horatio Clementi nevezetű keresztény, ki a császárnak zenésze, és a királyi palotában jártos volt. Ennek elbeszéltek mindazt, mit a budai zsidókról hallottak és mi az itteni (páduai) zsidókat érte, mire ő nagyon elcsodálkozott, mivel felséges ura, a császár, mindezekről mit sem tudott, és ő, míg Bécsben tartózkodott, ezekről nem hallott semmit sem.«

(U. o.) »És Szeptember hó vége felé hírül hozták, hogy a szeriaszker, azaz a török fővezér, a lothringi s a bajor hercezek ellen, Buda alá érkezett seregével, a várnak segínyt hozott s így a megbotlás kövévé vált. Ez alkalommal is roszra említették föl Izráel nevét.«

Cantarini azután elbeszéli, hogy a császár és a lothringi herceg *Marco d'Avianót*, a híres kapucinust, ki Bécs vívása s felszabadítása alatt a császári seregnél volt, ez évben Buda alá parancsolták, hol két hónapot töltött az ostromseregnél. Ennek a páduai kapucinosok főnöke, *Padre Bartolomeo da Castelfranco* levelet írt, hogy megtudja tőle, a zsidók ellen felhozott vádak alaposak-e, vagy nem? Fra Marco October 1-én Gráczból írt vá'aszoló levelet, melyet a szerző (41b l.) héber fordításban közöl. De miután az eredeti olasz okmány, mely a páduai zsidó község levéltárában őriztetik, ¹⁾ már ki van adva ²⁾, itt inkább magát az eredetit teszem közzé. A levél ekkép hangzik:

»Reverendo Sig.-r mio Osservandissimo!

Non senza compatimento religioso intendo dalla sua li accidenti seguiti in Padova per la sollevazione della Plebe contro li Ebrei travagliati senza alcuna colpa, essendo falsissimo che li Ebrei di Buda habino usate le crudeltà, che si dice contro li Christiani; Bensi l'hanno fatto li Turchi e tanto hanno riferito quelli fugitivi della Citta, che venivano da nostri, ma delli Ebrei mai ho sentito cosa tale in due mesi che son fermato nel Campo.

Con l'aggiuto di Dio son liberato dalla Febre e fra 4 giorni pros-

¹⁾ A páduai hatóságnak egy 1684. December 4-én kelt okmánya, mely e levél eredetiségét bizonyítja, ugyanott őriztetik. A levél egy egykoru másolata pedig Velenczében a »R. Archiv. generale ai Frari«-ban található.

²⁾ A Corfuban megjelenő »Mosè, Antologia Israelitica« című olasz-zsidó folyóiratban, 1879. (II. évf.) 88 l.

seguirò il viaggio per Italia, et Intanto la riverisco e mi raccomando alle sue orazioni, e resto

RR. PP.

Servo Humilissimo et Obbligatissimo
P. Marco d'Aviano P. C. App.-o Pred.-e

Gratz li primo Dicembre 1684.

Al Reverendissimo Padron mio observandissimo.

Il Padre Bortolomeo da Castelfranco Sacerdote Capucino, à Capucini Padova.«

A páduai zsidó község e levelet sok hiteles példányban lemásoltatta és minden olasz zsidó községnek, de még a trieszti, zantei, görzci, korfui és insbrucki községeknek is megküldötte.

»Ezek után — így folytatja Cantarini (42b l.) — városunk egyik előkelő nemes embere, Conte Corado (Conrado) Zaccho, Bécsből ide visszajött. Ez Buda egész vívása alatt ott volt a császár seregében. Igaz szó volt az ő szájában, és mellettünk tanúskodott, hogy hazugságot koholtak ellenünk. A hatóságok erre figyeltek, és a retteget hangja lassanként elhallgatott. . . S az idővel megszűnt a fenyegető veszedelem s Izráel gyermekeinek végtére nyugalmuk lett a Buda alól kiindult e vihar után.«

A páduai zsidó község pedig elhatározta, hogy az Ellul hó 10-ikét (= 1684-iki Augusztus 20-át), mely napon a fenyegető végveszélytől szerencsésen menekült, örök időkre örömmünnapként meg fogja ülni. Ezen ünnepre nézve különös szertartást állapítottak meg, melyet Cantarini részletesen közöl (46b l. — 47b l.) A kivilágított zsinagógában háromszor ünnepélyes isteni tiszteletet tartottak, a sófárt harsogtatták, ez alkalomra írott zsoltárokat énekeltek és alamizsnát osztogattak. Ez ünnepet a »Budai Purim« (= sorsolási ünnep, farsang) név alatt a páduai zsidó község még most is évenként ünnepli.¹⁾ Megjegyzendő, hogy a budai zsidók törökbarát magaviseletük hírére Buda 1684-iki vívása ideje alatt mint Páduában, úgy ennek egész környékében és még egyéb olasz városokban is zsidóüldözések támadtak.²⁾

¹⁾ L. Mosè: i. h. 89 l.

²⁾ L. Cantarini: i. h. 39b l. és de Barrios, Graetznél, i. h. X. 286.

XXVIII.

Czeví ben Jákob Áskenázi egy Buda vívása alkalmával keletkezett pört intéz el. A budai zsidó hitközség sajátságos intézményei. 1686.

*Czeví*¹⁾ *ben Jákob Áskenázi*²⁾ Vlnában született, de öregatyjánál, Kóhen Efrájim rabbinál³⁾, Budán nevelkedett, hol körülbelül 20 évig, egész 1686-ig élt. Később Szerájevóban, Altonában, Amszterdámban s Lembergben, mint rabbi működött⁴⁾; nevéhez rendszeren hozzá szokta volt tenni, hogy: »a Budáról való.«

Amszterdámban, 1712-ben megjelent s azóta többször kinyomatott döntvénytára⁵⁾ előszavában elbeszéli, hogy Budának 1686-ban történt bevétele alkalmával minden könyve s drágasága részben elpusztult, részben elprédáltatott, de hogy ő maga még a város bevétele előtt menekült el. A 61. számú döntvény keltezte: »Buda, mely Ofennek is nevezetik 5446« (= 1686); tartalmát egy pör eldöntése képezi, melynek lényegét a *kérdés* ekkép adja elő:

»Reuben Budán megnősült. Ott a Speier, Worms s Mainz városoknak határozata, valamint a toledói határozat⁶⁾ nincsen gyakorlat-

1) עֲבִי = szarvas; német neve t. i. *Hirsch* volt.

2) אֲשְׁכֵנְזִי = német.

3) L. a XXVI. számot.

4) Életrajzát l.: *Orient*, 1846, Literaturbl. 757 folyt. és *Graetz*: i. h. X. 352 és 359 folyt. és LXXXVII l.

5) שׁוֹת הַחֵם עֲבִי.

6) A három nevezett rajnai város idevágó határozata az, hogy a férj, ha neje *egy* évvel hal el a házasságkötés után, a nő hozományát s egyéb vagyonát a nő rokonainak tartozik visszaszolgáltatni. A toledói határozat pedig azt állapította meg, hogy ha az özvegy követelése a meghalt férj vagyonának felénél nagyobb, akkor a nő férje hagyatékának csak *felét* követelheti, másik fele a férj örököseit illetvén. L. *Graetz*: i. h. VI. 216. l. és VII. 29. l. V. ö. Éven ha-Ézer, 118. fej. E határozatokat, melyek a legtöbb zsidó községben voltak érvényben, a budai zsidó község, valószínűleg helyi viszonyok miatt, nem fogadta el.

ban, hanem visszatérítési oklevelet állítanak ki, melyet »kimulási oklevél«-nek neveznek, s melynek fogalmazása e következő: »Előttünk, alulírt tanuk előtt, N. N. megjelent, mondván: Legyetek hiteles tanuk sat. és irjátok meg jogérvényesen és irjátok is alá és adjátok oda nőnek, N. N.-nek, hogy kezében és jogutódai kezében maradjon meg tanuirománykép s bizonyítékul, miszerint szabad akaratból, minden erőszak és kényszer nélkül, hanem teljes szívből, jószántamból s meggondolt elhatározásból egyeztem bele s elöttetek megvallom, hogy igaz és áll az, hogyha — amitől isten óvjon! — én meghalnék, vagy nevezett nőm halna meg úgy, hogy gyermeket nem hagyott volna hátra: én s törvényes utódaim nevezett nőnek, vagy örököseinek mindazt visszaadni tartozunk, amit hozománykép nékem adott, azaz ekkora összeget. De ha — amitől isten óvjon! — én meg találnék halni, vagy nőm halna meg, gyermeket hagyván hátra; akkor érvényre jusson ama régi zsidó törvény, mely szerint a férj nejének örököse sat. S mindezt őszintén mondom sat. S a fentírottakra nézve felhatalmazást nyertünk N. N.-től sat.

Budán szokás az, hogy még azok is, akik efféle oklevelet állítanak ki, a nő egyéb vagyonát (a hozományon kívül) visszatartják, mivel erről az okiratban nincsen szó. A nevezett R.-nek pedig jókora ajándékot adtak, hogy az említett oklevélben a nő egyéb vagyonát is engedje fölvetetni; s ő így is tett. Házasságuk 7-ik évében, midőn már harmadfél éves leánygyermekük volt, szerencsétlen eset történt. *A város ostromlása alatt az ellenség „kumbara“-t, ¹⁾ melyet németül „Bombe“-nek neveznek, lődított a városba, mely nejét s leányát érte, úgy hogy mindketten meghaltak s lehetetlen megtudni, vajjon melyikök halt meg előbb? ²⁾ R. pedig 20 vagy 30 nappal neje halála előtt mindenét: ezüstjét, aranyát, házi eszközeit, saját és nejének ruháit két vagy három embernek adta oda, hogy a sziklák barlangjaiba rejtse el. A fentemlített gyászeset után az árvának ³⁾ gyámjai, a megölt nő fitestvérei a kezükben levő »kimulási okirat« erejénél fogva, mindazt lefoglalták, amit R. az említett embereknek átadott, hogy elrejtseék.«*

Ebből R. és a meghalt nő örökösei közt per támadt, melyet Czevi Askenázi úg döntött el, hogy a nőnek hagyatéka a férjet illeti.

¹⁾ Ez a *mozsár* török elnevezése.

²⁾ E körülmény kiderítése pedig az örökösödési jogra nézve döntő volt. Ha t. i. a nő halt meg előbb, férje volt örököse, ha pedig a leány, akkor a fentemlített oklevél erejénél fogva a nő törvényes utódai az örökösök, mivel midőn a nő meghalt, már nem volt gyermeke.

³⁾ T. i. a megölt nőnek, ki midőn férjhez ment, kiskoru árva volt.

XXIX.

Schulhof Izsáknak, Salamon (Zalman) há-Lévi fiának, budai lakosnak, Budának rohammal való megejtése alkalmából írt két gyászdala, valamint ama eseményeknek elbeszélése, melyekre vonatkoznak. 1686.

Schulhof Izsák, Salamon (Zalman) há-Lévinak fia, a már fentebb (XXVI. sz. a.) említett Kóhen Efrájim, budai rabbinak volt veje, és szintén Budán lakott, hol e városnak 1686-ban történt bevételének szemtanuja volt. Ez esemény kétszeresen sujtotta őt: családi boldogságát semmisítette meg, és a budai zsidó hitközséget, melynek buzgó tagja volt, tönkre tette. Izsák maga sok viszontagság után szerencsésen menekült el s e szomorú esemény emlékezetére két héber gyászdalt írt, melyeket *Kobak* József, »Jesúrun« című folyóiratában¹⁾, egy kézirat után közölt melyet a budai költő maga írt.²⁾

Az *első* kisebb »gyászdal« (kináh) 10 versszakból áll; az első, mely a bevezetést képezi, három sorból, a többi kilencz négy-négy sorból áll. Minden első sor »Jaj nekem!« szavakkal kezdődik, minden utolsó sor pedig ezzel végződik: »Jaj nekem, hogy vétkeztem!« A költő, többnyire a szent irásból s különféle imákból vett siralmas versekben, kedveseinek gyászos halálát siratja s ezeket a, különben semmiféle történelmi adatot nem tartalmazó, siralmait e következő sorokkal kíséri:

»E gyászdalnak ez a rövid magyarázata. Azért írtam, mivel jámbor feleségem, a főpapnak, kora nagy tanítójának, a budai szent hitközség főabbijának, a Vilnából való boldogemlékezetű Efrájim rabbinak leánya, nagy vétkeink miatt az első roham alkalmával megöletett, midőn a várost a keményszívűek ostrommal vették be. Szeretett fiamat, egy hét éves gyermeket pedig egy kemény ellenséges katona oldalom mellől ragadta el. A katona dühében meg akart ölni; de a csodákat

¹⁾ VII. köt., Bamberg 1871. a héber résznek 134—143 l.

²⁾ E sok tekintetben érdekes kézirat, melyet azóta megszereztem, jelenleg az én birtokomban van. Benne egyebek közt azt is mondja a szerző, hogy családneve *Schulhof* volt, mi *Kobak* figyelmét kikerülte.

mívelő Mindenható kegyelméből megmenekültem. Fiamat többé nem láthattam, mert fogságba hurczolták, én pedig másoknak estem kezébe. De mivel a gondviselésnek különösen rám volt szeme, és atyám istene, ki a haláltól megmentett, segítségemre volt; nem maradtam soká a fogságban. Irgalmas emberek, irgalmasok gyermekei, az isten népének fiai, a nagy böjtnapnak előestéjén kiváltottak. Élükön állott a nagytekintélyű *Hirsch Lazels, Stomfából*, Magyarországon, mellette, mint második, a nagybefolyású *Heidlbürg Sámuel*. Szeretett fiam pedig a pusztaság és halálos sötétség országában ¹⁾ még három hónapig maradt a kegyetlenek kezei közt a nélkül, hogy megmenthettem volna, míg végtére, nagy vétkeim miatt, a fogságban meghalt. A zsidók *Győr* városában temették el. Midőn e gyász hír *Nikolsburgban* ért, erőmből kifogytam, görcsök ráztak s hosszas betegségben sok fájdalmat szenvedtem. Miután felgyógyultam, e gyászdalt készítettem, melyet, hogy el ne felejtsem, leírtam a czélből, hogy évenként Elul hó ²⁾ e gyásznapiján sirva és zokogva mondhassam el, hogy a jó Isten megbocsásson és vétkeimet engesztelje, hogy a szerencsétlenség ne ismétlődjék, és élet legyen osztályrészem. Amen!

A második költemény címe: »*Nagy Gyászdal*.« E cím után bevezetesként ez a jegyzet következik:

»Ez az a gyászdal, melyet a budai község veszedelme alkalmából írtam. Az egyes versszakokban az egész betűrend háromszor fordul elő.³⁾ Nevem is bele van szöve; az első 7 versszak első szavai után t. i. aláírással: »Én Jiczchá (Izsák) Zalman ha-Lévinak fia« van feltüntetve. A város nevére szintén történik példázás e sorban: »Bőrünk megfeketedett mint a *kemence*.« ⁴⁾ Továbbá utalva van benne a világteremtés amaz évére, melyet, az esemény idejében, a kis időszámítás ⁵⁾ szerint számítottunk, t. i. a 446-ik évre (=1686); ezt a »táv« betűvel kezdődő versszakban találod, melynek első szavai: »Oda folynak (héberül: *tamu*) éveim sirás s jajgatás közt,« ami azt jelenti, hogy a veszedelem »*tamu*« évben ⁶⁾ történt. Azután utalva van még arra a gonosz szeren-

¹⁾ T. i. Magyarországon. Ő maga, mint később elbeszéli, Morvaországba, Nikolsburgba ment.

²⁾ A zsidó naptárban szeptembernek szokott megfelelni. Buda bevétele tudvalevőleg szeptember 2-án történt.

³⁾ Az első 24 versszak minden egyes sora ugyanazzal a betűvel kezdődik; ezek a kezdőbetűk pedig a héber betűrendet követik, úgy hogy p. o. az első versszaknak minden sora N-el, a másodiknak minden sora ב-el sat. kezdődik.

⁴⁾ תנור, a német *Ofen*-nek héber fordítása.

⁵⁾ Hol t. i. az ezrek ki vannak hagyva, mint itt hol 446 sajátkép 5446-ot jelent.

⁶⁾ תמ"ו. A zsidók a számokat még most is betűkkel szokták megjelölni. ת=440, ב=40, ו=6; tehát תמ"ו=446.

csétlenségre, mely a folyó mellett hajón történt, hol sok zsidó, nagyja és apraja megöletett vagy belefuladt a hullámokba; úgyszintén a folyónak Duna nevére is. Ez a szerencsétlenség pedig így esett: *Négy száz fogságba csejt zsidó hajón volt s mellettök csak néhány ór a császár hadából, a huszárök 1) vakmerő 2) tömege oda ment, s ezek úgy tettek, mintha azért jöttek volna, hogy a foglyokat lássák s szerencsétlenségüknek örüljenek. De kivont karddal hirtelen a hajóra rohantak, úgy hogy a császár népe nekik nem állhatott ellen, sokat (a hajón levő zsidók közül) megöltek, többen a vízbe ugortak s belefuladtak.* Erre vonatkozik a »káf« betűvel kezdődő versszak, melynek első szavai: »Midőn a hatalmas folyóba lementünk, melynek neve Duna.« 3)

Maga a gyászdal 27 négysoros versszakból áll; a negyedik sort, mint refraint, mindig Jézsaías 2, 21-ik verse képezi: »Óh, mikép lett parázna nővé a hű város!«

A költemény, noha többnyire jeles héberséggel írva, említett sajátosságainál fogva olyan mesterkélt szerkezetű; az ujhéber költészet izlésének megfelelőleg annyit játszik számokkal s többértelmű szavakkal, s a szent írásnak, főkép Jeremiás siralmainak legkülönbféle verseiből lévén összeállítva, annyira tarka mozaikmű: hogy nemcsak hű fordítása majdnem lehetetlen, hanem még sajátképi értelme is többnyire homályos. Ezt maga a költő is érezte, ki a gyászdal végén ennek egyes helyeit megmagyarázza. E magyarázat, mely több történeti s helyrajzi adatot tartalmaz, sokkal érdekesebb magánál a költeménynél, melyet a belőle felhozott idézetek által eléggé ismertet. Mind e körülménynél fogva a hosszadalmas és sűrű ismétlésekben bővelkedő gyászdal egészen itt nem közelítettik. Néhány jellemző, vagy helyrajzi adatot tartalmazó versszaka szolgáljon mutatványakép.

I. »Siralmas hangon kiáltok s keserves panaszzal. Szemem könyeivel siratom a dicső város pusztulását, melyben anyyiatkat öltek meg gyászosan. Óh, mikép lett parázna nővé a hű város.

II. Minden népek gúny tárgyává váltam; egész szótlantul ültem a sötétségben, midőn gonoszak állottak föl ellenem, magyarok s edomiták. Óh, mikép sat.

VII. Eszembe jut, mily kedves volt ez a hely az ő lakosaira nézve; ha ezt szívemre veszem, keblem sajog bele. Az úr elhagyta az ő szentélyét és palotáit az ellenségnek adta hatalmába. 4) Óh, mikép sat.

IX. »A városnak előkelői, a német-szertartású és a spanyol szer-

1) הוסארין.

2) Az eredetiben, bírák könyve 5, 18. után: »életét a halálnak kitevő népe.«

3) Az eredetiben szójáték: *Toenah* (תואנה), gonosz szándék, e helyett *Tuna* (טונה), mint a Dunát rendszeresen nevezi.

4) Jerem. siralmi 2, 7. után.

tartásu község, ¹⁾ mennyi atyjuk akarátát teljesíteni tiszta lélekkel siettek. Pénzüket messze földre ²⁾ küldték, hogy ügyefogyott szegényeket tápláljanak. Óh, mikép sat.

XXIII. »Háromszor hetenként éjjel álom nem szállta meg szemcinket. ³⁾ Vallástudomány, ima s jótekonyság czéljából annyi szent egylet létezett köztünk, hogy fáj a lelkünk, ha csak elbeszélni halljuk. Óh, mikép sat.

XXIV. » Óh, miként pusztult el *e régi nagyteleintetű és dicső község!* Óh miként pusztult el *három zsinagóga* számtalan thóra-tekerescsel ⁴⁾ egyetemben! Óh mikép veszett oda Izráel dísze, koronája! Óh, mikép sat.

XXV. »E miatt sirok én éjjel-nappal és vigaszt nem találok; *a sok szász szent könyv miatt, melyeket darabokra tépve lábbal tiportak, és a miatt, hogy a házak ablakai be vannak tapasztva* ⁵⁾ *s az utczákon szemétrákások hevernek.* Óh mikép sat.

A főntemlitett *magyarázat* pedig ekkép hangzik:

»Óh, mikép lett parázna nővé a hű város.« Mivel meztelensége, az országnak meztelensége, ⁶⁾ feltakartatott a népek szeme előtt, úgy mint a parázna nő magát szeretői előtt feltakarja. — A második versszakban: »Egész nap szóltan ültem a sötétségben.« Mivel a városba vetett vas golyóktól féltünk, a gyermekekkel s nőekkel az egész nap a föld alatt, pinczékben ültünk. — »A gonosz kart és koponyát zázott szét.« Ez a vas golyóknak hatalmára vonatkozik, melyeket németül »Bombe«-nak s törökül »kumbar«-nak ⁷⁾ neveznek. E gonosz eszköz által t. i. számos török és zsidó veszett el, kiket darabokra szakgattak. — »Nagy a tanácsban és hatalmas eszközeiben nem egy vagy két napig.« Nem egy vagy két napig, hanem sok napon át nagy munkát végeztek, a város ellen sánczokat, sok épületet s gonosz terveket ⁸⁾ készítvén. — »Szerzeményt s vagyont lábbal tiport és sok királyi kincset.« Midőn az ellenség a várba nyomult s ott rabolt, sok zsákmány szétszórva a földön hevert, és emberek s állatok lábbal tiporták. Akkor a törökök dühökben a várost négy végén felgyújtották. — »Izráel örökségének két hű községe — az alakja feketébb a feketénél.« Ez (a budai zsidó községen kívül) még a *belgrádi* hires zsidó községre is céloz; de azért szó szerinti értelemben is veheted. Községünkben t. i. *spanyol zsidók* ⁹⁾ is laktak, kik mintegy 30 családot

¹⁾ A Budán levő két zsidó községről l. alantabb.

²⁾ Magyarázatát l. alantabb.

³⁾ Magyarázatát l. alantabb.

⁴⁾ Mózes öt könyvének hártására írott olyan példánya, melyet a zsinagógában szoktak használni.

⁵⁾ Az ablakokat t. i. az ostrom alatt a lángok s golyók miatt betapasztották, vagy eltorlaszolták.

⁶⁾ Azaz: *gyöngesége*; l. Mózs. I. k. 42, 9.

⁷⁾ L. fent. 130. l.

⁸⁾ A szerző nyilván a tűzagnákat érti.

⁹⁾ »Spanyol zsidók« (szefárdim), a mennyiben az úgynevezett

képeztek és külön zsinagógával bírtak, melyben az ő szertartásuk szerint imádkoztak. — „Pénzüket¹⁾ messze földre küldték.“ Községünk évenként sok százsz tallért küldött a szent földre s az ottani szegényeket segítette, hogy a szent tant tanulhassák, nem tekintvén, hogy abban az évben, melyben a török császár Bécs ellen indult, két ezret egyszerre küldöttünk ama foglyok kiváltására, kiket a tatárok²⁾ magukkal hoztak. — „Leszálltunk hatalmas vizek mélységbe.“ A földnek népei víznek neveztetnek, mert mondva van: »úgy zajonganak mint a tenger zajgása.«³⁾ Mivel pedig a város hegyen állt, azért van az mondva, hogy »leszálltunk.« — „Az utcán kard pusztít, a szobákban rettegés.“⁴⁾ Mert rettenetes volt a szobákban lakni. A házak t. i. egészen szilakóból voltak építve s a vasgolyók, ha rájok estek, az egész házat szétrombolták, s a szobák lakóit a ház kövei ütötték agyon. Sokan haltak meg így nagy vétkeinknek büntetésül. — „Vízünket életveszéllyel hozzuk;“ mert a víz a városon kívül volt, s ha valaki kiment vizet hozni, az ellenség puskával lőtt rá. — „Szemeink még mindig segítség után sóvárognak.“ Mert minden új hónapon, sőt minden héten a törökök azzal bízatták egymást: Hírét vettük, hogy a mi népiünk, a nagyvezér népe, nemsokára nagy hadsereggel jó a város felszabadítására. De e hírek soha sem valósultak. — „Lépteink ingadoztak a hatalmas lövések hallatára.“ Ez azt jelenti, hogy igen nagy vas golyókkal lőttek, ami fölötte ijesztő volt, mert a robaj mint hatalmas dörgés hangzott. — „Köröskörül ellenségek árultak el engem.“ Értsd a köröskörül fekvő falvakat; de sok közöttünk lakó keresztény is ellenséggé vált, városunk gyöngye pontjait (az ellenségnek) tudtul adván s titkainkat eldrulván. — „Közledett a város végzet.“ A város hétfőn bevételét. — „Háromszor hetenként éjjel álom nem szállta meg szemünket.“ Már régóta, sok évvel ezelőtt, több mint tiz talmud-tudós egy bizonyos házban, minden hétnek csütörtök estején, az éjen át egész reggelig együtt szokott tanulni. Vagy három évvel ezelőtt pedig újabb intézkedés történt. Vagy harmincz családfő állott össze s engem választott meg, hogy tanuljak velök. S én hetenként szerdán este, az egész éjen át reggelig, Mózsés öt könyvében,

spanyol (vagy szefarád) ritust követték. Ezek bevándorolt török zsidók voltak, kik még ma is e ritusnak követői. A budai község zömét a régente ott lakott magyar, vagy a szomszéd Osztrák- s Morvaországból bevándorolt zsidók képezték, kik a német (áskenáz) ritust követték. E két budai zsidó községről l. a gyászdal IX. versét, fent. 133 l.

¹⁾ טבעם; így a szokásos מטבעה helyett, mivel e versszak minden sorának ט-el kell kezdődnie.

²⁾ טאטרין.

³⁾ Jesáj. 17. 12, mely vers így kezdődik: »Jaj, a sok nép tőm e gének!«

⁴⁾ Mózs. V. k. 32, 25. után.

a prófétákban és hágiografákban, a misnáhban,¹⁾ Aggadában²⁾ és midrásban³⁾ tanultam velök; mikor pedig hajnalodott, Zóhárt⁴⁾ tanultam. Ezután mindnyájan felállottak és tanszóval s kellemes dallammal a »Lelkem kedvese«-féle dalt énekelték, mely a »Czizon kapui« című könyvben van kinyomatva, és ezután, szintén dallammal, azt az imát, melyet a szent könyvek tanulása után szoktak elmondani. Miután pedig a tanulni vágyók versengése a tudományt gyarapítja, mások is összeállottak, völegények és ifju férjek, kik nem rég nőültek meg; vagy huszan voltak, kik szintén egy tudóst alkalmaztak, hogy velök tanuljon. Ezek minden hétfőn estétől reggelig ugyan a szerint a mód szerint tanultak, melyet az én egyetememben állapítottam meg. Ha a város pusztulása nem jó közbe, ez intézmény örök törvényként maradt volna fenn, miután esküvel arra köteleztük magunkat, hogy ne szünjék meg soha. Ily módon tehát a mi községünkben hetenként három egész éjelen át nyilvános gyülekezetben tanultak. De vétkeink miatt az nap óta, melyen a (jeruzsálemi) szent ház elpusztult, az az ítélet mondatott ki az istenfélők házaira, hogy (ők is) elpusztuljanak. Az isten könyörüljön rajtunk s küldjön igazságos megváltót, hogy bennünket gyorsan váltson meg, még a mi napjainkban. Amen!

¹⁾ A régibb zsidó hagyományos tannak *Jchudah há-Nászi* által eszközölt összeállítására.

²⁾ A sz. írásnak nem vallásos *gyakorlat*, hanem vallásos *elmélet* czéljából történt magyarázata, mely többnyire elkölcsi tételek fejtegetésével foglalkozik.

³⁾ A sz. írás egyes könyveinek régibb magyarázata, mely több művekben le van téve.

⁴⁾ *Simon ben Jóchái*-nak (élt a II. században) tulajdonított mystikus könyv.

XXX.

**Jehúdah, Efrájim há-Kóhen, budai rabbinak fia, atyja élet-
rajzát közli és saját ugymint Budán lakó családjának sorsát
írja le. 1687.**

Efrájim há-Kóhen, budai rabbinak »Efrajim kapuja« című döntvénytárát fia, *Jehudah*, adta ki (l. fent. 117 l.), ki e könyvhöz bevezetést írt, ¹⁾ melyben több érdekes adatot közöl. Miután elbeszélte, hogy atyja Vlnán született, hol 20 évig állott a község élén, míg az ottani háborus viszonyok kivándorlásra kényszerítették, s hogy atyja végtére Morvaországba, onnét Prágába, onnét meg Bécsbe jutott, hol vagyonos rokonai éltek, fordíthatlan szójátékokban bővelkedő elbeszélését így folytatja:

»Ez események után, 1667-ben, a budai szent község — mely várost németül Ofennek nevezik — küldöttséget menesztett hozzá, mely hírül hozta, hogy ott életfogytiglan rabbinak választották meg. Ebben a minőségben (mint budai rabbi t. i.) vagy 12 évig működött. . . Közben Jeruzsálem szent városából okiratot vett, mely szerint az ottani község őt rabbijának nevezte ki, hogy e tekintélyes állásban öregatyja, a boldogemlékezetű Efrájim rabbi helyét töltsse be, ki 80 évvel ezelőtt a jeruzsálemi s a szent földön lakó zsidóknak volt főnöke. De atyám — áldott legyen a szentnek emléke! — más vélekedéssel volt. Mielőtt t. i. Czijon városába ment, könyveit kinyomatni óhajtotta, hogy ezekkel együtt Jeruzsálemben megjelenjék.

Eltkor, 1678-ban, szenvedésekben gazdag napokat éltünk. A dögvész s az isten haragjának ez idejében egymásután sok nagy szerencsétlenség s szenvedés ért bennünket. Az első az volt, hogy öregebbik fia . . . testvérem Jechiszkiájahu, a járvány áldozata lett. Pénteken, Ijjár hó ²⁾ 28-án, estefelé eltemették. Ez a Jechiszkiájahu há-Kóhen bölcs, kegyes és igaz egy ember, első minden szent ügynél és a budai zsidó hitköz-

1) 1687-ben vagy 1688-ban. A címlap hátsó oldalán kinyomatott ajánló levelek t. i. 1686-ban keltek, maga a könyv pedig 1689. Sulzbachban, jelent meg.

2) Körülbelül május hónap szokott megfelelni

ségnek feje, vezetője s előljárója volt. Harminczéves korában elszólitotta őt az úr. . . .

Midőn fitestvérem halála után a hét gyásznapot ültük, én is súlyosan megbetegedtem. A járvány engem is ért, mit atyámmal tudattam, ki ennek hallatára talith-ba ¹⁾ burkolódzott s kezcit ég felé terjesztette. S a főpap ²⁾ így szólt imájában: »Óh istenem, fogadd az én életemet szeretett egyetlen fiam életeért, kit vén koromban adtál nekem! . . . Ő még imádkozott, s az isten keze rám nehezedett: Efrájim atyám megbetegedett. A mindenható meghallgatta könyörgését.«

A szerző elbeszéli, hogy haldokló édes atyja az ő hátrahagyott munkáinak kiadásával bizta meg őt és pénteken, Sziván hó ³⁾ 13-án a járvány áldozata lett. Atyja megbízásában pedig azonnal nem járhatott el, mert, úgymond:

»Rosz éveket éltem, melyeknek folytában boldogságom szerencsétlenséggé vált. *Jött a háborúnak s a drágaságnak éve*, mely számomra kemény volt a viszontagság s a sok baj miatt, melyek engem környeztek. Végtére, legsúlyosabb csapásul, nehéz háboru is ért: *a városnak ostromlása*. . . . Kénest és tüzet és égből szakadt köveket hullattak ránk, vas golyókat, melyek a légben repültek, felszálltak és barlangokba s pinczékbe hatottak le, mindenféle jószággal teli házakat szétromboltak s darabokra robbantottak: löttek s agyonlöttek.

A nyomornak ez idejében fogadást tettem az Urnak, Izrael istenének: »Ha az isten velem léssen, s megőv engem és megővja háza-mat, a szent földre megyek« . . . . S az isten meghallgatott. Nagy kegyelemmel volt irántam s az ostromolt városból kivezetett. Közben meghalt édes anyám, a jámbor és köztiszteletben levő Ráhel, Kiszlev hó⁴⁾ 8-án 445-ben (= 1685).«

A szerző ugyanezen évben Budát odahagyta s Jeruzsálembe ment.

»Miután már egy egész évig laktam Jeruzsálemben, Czíjonba gyász hír érkezett, hogy Buda városát bevették, falait lerontották, s a veszedelem engem is ért: minden (Budán levő) vagyonom elpusztult. Szemeim könyeket hullattak ama szerencsétlenség miatt, mely az nap ott történt. *Mert (a császáriak), az emberiségből kivetközvé, számtalan zsidót megöltek; köztök jámbor s istenfelő Eszter* ⁵⁾ nőtestvéromet is,

¹⁾ Négyszögletes palástféle, melyet a zsidók, főkép a reggeli ima alkalmával, szoktak felölteni.

²⁾ A szerző így nevezi atyját, mivel ez, amire már neve: há-Kóhen utal rá, a zsidó papi törzsből származott.

³⁾ Junius havának szokott megfelelni.

⁴⁾ Rendesen november hónap szokott megfelelni.

⁵⁾ Ez az *Eszter* nyilván a budai Schulhof Izsák felesége, kit

kit megöltek s aki eltemetetlen hevert ott, mint trágya a földön. Jaj nekem veszteségem miatt! Vigasztalást nem leltem, s lelkeim busult, mert nem tudtam, mivé lett családom: vajjon megölték, vagy fogságba hurczolták-e kedveseimet? Így utaztam el sajtó szívvvel Jeruzsálemből, hajóra szálltam s utaztam, míg végtére a nagyhirű Prágába érkeztem, hol házam népét mint számüzötteket találtam. . . .

Buda bevétele alkalmával megöltek. L. nevezett férjének gyász-
dalát fent, 131. l.

**Tébhli Schiff, Gans Dávid világtörténelmi krónikája folyta-
tójának, Magyarországra vonatkozó adatai. 1692.**

Tébhli Schiff, majnai Frankfurtban lakó zsidó, Gans David »Czemách Dávid« című világtörténelmi krónikáját (1. fent. 107 l. folyt.) 1692-ben ujonnan adta ki, s az 1592-től egész ez évig történt események leírásával toldotta meg. A »Czemách Dávid« e folytatása azóta e krónikának III. része gyanánt szerepel. *Schiff* adatai sokkal rövidebbek s hiányosabbak Gans adatainál. Állítólagos csodákkal, vagy rendkívüli eseményekkel különös előszeretettel foglalkozik. Az általa használt forrásokat nem nevezi meg.

Magyarországra vonatkozó adatai többnyire a világszerte ismeretes eseményeket igen röviden szokták elbeszélni, miért is csak egynehányat közlök belőlök:

»1593. A császár csak csekély sereg ostromával vette Székesfehérvárt. A törökök még ugyanez évben a nevezet város alá indultak; de őket visszavonulásra kényszerítették, és a császár népe sokakat ölt meg közülök. A császár továbbá a *Buda*, vagy Ofen nevezetű várral szemközt fekvő Pest helységet is ostrommal vette be. *Hatvan* vára is a császár hatalmába került. A török *Esztergom* alatt sok népet veszített.«

»1594. A török Győr alá indult, de a dolgok nem folytak úgy amint várta. A helységben t. i. áruló volt, ki e helységet árulással akarta kezére játszani. De a dolgot fölfedezték és (az áruló) a *máglyán vette megérdemelt jutalmát.*²⁾

»1660. . . . Konstantinápolyban nagy tűzvész volt, melyben 130,000 (?) ház és 20,000 ember elégett. *Kanisán* szintén tűzvész volt.

²⁾ Schiff nyilván Hardeck árulását érti, aki, hazai történetíróink szerint, jobb karjának és fejének vesztével lakolt meg érette. L. Szalay: Magyarország története (Lipscse, 1854.) IV. 392. l.

»1661. Ez évben nagy csoda történt a világon. A télnek majdnem semmi nyoma volt, Január havában kertekben s berkekben fű és fa úgy zöldelt, mint Julius havában. A rákövetkező évben az időjárás ép az ellenkező volt és éhség uralkodott. *Pozsonyban egy gyermek az anyja méhében szótamlott meg, de nem volt, aki nyelvét megértse.*

»1665. . . . Lengyelországban és Brandenburgban is nagy tűzvész volt, és pedig a herceg istállójában, ahol a lovak a szolgálkkal együtt odaégték. *Magyarországon is nagy tűzvész járt; ezer embernél több égett oda.*«

XXXII.

Eisenstadt Méir (ben Jiczhák), kismartoni rabbinak tanu-
vállomást küldenek be, mely szerint egy, a Dunába fuladt
zsidónak holttestét Somorjától egész Medvéig hiába keresték.
1734.

Eisenstadt Méir (ben Jiczhák) 1710 óta egész 1744-ben
bekövetkezett haláláig rabbi volt Kis-Martonban. ¹⁾ Egyebek
közt egy négykötetű döntvénytárt irt, mely a magyar zsidók köz-
ségi, vallásos s tudományos életére vonatkozó számos érdekes
adatot tartalmaz. A III. kötet ²⁾ 2-ik számú döntvényében, egy
1734-ben fürdés közben a Dunába fuladt zsidó özvegyének ügyé-
ben, tanuvallomás fordul elő, mely szerint a holttestet a Duná-
ban Somorjától egész Medvéig keresték. E zsidó-német nyelven
fogalmazott tanuvallomás, mely több helyrajzi adatot is foglal
magában, ekkép szól:

»Ich bin kommen nach fünf oder sechs Tagen nachdem dasz
Salamon ist ertrunken auf der Ueberfuhr bei *Sommerein*. Hab ich gefragt,
ob sie kein Ertrunkenen gesehn haben; aber ich hab nit gesagt, dasz
er ein Jude ist gewesen. Haben sie mich geschafft neben der Donau
gehn und fragen, ich wer(de) ihn sicher erfragen; denn (es) ist Einer
geschwommen, aber sie wissen nit, wer er ist gewesen. Nachher bin ich
(ge)gangen in ersten Dorf heiszt *Kledrin* (Kledern=Csölösztó); so hab
in der ersten Mühl angefragt, so hat mir der Müller gesagt, wenn ich
wär vor einer Stunde kommen, hätte ihn können bekommen; denn (es)
ist noch kein Stund, dasz ein Jude ist nackt vorbei geschwommen; und
hat mir (der Müllar) alle Zeichen und Merkmale gesagt an ihm, das
ist: kleine, schwarze, krause Haar und ein schwarzen Bart und voll in
Gesicht, so wie er gewesen ist. Nachher hat mien der Müller geschafft
fahren auf *Kis-Bodak*, denn dahin ist er geschwommen. So hab ich mir
den andern Tag ein Schiffl genommen und bin nachgefahren; bin kom-
men zur Kis-Bodaker Mühle, so hab ich wieder allgemein gefragt, ob sie

¹⁾ Életrajzát l. Zipsernél: Orient, 1846, Literaturbl. 186. l.
folyt. és 380. l. folyt.

²⁾ Megjelent Sulzbachban, 1783, fol.

Keinen gesehen haben schwimmen? So hat mir der Müller gesagt, wenn ich wär Früh kommen, hätte ihn bei seiner Mühl angetroffen; er ist über Nacht bei sein(er) Mühl gelegen; zu Früh hätt er gesehn, dasz er ein Jude ist. Hab ich gefragt: wie weiszt du, dasz er ein Jude ist gewesen? So hat er mir gesagt: dasz er beschnitten ist gewesen, und hat ein schwarz Bärtl gehabt und schwarze, kleine Kraushaar und voll in Gesicht, und weil er erkannt, dasz er ein Jude ist, hat er ihn von seiner Mühl weggestoszen. Nachher ist der Müller mit mir gefahren, mit drei Schifflein auf drei Seiten, er mit seinen Mühljungen zertheilt, zu suchen den Ertrunkenen. Sind (wir) gefahren bis vier Meilen auf der Donau. Wen wir haben angetroffen, haben alle gesagt, dasz sie haben ihn gesehn schwimmen. So sind wir kommen bis *Ásvány*; sind wir auf die *deutsche Mühl* zukommen, so hab ich den Müller gefragt: ob er Keinen gesehn hat schwimmen? So hat er gesagt, dasz zu Früh ist er übers Wasser gefahren, hat er gesehn ein Juden neben sein Schiffel vorbeischwimmen und die obigen Merkmale hat er auch gesehn und mir gesagt, er ist auf *Medve* zugeschwommen, dort ist die *Donau ganz eng*, dort werden wir gevisz ihn bekommen. So bin nachgefahren bis *Medve*; hat mich begegnet der *Gold-Wascher*, hat er mir gesagt, er hat gesehn ein Juden schwimmen, und (hat) mir auch Zeichen und Merkmale gesagt, und mir gesagt, i h soll nicht vergebens nachfahren, er ist schon in der *grossen Donau* hinein kommen; dort ist schon unmöglich, (ihn) zu bekommen. So hab mich dort umkehrt eine *halbe Meile von Raab.* «

FÜGGELÉK.

„Hagar“ mint Magyarország elnevezése.

(Szulejmán 1526-ban Buda zsidó lakosságát Törökországba viszi. A plevnai magyar-zsidó község. Törökországban keletkezett egyéb magyar-zsidó községek. Buda héber elnevezései. Egy régibb asztrológiai kézirat a török-magyar háborukat megelőző égi jelekről. Hagar-Magyarország három árpádkori héber okiratban. A középkori zsidók egymásközi összeköttetése. Magyarországot miért nevezték »Hagar«-nak? Magyarok a szentírás ka'dusi fordításában.)

A középkori s a későbbi héber irodalomban Magyarország neve: *Hungria, Ungria, Ungária*, s a magyaroké: *Hungrín, Ungrín, Ungár*.

Ezen a latinból, illetőleg németből kölcsönzött elnevezések mellett igen gyakran találkozunk még a »Hagar« szóval is, mely a XV. század második fele óta több helyen határozottan *Magyarországot* és (Hágrü) magyarokat jelent. Ezt mindenki elismeri. De a »Hagar« szó már korábbi iratokban is többször fordul elő, s épen ezekben a régibb és aránylag legfontosabb történelmi adatokban e név jelentősége még mindig vitás.

Eredetileg nem kételkedett ugyan senki sem abban, hogy »Hagar« már a XV. század *előtti* héber irodalomban is Magyarországot jelent; szótáruk és tudományos munkák mindig is így értették s értelmezték.¹⁾ De félreértések, az idevágó irodalom és

¹⁾ L. Bochart: *Geogr. sacra* 255. l.; Buxtorf: *Lexic. chaldaicum talmudicum, Castellus*: *Lexic. heptaglotton* דגר szó alatt; *Rapaport*: *Kerem Chemed* V. (1841), 201. l.; *Cassel*: *Magyarische Alterthümer* 190. l. és *Ersch és Gruber encyclopaediájában* II. 27. k. 122. l.; *Frankel*: *Zeitschrift* 1846, 382. l.; *Steinschneider*: *Catal. Bodlej.* 2912. és 2950. l., *Levy*: *Chaldaeisches Wörterbuch* דגרארר szó alatt.

bizonyos történelmi tények hiányos ismerete valóságos »Hagar«-kérdést támasztottak, mely még Buda egyik héber elnevezésére »Budun«-ra is kiterjedt, és a legkülönbözőbb s legellentéteőbb nézetek föllállításá s megvitatása által oly bonyolódottá vált, hogy eldöntése már nem csekély nehézséggel jár. E kérdéssel pedig annál inkább tisztába kell jönnünk, mivel nyelvészeti és lexicographiai jelentősége mellett még kiváló történelmi jelentőséggel is bír. Az e tekintetben uralkodó bizonytalanság t. i. oka annak, hogy a Magyarország s a magyar zsidók történelmére vonatkozó, főkép régibb héber kutfőket csak bajosan lehet fölhasználni, a mennyiben a bennök előforduló adatokat néhányan Magyarországra, mások pedig más országra vonatkoztatják, ami attól függ, vajjon az illető írók »Hagar« alatt Magyarországot értik-e, vagy sem.

Magát e kérdést egy réltreértés vitatása indította meg. Az 1573-ban meghalt *Iszerlesz* Mózes, krakkói rabbi döntvénytárában t. i. 82-ik szám alatt a következők olvashatók:

»A *németek* községe és a *Hagrijim* községe, melyek itt *Plivná*¹⁾-ban léteznek, már régente léptek egyezsége. Az illető oklevél így hangzik: »Mi alulirottak, a *német* község egyes tagjai s a *buduni* község egyes tagjai, gyülekezetet tartottunk és esküvel megerősített egyezsége léptünk . . . , hogy mindnyájan egy frigyben leszünk együtt . . . és ketten egy jótékonsági együletet képeztünk. . . . Jelenleg a két község úgy találja, hogy egymástól elválva marad és esküjét föloldatni óhajtja.«

Ebből *Löw Lipót*, kit megillet az az érdem, hogy első tárgyalta tüzetesen a magyar zsidók történetét és indította meg az idevágó tudományos kutatásokat, azt következtette,²⁾ hogy a XVI. században *Budán* két zsidó község létezett: *magyar* és *német*. *Zipser*³⁾ arra hivatkozva, hogy egy *budai magyar-zsidó községnek* nyomára sehol sem akadunk, »*Hagrijim*« alatt *törököket* akart érteni, mely nézetben a *német-zsidó* sajtó már csak azért is osztozott, hogy a budai zsidóknak 300 évvel ezelőtt történt magyarosodását tagadhassa. *Löw*⁴⁾ mindamelllett védelmezte fölfogását s fentartotta, csupán a »*Plivna*« nevet jelentvén ki homályosnak, mire *Kraus Zsigmond*⁵⁾ ezt a Bolgárországban levő *Pleona*- vagy *Pilavná*-val magyarázta meg. De mivel nem

1) פליבנא.

2) Geschichte der Juden in Ungarn, a *Busch*-féle zsidó évkönyvben, 1846, 101. l.

3) Orient, VII (1846) Literaturbl. 590. l.

4) Történelmi és vallástudományi értekezések, Szeged, 1861, 16. l. és »Ben-Chananja« IV. 429. l. és X. 616. l.

5) Ben-Chananja, X. 659. l.

tudta, hová légyen a bolgárországi *budai* zsidókkal; azért »Budun« alatt, mely, mint maga is elismeri, másutt minden bizonynyal *Budát* jelent, épen itt *Viddin*-t ért, s e *Viddin*ből való »Hagri-jím« alatt természetesen szintén *török zsidókat*. *Zipser*¹⁾ később helyesen fölismerte, hogy Iszerlesz föntemlített döntvényében sajátkép nem Budáról, hanem Plivnáról van szó, hosszasan bizonyítván be, ami bebizonyításra nem is szorult, hogy Budun nem *Viddin*, hanem *Buda*.²⁾ Szerinte e Plivnában csakugyan két község létezett, közte egy *magyar*, melyet a Nagy-Lajos által Magyarországból kiüzött zsidók, köztük több *budai*, ott alakítottak.³⁾

E sokat vitatott kérdés egyszerű megoldása abban a magyar, török és héber íróktól egyaránt fölemlített történelmi tényben rejlik, hogy *Szulejmán 1526-ban az általa fölggyújtott Buda zsidó lakosságát s még egyéb magyar zsidókat is magával hurczolt Törökországba, ahol őket különféle városokban telepítette meg.*⁴⁾ E magyar zsidók, kik új hazájukban nem csekély szerepet vittek⁵⁾, ahol nagyobb számmal jelentek meg, nem csatlakoztak a nyelvre és szertartásra nézve tőlük eltérő török zsidókhoz,

¹⁾ Ben-Chananja, X. 693. l.

²⁾ Mellékesen megjegyzem, hogy a *Kalai Sámuel* (döntvényt. 80. sz.) említette »hajó, melyet a török ת"ש"ב-nak nevez«, nem, mint *Zipser* mondja, »Schiff« *Naschas*« genannt«, hanem valamely, itt nyilván hibásan írott török szó, melylyel a magyar *naszád* valahogy összefügg.

³⁾ Ama nehézséget, hogy a Nagy-Lajos által kiüzött zsidók *Bonfinius* szerint Osztrákországba vándoroltak ki, már maga *Zipser* érinti. Hozzá járul még az, hogy Nagy-Lajos 1368 körül üzte ki a zsidókat, Törökországban levő magyar zsidó községekről pedig legelőször csak a XVI. század közepe felé van szó.

⁴⁾ *L. Verancsics* összes munkáit II. (Magy. történ. emlékek; irók III.) 26. l.; *Hammer*: Geschichte d. Osmanen (Pest, 1834), II, 55. l. és *Modénai Sámuel*, a XVI. század közepe felé élő török rabbinak az »*Orách-Chájim*«- és »*Jóreh-déáh*«-hoz írott döntvénytárát, melynek 40. száma így kezdődik: »A Szófiában levő szent községek: a németek, románok és spanyolok, akik előbb laktak e városban, úgy szoktak eljárni. . . De miután a császár (szultán) — dicsősége szálljon magasra: -- a magyar (Ungáriah) királyságot meghódította, az ottani zsidók, kiket a császár magával hozott, ide jöttek, és ezeknek nagy községe Szófia városában telepedett le. V. ö. *József ha-Kóhen* hasonló tudósítását fent. 93 l.

⁵⁾ A Törökországban megtelepített magyar zsidókról készülélfelben levő »A zsidók történelme Magyarországon« című munkámban bővebben lesz szó.

hanem külön községeket képeztek; így például: Szófiában¹⁾, Kavalában²⁾, Viddinben³⁾ és — Iszerlesz föntidézett döntvénye szerint — *Plivnában*, mely nem egyéb mint az imént mult orosz-török háborúban oly híressé vált *Plevna*.⁴⁾ Plevnában pedig a bevándorolt magyar zsidók, a török, azaz *szephárd-szertartásu* zsidó község mellett, egy, természetesen sokkal kisebb német, azaz *német-szertartásu* (askenáz)⁵⁾ községet találtak elő, mely utóbbival az ujonnan keletkezett s valószínűleg szintén csekély számú magyar község, miután az ő szertartása szintén a *német* volt,⁶⁾ az Iszerlesz döntvénytárában említett egyezsége lépett, mely később felbomlott. A plevnai »Hagrijim« tehát csakugyan *magyarok* voltak, és *Budun*, ahonnt jöttek, nem Viddin, mely maguknál a török zsidóknál is »Viddin«, és melyben szintén magyar, még pedig éppen buduni zsidókból álló község volt⁷⁾; hanem mint mindig s mindenütt: *Buda*, melynek héber neve már a XII. század kezdetében *Budn*⁸⁾, azonkívül pedig majd *Ófen*,⁹⁾ majd *Buda*, majd *Budavár*, a török idők óta pedig túlnyomólag *Buden*, vagy *Budun* volt.¹⁰⁾

¹⁾ L. fönt 146. l. 4. jegyzet.

²⁾ *Modénai Sámuel*: i. h. u. o.

³⁾ *Élijah ben Chájim*: döntvénytár (»Májim-ámukim«) 96. sz., hol azonban, ami jól megjegyzendő, e város soha »Budun«-nak, hanem mindig világosan »Viddin«-nak (וִיִּדִין) neveztetik.

⁴⁾ A török zsidók t. i., *Méir*, kismartoni rabbi helyes megjegyzése szerint (l. döntvényt. II. 19. sz.), a »v« betűt gyakran nem ו, hanem ב (-bh)-vel szokták írni; így péld.: *Timesbhar* (טִימֶשְׁבָּר) = Temesvár; *Kabhalia* (קַבְּחָלִיָּא) = Kavala (*Modénai Sámuel*: döntvényt. u. o.) Hasonló módon lett Plevnából is *Plibhna*, vagy *Plebhna*, amint a héber פֶּלְבִּינָה-t szintén lehet olvasni. *Tráni Józsefnél* (döntvényt. I. 127. sz. azonban világosan *Plevná-t* (פֶּלְבִּינָה) találunk.

⁵⁾ L. fent. 145. l.

⁶⁾ L. a *nagyszombati* rabbi *Ájzek* »Minhágim« czimű könyvének bevezetését. Az idevágó helyet alantabb hozom föl.

⁷⁾ L. a fentebbi 3. jegyzetet. továbbá *Modénai Sámuel*: i. h. 94. sz.

⁸⁾ L. fent. 56 és 73 l.

⁹⁾ L. fent. 57. l. 1. jegyz.

¹⁰⁾ *Eisenstadt Méir*: döntvényt. II. 45. sz. »Kérdés: A válólevelekben Ófen városa nevét hogyan kell írni? E város neve t. i. németül: Ófen, magyarul: *Buda* és néha *Budavár* (a szövegben tévesen *Budahár-אר בוד*-áll), *midőn pedig e község török uralom alatt volt, a Törökországban élő minden szefárd-szertartásu zsidó Budun* (Buden)-nak nevezte, mely név a különféle döntvénytárakban gyakran fordul elő.« Érdekes az 1546-ban író *Lurja Salamon*, lengyel rabbi, egy *régi* for-

Iszerlesz e döntvényének megvitatása a figyelmet a régibb zsidó irodalom többi helyére is fordította, ahol az eddig általán Magyarországnak tekintett »Hagar« még előfordul. S ez újabb kutatásoknak az volt eredménye, hogy *Steinhardt*¹⁾ kérdésesnek, *Löw*²⁾ pedig nem épen valószínűnek tekintette, hogy »Hagar« a középkori, főkép francia zsidóknál Magyarországot jelent. Az utóbbi e szó alatt inkább *Spanyolország valamely arabs királyságát* akarta érteni. *Zipser*³⁾ e kérdést eldöntetlen hagyja, és *Löw*, ki 1870-ben másod- és 1871-ben harmad ízben foglalkozott vele⁴⁾, most már határozottan oda nyilatkozott, hogy *Hagar* a *régibb* héber irodalomban csakugyan valamely *spanyol-arabs királyság*, nem pedig Magyarország, s hogy ez a »Hagar« elnevezést csak akkor nyerte, amikor a törökök, kiket Hagar, Izmael anyja, utódainak tekintettek, már Magyarország egy részét bírták, tehát körülbelül 1415 óta, mikor a törökök Bosnyákországot meghódítván, Horvát- és Magyarországra is be-berohantak, vagy 1444, azaz a szerencsétlen várnai ütközet óta.« *Löw* e nézetre *Steinschneider* is hivatkozik.⁵⁾

De Magyarország »Hagar« nevét a török győzelmekkel csak úgy lehetne valahogy összefüggésbe hozni, ha föltesszük, hogy az irók, kik ez elnevezéssel éltek, magát Törökországot is »Hagar«-nak nevezték, és azért Magyarországot is, mint a törökök által legalább részben elfoglalt országot, egyszerűen *Törökországnak*, vagy *török tartománynak* nevezték. Ezt tán 1542 óta, azaz mióta Szulejmán Budát s a déli Magyarországot elfoglalta, föl lehetne tenni, noha nem épen valószínű, hogy a zsidó világ, ez esemény után, a csak részben török uralom alá került Magyarország addigi nevét: Hungariát, Ungriát, azonnal »Hagar«-ra, azaz Törökországra változtatta át. De »Hagar« — s ezt maga *Löw* is elismeri — *már a XV. század közepe körül határozottan*

rásból merített e következő nyilatkozata: »A válóleveleket tárgyaló szabványokban irva találtam. . . Igaz ugyan, hogy Prágában csehül beszélnek, mind a mellett legtöbbször németül értenek. *De Budán, ahol leginkább magyar (hagar) szót hallani, a német nyelv pedig nincsen annyira elterjedve, a magyar nyelv bír elsőbbséggel. . . e miatt a német nevet csak végül írják, így: Buda, mely Ófennek is nevezetik.*« L. »Jám sel Selómóh«, Gittinhez, 32. sz. a prágai (1812-iki) kiadás 306 l.

¹⁾ Ben-Chananja, V. 16. l.

²⁾ U. o. X. 614. l. folyt.

³⁾ U. o. X. 693. l. folyt.

⁴⁾ Graphische Requisiten und Erzeugnisse bei den Juden, Lipse 1870, 211. l., 217. jegyz., és: Der jüdische Kongress in Ungarn, IX. l.

⁵⁾ Zeitschrift d. D. M. G. XXVIII. 651. l. és: Polemische Literatur, 254. l.

Magyarország héber neve, tehát már akkor, amikor széles e világon még nem gondolhatott senkisémm arra, hogy a saját királyai-val bíró, független, s a törökkel gyakran kemény háborút viselő Magyarországot *török tartománynak* mondja. De a »Hagar« nevet a török hódításokból már azért sem lehet megmagyarázni, mivel a töröknek és Törökországnak héber neve nem »Hagar«, hanem következetesen »Tugar« és »Tógármah«. ¹⁾ Maguk a törökországi rabbik, akik a törököt és Törökországot szintén mindig csak így nevezik, Magyarország megjelölésére csak ritkán élnek a »Hungria«, vagy »Ungária« névvel²⁾, hanem rendszeren épen »Hagar«-ral. Ugyanezt teszik például 1569-ben az akkor már török uralom alatt élő budai zsidók is.³⁾ *Tám ibn Jáchja*, konstantinápolyi rabbi, már 1526—1533 körül⁴⁾ Magyarországot, épen hogy a török birodalomtól megkülönböztesse, »Hagar«-nak nevezi.⁵⁾ Ugyanezt teszi a pétervári cs. könyvtárban levő, ásztrológiát tárgyaló, régi egy kéziratnak ismeretlen szerzője, ki a *törökök* és a *Hágrí-ok* közti háborúkról beszél,⁶⁾ Mindezek, ha Magyarország régi nevét csakugyan a török hódítások folytán változtatták volna meg, a Törökország számára befogadott »Tógármah«-val éltek volna. De mivel ezt nem teszik, hanem Magyarországot, török létükre, épen »Hagar«-nak nevezik: ez jele annak, hogy e »Hagar« Magyarországának már *régibb elnevezése, melyet a török zsidók egyszerűen átvettek.* S ez

¹⁾ L. fent. 6. l.

²⁾ Igy kivételesen *Modénai Sámuel* i. h. 40. sz. többször: Ungriah és Hungaros. V. ö. *Elijah ben Chájim*: i. h., u. o.: קדול קדוש וננרוש. A többi török rabbiknál rendszeren »Hagar« fordul elő.

³⁾ *Modénai Sámuel*: i. h. »Éven ha-Ezer«-hez, 114. sz.

⁴⁾ A »Tummát-jesárim« című gyűjteményben fölvetett döntvénytárának 166. száma (81a l.) 1526-ból való, 70. száma pedig (36b l.) 1533-ból.

⁵⁾ L. döntvénytár u. o. 198. sz. (99b l.): »Reuben a *higrí* királyságban (במלכות ההיגרי) levő Budáról idejött Konstantinápolyba. . . . Ott a *higrí* királyságban fitestvére és első nejétől való gyermekei éltek, s onnét, a *higrí* királyságtól, gyakran jöttek ide zsidók« sat. »Higrí« a »Hagar« főnévből képezett melléknév.

⁶⁾ L. *Gurland*: Kurze Beschreibung d. mathemat. astronom. u. astrolog. hebr. Handschriften sat. (Pétervár 1866) 28. l. Az illető hely, melynek csak kezdetét közölte a szerző, magyar fordításban következőleg hangzik: »Ádár hó. Ha a hold fogyatkozása után való éjjelen zivatar van; *Ungria* királya az ő ellenségei ellen indul, de nem lesz győztes, hanem visszatér helyére. Kevéssel később a *tigrí-k* (= törökök) királya a *hagri-k* ellen indul, ezeket legyőzi, felét kard élére hányja« . . .

csakugyan így is van. Lów állítása¹⁾ t. i., hogy »a nagyszombati rabbi *Ajzek*, ki a XV. század második felében irt, az *első* író, aki a »Hagar« elnevezéssel élt«, határozottan téves. A héber irodalom még sokkal korábbi időkből való, alantabb tárgyalt helyeit nem is tekintve; a bécsi *Izsák*, mint fentebb (56. l.) láttuk, már 1250—1260 körül a »Hagar«-országban fekvő *Buda és Esztergom városokról s ezeknek meleg forrásairól* szól, hol »Hagar« nem jelenthet egyebet, mint épen Magyarországot. Továbbá már a nagyszombati *Ajzek* 1380 körül Bécsben élő tanítója, *Klausner Ábrahám* ²⁾, »Minhágim« (Szertartási szokások) című könyvében Magyarországot szintén világosan nevezi »Hagar«-nak.³⁾ A már 1460-ban meghalt bécsujvárosi rabbi *Iszerlein Izráel*⁴⁾ és ennek kortársa, a Brünnből Regensburgba bevándorolt *Brúna Izráel*, kik magyar zsidókkal sűrűen közlekedtek⁵⁾, s jól tudták, hogy Magyarország akkor önálló államot képezett, Magyarországot mégis már »Hagar«-országnak mondják.⁶⁾ De magá a nagyszombati *Ajzek*, aki »Minhágim« című könyve bevezetésében Magyarországot »Hagar«-országnak nevezi,⁷⁾ már 1421 előtt halt meg.⁸⁾ De még ha csak 1450 után halt volna meg, mint Lów, valószínűleg Wolf (Bibl. hebraea I, 214. sz.) nyomán, állítja: akkor e magyar rabbi az ő hazáját bizonyosan nem nevezte »Hagar«-, azaz *Törökországnak*, mivel a törökök 1444-ben a várnai csatában győztek.

Mindezekből világos, hogy Hagarnak, Magyarország elnevezésének a törökökhöz semmi köze; hanem hogy ez sokkal korábbi időkben előforduló elnevezés, melylyel a bécsi *Izsák* mun-

1) Graphische Requisiten sat. u. o.

2) *L. Zunz*: Zur Geschichte 194. l., és *Graetz*: i. h. VIII. 11. és 12. l.

3) Riva di Trentóban, 1558-ban megjelent első kiadás 8. l.: »Hagar«-országban, Austriában és Stiriában az a szokás. . . . E szavak ott a szöveget kísérő jegyzetek egyikében fordulnak elő, mely jegyzetek többnyire a szerzővel egykoru, részben pedig nálánál *régibb* írók könyveiből vannak merítve.

4) *Frankel-Graetz*: Monatschrift, 1869, 133. l.

5) L. fent. 61. l. folyt.

6) *L. Iszerlein* fentebb (58. l.) fölhozott 138. számú döntvényét, melyben Budáról és Pozsonyról szólván, az országot ismételten »Hagar«-nak nevezi: מִהַרְיָ וּמֵהַרְיָ מֵאֶרֶץ הַגֵּר; v. ö. u. o. 142. sz. *Brúna Izráel*: döntvénytár, 25. sz.

7) »A mi országunknak, *Hágár*-nak, Stiriának és Morvaországnak vallásos szokásait jegyeztem föl«, valamivel alantabb ismét. »Hagar- és Stiriáról« beszél.

8) *Graetz*: i. h. VIII. 12. l.; v. ö. *Zunz*: Zur Geschichte, 194. l.

kájában már a XIII. század első felében találkozunk, s így tehát a zsidóknál már akkor volt ismeretes s szokásos.

E tényállás fölismerése, különösen pedig a magyar zsidóknak Törökországban való fentemlitett kivándorlása szemmel tartása mellett, alig történhetett volna az, hogy a bécsi Izsákkal egykoru s a nálánál régibb héber irodalomnak ama kevés helye iránt, hol a »Hagar« országnév még előfordul, kételyt támasztottak, vajjon csakugyan Magyarországot jelent-e? Benső okok nem igazolják a kételyeket, s mindaz, amit a mellett hoztak föl, hogy »Hagar« épen ezeken a helyeken nem jelenthet Magyarországot, vagy nem jogosult, vagy pedig épen félreértés.

Nézzük csak közelebről e sokat vitatott helyeket. Mindössze három.

Az első hely nem sokkal, vagy 40—50 évvel régibb időkből való, mint a bécsi Izsák »Or-záruá«-ja. Ez az 1200 körül elhalt,¹⁾ nyilván Rameruban élő, francia rabbi *Izsák ben Ábrahámnak*²⁾ »Márdechai könyvé«-ben³⁾ s másutt is fölvett egyik döntvénye. Ennek tartalmát egy rituális válólevél (»get«) megbírálása képezi, melyet egy *Hagar*-országban élő, vagy ott tartózkodó zsidó onnét Franciaországba, az ott visszamaradt neje számára, küldött, mely válólevél a helyesírásra s néhány kifejezésre nézve a Franciaországban fölvett szokástól eltért, azonkívül pedig a benne előforduló francia tulajdonneveket hibásan tüntette föl, mely okoknál fogva jogérvényességét kétségbe vonták.⁴⁾ Löw⁵⁾ az addig elfogadott nézet ellenében Hagar-ország alatt itt »a Spanyolországban levő arabs királyságok egyikét« érti, mivel magából a döntvényből kiviláglik, »hogy a hagarországi zsidók kiejtését a francia rabbik ismerték, ami igen valószínűtlen, ha magyar zsidókra vonatkoztatjuk.« Miért? Az Európának egymástól legtávolabb eső országaiban élő zsidók, mint alantabb bemutatjuk, már sokkal korábbi időkben sűrűen érintkeztek egymással. Maga bécsi Izsák, ki születésére nézve

¹⁾ *Zunz*: i. h., és 193. l.

²⁾ L. róla *Grosz*: *Frankel-Graetz Monatschrift* XX. (1871.) 248. l. folyt.

³⁾ *Gittin* IX. 446. E könyvnek egy 1373-ban bevégzett nagybecsi kéziratát nemzeti múzeumunk bírja. L. »A magyar nemzeti múzeum könyvtárának héber kéziratái« című értekezésemet: *Magyar könyvszemle*, II. 17. l. folyt.

⁴⁾ A tényállást helyesen így állapította meg *Steinhardt*: *Ben-Chananja*, V. 16. l., ki Hagar-ország alatt itt Magyarországot érti. V. ö. i. h. IV. 248. l. és az én »*Mardochai ben Hillel*« sat. című munkámat, 120. l.

⁵⁾ *Ben Chananja*, X. 616. l. és *Graphische Requisiten*, u. o.

cseh volt, és körülbelül ugyanez időben utazta be Magyarországot¹⁾ s ezt »Hagar«-nak nevezi, ifju korában Franciaországba is került, hol tanulás végett sokat időzött²⁾; s a francia rabbik általa és hozzá hasonló utazók s tanítványok által mért nem értesülhettek volna a magyar zsidók kiejtéséről? De a szóban forgó döntvény ezt nem is állítja. Ha azt mondja, hogy »a férjnek tartózkodási helye és a hely, ahol a válólévél iratott, arra mutatnak, hogy Hagar-országból jó (a válólévél), s hogy kiejtésük olyan, hogy lágyan ejtik« (a francziát t. i.)³⁾: a francia rabbi nem azt mondja, hogy ő tudja, a hagarországi zsidók miképp ejtik a francziát; hanem, hogy a Hagar országban kiállított válólévél helyesírása arra mutat, hogy az ottani zsidók kiejtése lágy.

A hibás helyesírásból pedig, melylyel e ros z kiejtésük folytán a válólévélben éltek, bajosan lehet következtetni valamit; legkevésbé pedig azt, hogy spanyol zsidókra mutat, »mivel a »j« betű »e« és »i« közt majdnem ugy hangzik, mint a spanyol »g«. ⁴⁾ Ha itt csakugyan valamely »spanyol-arabs királyság«-ról volna szó, nem a spanyol kiejtés, vagy spanyol írásmód jönne tekintetbe, hanem az arabs, mivel az ottani zsidók a XIII. század közepe felé tudvalevőleg arabsul beszéltek s irtak. A hibás helyesírás, ha belőle egyáltalán következtetést lehetne vonni, inkább magyar, mint spanyol, vagy arabs zsidókra mutatna.⁵⁾

¹⁾ L. fent. 65. l.

²⁾ Grosz: i. h., 249. és 253. l.

³⁾ מ ת ו ך מ קו ם ד י ר ת ה א י ש ו מ קו ם כ ת י ב ת ה ג ן מ ו כ ה ש מ א ר ן ה ג ר ב א ו ה ו א ל שׁו ן ם ל ד ב ר ל שׁו ן ח ל י ל א

⁴⁾ Löw: Graphische Requisiten, u. o.

⁵⁾ A válólévélben két tulajdonnév hibásan van írva: Bourges városé és valami Cher folyóé. (L. Steinhart: i. h., u. o.) Az előbbit a francia zsidók Bourjjs- (Bourjes-)nek (באורי״ש) szokták írni, míg a Hagar-országból megérkezett válólévél Burzis-t (Burzes-t, בורז״ש) ír, tehát a francia »ge«-t »z« betű által fejezi ki, ami leginkább a régi magyar helyesírásnak felel meg; spanyolok »j«-t, arabok pedig »gim« (ج) betűt irtak volna. A Cher folyót pedig a francia zsidók így irták: Kjer (Kjer = כ״י), a válólévél pedig Jir (Jer = י״ר)-nek, amire Izsák ben Ábrahám csak azt jegyzi meg, »mivel a francziának (t. i. »ch«-nak) a héberben nincsen megfelelő betűje, mindegy: »j«^(*) vagy (ק) betűvel írják-e« (a »ch«-t). Ez a kissé homályos »בין שאין שום אות במקום הלעו, כך שוה יו״ד במקום קו״ה« képi értelme, mely mondatról Páduai Meir, ki döntvénytára 11. számában a francia rabbi e döntvényére hivatkozik, azt mondja, hogy világosan nem érti. A szóban forgó válólévél hibás helyesírása azonban

S így nem forog föl semmi ok, melynél fogva azt lehetne állítani, hogy Izsák ben Ábrahám »Hagar« alatt más országot értett, mint a vele majdnem egykoru bécsi Izsák, aki Magyarországot így nevezi.

A második vitás pontot rabbi *Selómoh Jiczcháki* (Rási) Hagar-ország természetes határaitól szóló fent (50. l.) közlött nyilatkozata képezi. Itt a téves föltevésből kiindult *Lövön kívül*¹⁾, *Zipser* sem akar Magyarországot érteni, és pedig azért nem, mivel rabbi Selómoh Jiczcháki egy másik munkájában, a szentíráshez irt commentárjában, az I. Krónika, 5, 10-ben előforduló »*Hagriim* népe« alatt *izmaelitákat* ért, »akik ősanjuk, Hagar után így neveztetnek«; tehát — ugymond Zipser²⁾ — »világos, hogy Rási »Hagar« alatt más országot és más népet ért, mint Magyarországot és magyarokat.« De Zipser figyelmét kikerülte, hogy a Krónika könyveinek Rási nevét viselő magyarázata *nem e hires commentátor műve.*³⁾ De még akkor is, ha az volna: Rási az ő idejében fennálló Magyarországot »Hagar«-nak nevezhette, de azért az ő bibliai commentárjában a *szent-írásbeli* »*Hagriim* népe« alatt, melyet a zsidók még Saul király idejében a Jordánvidék keleti részéről űztek el, oly népet kellett értenie, mely akkor s még pedig Kánaán szomszédságában élt, valamint azok a zsidók, akik *ujhéber* nyelvokás szerint, például Franciaországot, Czarfáth-nak, és Törökországot Tógármáh-nak nevezik, azért a *bibliának* Czarfáth-ja és Tógármáh-je alatt nem Francia-, vagy Törökországot fogják érthetni. Ily tényállás mellett nem forog fen semmi ok, a rabbi Selómoh Jiczcháki egy másik, »Párdesz« című könyvében előforduló »*Hagar*-országból való gazdag rabbi Jiczchák« alatt egy spanyol-arabs zsidót érteni, mit Löw⁴⁾ nem tudhatni mi okból, bizonyosnak tekint. Sőt egy régi kézirat a »Párdesz« e szavait világosan így idézi: »az *Ungária* országból való rabbi Jiczchák.« A kézirat írója tehát vagy az előtte fekvő példányban *Ungáriát* talált *Hagar* helyett, vagy pedig *Hagar* helyett maga tette oda az »*Ungária*« szót,

alig vezethető vissza a hagarországi zsidók sajtáságos kiejtésére. Az ottani rabbik, kik a válólevelet kiállították, az előttük ismeretlen francia tulajdonveveket nyilván úgy irták, amint az illető francia zsidó, aki azt kiállította, és a francia rabbiknál befogadott írásmódot nem ismerte, tollukba mondta.

1) L. fent. 50. l., 3. jegyz.

2) Ben-Chananja, X, 693.

3) L. *Azulai*: Sem ha-gedolim I. "ש"ן szó alatt; *Zunz*: Zeitschrift für die Wissenschaft des Judenthums, I. 344. l. folyt.; *He-chdubcz*, VIII. 135. l.

4) *Der juedische Kongress in Ungarn*, IX. l.

mivel Hagarral azonosnak tekintette. Ugyanc kéziratban még egy »Sábtái nevezetű *Ungáriából* való előimádkozó (kántor)« is fordul elő, mely alkalommal *Rusziáról* (Gácsországról) és a *Dunáról* is van szó. ¹⁾ Rabbi Selómoh Jiczcháki tehát a »Párdesz«-ben egy tudós magyar zsidó kereskedőről ²⁾ beszél, kivel valószínűleg a Rajnavárosok valamelyikében találkozott (l. fent. 50. l.), és kitől egy magyarázatot hallott, melyet a »Párdesz«-ben idéz.

Ide tartozik végtére *Jehúdah há-Kóhen*, mainzi rabbi, 1070-ből való Hagar-országra vonatkozó, érdekes három döntvénye (l. fent. 45. l.), hol *Löw*, ³⁾ úgy mint az eddig tárgyalt két helyen, és az ezek tárgyalása alkalmával fölhozott érveknél fogva, szintén valamely spanyol-arabs királyságot akar érteni. De vegyük csak az első döntvény kezdetét: »R. ezt állítja: »S. engem Hagar-országban rábirt, *beszéljek* az ő érdekében a királynéval, adna parancsolatot a pénzverő főnökének, hogy S.-nek . . . egész száz fontig veressen filléreket.« Majdnem minden egyes szó az ellen tesz tanúságot, hogy itt valamely *arabs*, s a *mellett*, hogy itt egy *magyar* királynéről van szó. *Arabs* királyságban zsidó nem is gondolhatott arra, hogy a háremében elzárt királynéval *leszéljen* ⁴⁾; *arabs* királyné nem oszthatott parancsot a pénzverő főnökének, s ez tán *arabs* pénzeket veretett volna, de semmi esetre bizonyos számú »font filléreket.« Aki pedig a *magyar* királynők állását s az általuk kibocsátott számos rendeletet ismeri, e szavakban azonnal *épen magyar* királynéira fog ráismerni.

Abban, ami Hagar=Magyarország iránt szintén támasztott kételyt, ⁵⁾ hogy t. i. francia és rajnavárosi zsidók Magyarországot már a XI. század vége felé ismerték, sőt oda is utaztak: abban nem láthatunk semmi felötlőt, vagy valószínűtlent. Az egymástól legtávolabb eső országokban lakó zsidók már a legrégibb időkben sűrűn közlekedtek egymással. *Kordovába* érkezett *horvát* zsidók már a X. század közepe felé Chászdái levelét úgy vélték a kozar béghez juttathatni, hogy a horvát király e levelet a *magyar*

¹⁾ *Hamaskiv*, XI. 137. l.

²⁾ Rabbi Selómoh Jiczcháki t. i. קצין, azaz *gazdagnak, vagyonosnak* nevezi, ami arra utal, hogy az illető nem foglalt el valamely nyilvános hivatalos állást, hanem a »rabbi« melléknevet, tudós ember léteére, szokás szerint mint tiszteletbeli címet viselte.

³⁾ *Ben-Chananja és Graphische Requisiten*, u. o.

⁴⁾ Hogy ez nemcsak szólásmód, a döntvény e szavai is mutatják: . . . »*beszéltem* a királynéval . . . a királyné küldetésében *utra keltem*«, sat.

⁵⁾ L. *Steinhardt*: *Ben-Chananja*, V. 16. l. és *Löw*: u. o. 616. l.

zsidóknak, ezek pedig Oroszországba, honnét — természetesen megint az ottani zsidók¹⁾ — Bolgárországba s végtére a *kozarokhoz* tovább fogják küldeni. S e levelet csakugyan ezen az uton egy *német* zsidó adta át a kozar bégnek.²⁾

Ezt az akkori időkben nem épen gyakori közlekedést részben kereskedelmi, részben tudományos czélok s érdekek tartották fen. Tanulni vágyó zsidó ifjak a legtávolabb országokba szoktak volt vándorolni, hogy valamely híres rabbi előadásait hallgassák. *Bécsi Izsák*, ki *cseh* létére Magyarországon utazott, már 1217. előtt Regensburgban, nem sokkal később már Párizsban, Provinsban és Coucyban, azután a rajnavárosokban s déli Németországban volt s csak később telepedett le Bécsben.³⁾ A XII. században számos rajnavárosi (mainzi, speieri) rabbi *Cseh*, sőt Oroszországban is járt⁴⁾; s az 1190 körül élő *Eliézer ben Jiczchák*, speieri rabbi, *Jehúdah ben Jiczchák* párizsi rabbit arra figyelmezteti, hogy ennek egy ujonnan hozott rendszabálya a *lengyel, orosz és magyar* zsidókra rosz hatással lesz.⁵⁾

Végtére még *Löwnek* egy idevágó nyelvészeti megjegyzéséről kell megemlékeznem, arról t. i. »hogy a szíriaiak az arabsot »Hagar«-nak nevezik; hogy a középkori zsidó költőknél »hag-rith« az arabs nemzet elnevezése (Zunz: Synagoga Poesie, 445), és hogy *Abrahám ibn-Ezra* az arabs nyelvet a »Hagriok« nyelvének mondja (Meoznaj. ed. Heidenh. 2a.)« *Löw* ebből is azt következteti, hogy »Hagar« a középkori francia és német⁶⁾ iskolában »a Spanyolországban létező arabs királyságok egyikét« jelenti. »Csak az arabsok elűzése után — úgy mond — felejtették el »Hagar« e jelentőségét, s vált szokásossá, e névvel Magyarországot jelölni meg, mely elnevezéssel már a XVI. századbeli rabbik éltek.«⁷⁾ Hogy ez utóbbi állítás téves és Magyarországot

1) A zsidók Oroszországba már igen, régi időkben, részben Görögországból, részben pedig Ázsiából, a Kaukazon át, vándoroltak be. L. *Harleavy*: Die Juden und die slavischen Sprachen (Vilna, 1867) 1. l. folyt.

2) L. fent. 28. l.

3) *Grosz*: i. h. 252. l. folyt.

4) *Zunz*: Synagoga Poesie, 72. l.

5) L. fent. 55. l.

6) *Löw* e helyt nem szól ugyan a *német* iskoláról is, de ez állítását később erre is kiterjesztette, a mainzi *Jehúdah ha-Kóhen* három döntvényében előforduló »Hagar«-t szintén így magyarázván.

7) *Ben-Chanaja* X. 616. l. E nézetét *Löw* később oda módosította, hogy Hagar = Magyarország már a XV. század közepe felé fordul elő.

már sokkal az arabsok elűzetése s a XVI. vagy XV. század előtt nevezték »Hagar«-nak, fentebb (150. l.) bizonyítottam be. De ezt nem is tekintve, a középkori francia s német zsidók alig törődtek vele, az arabsokat mikép nevezik a szíriaiak; noha ezek is az arabsot rendszeren »árbojo« és »tája«¹⁾, és tán itt-ott, de mindenesetre csak *kivételesen*, »hagri«-nak is szokták volt nevezni.²⁾

A középkori héber költők az arabsot tudvalevőleg rendszeren »árbi«-, vagy »jismaéli«³⁾ (izmaelitá)-nak nevezik, mely nevek a héber prózában *majdnem kizárólag* használatnak. De mivel a zsidó költőknek az a szokásuk, hogy népek, országok s városok megjelölésére, ezeknek szokásos neveiken kívül, még a bibliai és a biblia utáni zsidó irodalom elnevezéseit, sőt csak célzásait is szeretik fölhasználni: az arabsot ezen kívül még a legkülönbféle módon nevezik. Zunz⁴⁾ *harminczegy* különféle szót hoz föl, mely a középkori zsidó költőknél mint az *arabsok*, és vagy *hetvenet*, mely náluk mint a »keresztények és muhammedánusok« neve fordul elő. E sok név közt a közelfekvő »hagri«, azaz: *Hagar*, Ábrahám neje s Izmaél anyjának utódja, természetesen nem hiányzik. Világos, hogy ebből koránsem lehet következtetni, hogy a középkori francia s német zsidók, a nálok is szokásos nevek mellőzésével, a harmincz, illetőleg hetven szokatlanabb elnevezés közül épen a »Hagar«-t választották, ha valamely arabs királyságot akartak jelölni. Még kevésbbé lehet ezt következtetni abból a körülményből, hogy Ábrahám ibn-Ezra, kinek czélzatokat, eredeti kifejezéseket, sőt még élczeteket is hajhászó, sajtáságos irálya ismeretes, az arabsok nyelvét alkalmilag a hagri-ok, azaz Hagar gyermekéi nyelvének mondja, amit az egyik vagy a másik író kivételesen utánozhatott.⁵⁾ *Maga Ábrahám ibn-Ezra az arabsokat rendszeren izmaelitáknak nevezi.*⁶⁾; s épen ott, ahol nyelvüket a »Hagriok nyelvé«-nek mondja, az egyes arabs királyságokat vagy tartományokat, mint ilyeneket, névszerint különbözteti meg, így: Dara, Fez, Kordova, Malaga,

¹⁾ עֲרַבְיָא (עֲרַבְיָא) és טִייעֵא.

²⁾ *Castellus* szíriai szótára a »hagar« szó e jelentőségét nem ismeri.

³⁾ ישמעאלי vagy ערבי.

⁴⁾ *Synagogale Poesie*, 455. l. folyt.

⁵⁾ Így péld. a spanyol *Mózes ibn-Tibbón*, aki egy csillagászati munkáról azt mondja, hogy a »hagar nyelvből« héberre fordította; l. *Gurland*: i. h. 30. l.

⁶⁾ Ezt *Steinschneider*: *Polemische Literatur*, 257. l. különösen kiemeli.

Granada, Toledo és Saragossa tartománya, vagy királysága.¹⁾ S rabbi Selómoh Jiczcháki, ahol az »ország kapui«-féle kifejezést példával akarja megmagyarázni, oly országra utalván, melynek efféle kapui vannak, (l. fent. 50. l.), vagy pedig a mainzi rabbi előtt megjelent pörösfelek (l. fent. 47. l.): minden esetre hasonló határozott elnevezéssel, nem pedig az általános »Hagar-ország«-gal éltek volna. Mert még abban az esetben is, ha »Hagar« alatt csakugyan arabsot értettek volna, bizonytalan maradna, vajjon melyik »arabs országról« vagy királyságról beszélnek; ez pedig e konkrét esetekben épenséggel lehetetlen.

»Hagar«-t néha zsidó, főképp spanyol zsidó költők, itt-ott egyéb zsidó, főképp *spanyol*²⁾ írók, a föntemlitett oknál fogva, az arabsok megnevezésére használták, ahol arabsokról vagy az arabs nyelvről általában szóltak;³⁾ de hogy e szó a héber »erecz« (ország) hozzáadásával valahol valamely arabs *országot* jelentett, *annak sehol semmi nyoma*; ⁴⁾ de, mint az eddig mon-

¹⁾ L. Meoznáj. bevezetés u. o.

²⁾ Ibn Ezra, Mózsés ibn-Tibbon (l. fent. 24. l. 5. jegyz.)

³⁾ Nyilván e körülményre vezetendő vissza az a tény, hogy a *spanyol* zsidók, s ezek nyomán a velök szoros összefüggésben állott *olasz* zsidók Magyarországot *mindig* csak Ungriának nevezik, *soha* pedig »Hagar«-nak, még akkor sem, amikor a többi zsidó világ Hagar = Magyarországot már általán befogadta; így: *Tudélai Binjamín* (l. fent. 53. l.), *József ha-Kóhen* és ennek folytatója (fent. 86. l.), a »Juchászín« s a »Salseleth ha-Kábbáláh« szerzői *Phariszol* (az *אגרת אררות עולם* ban többször), *Cantarini* (l. Zedner: Auswahl historischer Stücke, 155. l.) sat.

⁴⁾ Csak a *későbbi* irodalomból ismerek én egyetlen egy helyet, hol »ereczahigrim« ugyan nem valamely *arabs*, hanem *Törökországot* látszik jelenteni, mit Zipser (Orient, 1846, Literaturbl. 796. l.) határozottan állít is. Rabbi Selómoh ben Jiczchák ha-Lévi (מהר"ש הלוי) döntvénytárában: Chósen-mispát, 19. sz., e szavak fordulnak elő: »A livornóiaknak ugyanaz a szokásuk van, mely itt a *Hagrik* országában (בארץ הדגרים) uralkodik.« E helyre nézve Zipser ellenében a következőket jegyzem meg. Magából a döntvényből csak annyi világos, hogy a kérdés, melynek eldöntésével foglalkozik, Livornóra *vonatkozik*, ha a következetesen *ליגורנה*- vagy *ליגורנה*-nak irott név t. i. csakugyan így olvasandó; de korántsem az, hogy *Szalonichiból való*, és hogy eldöntése Livornóba küldetett. A szóban forgó fentidézett szavak pedig *épen a kérdésben* fordulnak elő. Ennek bevezetése: »Messze földön, túl a tengeren, Livorna városában történt« בעיר לים, מעבר לים, בעיר (בארץ רחוקה, מעבר לים, בעיר) ép ellenkezőleg világosan arra mutat, hogy az esemény, melyre vonatkozik, Livornóban történt; de hogy magát a kérdést *nem onnét, hanem onnét messze földről küldötte be valaki a szalonicchi rabbinak,*

dottakból kiviláglik, igenis bizonyos az, hogy »Hagar-ország« eleinte ritkábban, később pedig mindinkább gyakrabban előforduló neve Magyarországak.

A zsidók t. i. már gyakran említett szokásuk szerint, Magyarország és a magyarok számára is keresvén bibliai nevet, ezt az *Ugri*, *Hungri*, *Hungaria* szóhoz hasonló »Hagar«-ban úgy találták meg, mint a többi európai országok ujhéber nevét az illető hasonló hangzásu bibliai nevekben.¹⁾ »Hagar« pedig, mely a szent-írásban többször mint népek neve fordul elő,²⁾ annál inkább kínálkozott Magyarország számára, mivel a szent-írás kaldeusi fordítása (Targum) e szót két helyütt határozottan így fordítja: *Hungróé*.³⁾ Mivel nem tudjuk bizonyosan, mikor keletkezett a fordítás:⁴⁾ nem tudhatjuk azt sem, vajjon a fordító »Hungróé« alatt csakugyan magyarokat ért-e,⁵⁾ vagy e szót, kaldeusi nyelvszokás szerint, egyszerűen egy »n« betű közbeszurása által képezte-e az eredeti »Hagar«-ból, anélkül, hogy a magyarokra gondolt volna.⁶⁾ Minden esetre az a tény, hogy

s még pedig a „*Hagriok országából*“. S ez miért ne lehetne-e itt is Magyarország? Hisz ily kérdéseket tudvalevőleg messze földről, mint (fent. 77. l.) láttuk, például Budáról Konstantinápolyba és Paduába, szoktak küldeni elismert teológiai tekintélyekhez, és maga a *szalonichi rabbi e döntvénytára*, hol világosan törökről, vagy Törökországról van szó, mindig csak a szokásos »tugar«-ral vagy »tógármáh«-val él! Miért nevezné Törökországot épen csak itt »Hagriok országának?« De még föltéve azt is, ami igen valószínűtlen, hogy a szóban forgó kérdés csakugyan Törökországból való, mely itt »Hagriok országá«-nak neveztetik; e körülmény a Hagar-kérdés eldöntésére nézve már nem lehet befolyással, mivel oly késő (a XVI. század vége felé való) időből származik e döntvény, melyről, mint fentebb láttuk, mindenki, még maga Löw is, elismeri, hogy akkor Magyarországot már rendesen »Hagar«-nak nevezték. A kérdésnek előterjesztője legfeljebb csak különzködésből mondhatta az általában »Tógármáh«-nak nevezett Törökországot »Hagriok országá«-nak, mi akkor már Magyarországak volt befogadott elnevezése.

1) L. fent. 5. l. 5. jegyz.

2) Zsolt. 83, 7; I. Krón. 5, 10 és 27, 31.

3) *הַגַּרְיָא*; így Zsolt. u. o. és I. Krón. 5, 10.

4) *Zunz*: Gottesdienstliche Vortraege, 65. és 80. l.

5) Ezt több régibb-újabb tekintély állítja; l. *Cassel*; *Magyarische Alterthümer* 193; v. ö. *He-chálucz*, VIII. 135. l. Ez esetben e fordítás legkorábban csak a IX. század vége felé keletkezhetett, ami igen késő volna.

6) Ezt *Cassel*: i. h. 189. l. állítja. E nézet magában véve nem épen valószínűtlen; de akkor a bibliai »hagrim«-(*הַגַּרְיָא*)-nak a targumban »hángróé«-(*הַגַּרְיָא*)-vá kellett volna válnia, nem pedig, még

a szent-írásnak a zsidók előtt nagy tiszteletben álló eme régi fordítása a bibliai »Hagrim« népet »Hungroe«-val fordítja, tökéletesen magyarázza meg azt, hogy a zsidók, kik szokásuk szerint Magyarország s a magyarok számára is bibliai nevet kerestek, s a hasonló hangzású »Hagar«-ban meg is találtak,¹⁾ ez elnevezést lassanként majdnem mindenütt elfogadták, és vele, a *Hungária* név mellett, ugy éltek és élnek még most is, mint például Csehország számára, *Boemia és Pihem* (Böheim) mellett, a bibliai *Kánáánnal*.²⁾ E két név közti választás csak attól függött, s még most is csak attól függ, vajjon valamely író egy szokásos *modern* nevet, vagy valamely *bibliai* nevet akart-e, vonatkozólag akar-e használni.³⁾

A szent-írásban keresett és ettől kölcsönzött »Hagar«, a minden esetre eredetibb »Hungaria« mellett, eleinte (a XI. század óta) természetesen csak ritkábban fordul elő; később, a XV. század óta, már sűrűbben, míg a XVII. század óta a régibb *Hungáriát*, melyet csak a spanyol s olasz írók tartottak meg,⁴⁾ mindinkább kiszorította.

egy 1 becsusztatásával, épen „*hungróé*“-vá. Ugy hiszem, hogy a kaldeusi fordítás eredetileg egyszerűen csak »*higróé*“-t, vagy tán „*hangróé*“-t fordított, mely szóból későbbi leirók, vagy tán csak e fordítás első kiadói, kik a »Hungarn« nevet már ismerték, »*Hungróé*“-t csináltak. V. ö. »*He-chálucz*«, i. h., u. o. E sok tekintetben érdekes kérdést csak régi jó kéziratok nyomán lehetne eldönteni.

¹⁾ Jellemző, hogy az »*Ungern*« és a »*Hagar*« szónak hasonlósága még néhány középkori régibb latin író is arra bírta, hogy a magyarokat *agarenusoknak* nevezze. L. *Cassel*: i. h. 8. l.

²⁾ L. fent. 76. l.

³⁾ Ezt főképp *Löv* felfogása ellen hozom föl, aki (Ben-Chananja, X. 615. l.) annak bebizonyítására, hogy Magyarországot csak a XVI. század óta nevezték »*Hagar*«-nak, a XII. egész XVII. századból több író (még többet l. *Casselnél*: i. h., 9. l., 2. jegyz.) említ fel, akik *Ungáriát* irnak. A XV. században író *Brúna Izráelnál* mind a két név: »*Hagar*« (l. fent. 61. l.) és »*Ungácia*« döntvénytár, 12. sz. ארבעה זרובים אונגר ש fordul elő.

⁴⁾ L. fent. 157. l. 3. jegyz.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

A.

- Abcházok 39.
Ábrahám, Szerencsés fia 77.
Ábrahám, ben Dávid 26.
Abriani család 125.
Afkán 39.
Agarenusok 150.
Agjur 30.
Áhron, kozar fejedelem 38.
Áhron, uj-budai zsidó kántor 59.
Ájzek, váczi zsidó 61.
Ákris Izsák 26.
Al-Andalúz 12.
Al-Czákláb 16.
Ál-Jósephus 3.
Alánok 7. 39.
Alba-real (Fehérvár) 96.
Albert Király 109.
Albuszar 39.
Álikánosz 4. 7.
Aliodanti Galzaah 94.
Alkáni 36.
Álkánosz 7.
Ál-Kozár 17.
Allánosz 7.
Almásin (Rác-Álmás) 119. 120.
Altenburg 87.
Alten-Owen 115.
Alubika 40.
Alupka 40.
Alushta 40.
Alúz 40.
Alma 40.
Ámrám, kozár zsidó 20.
Amurát 89.
Anasztázia (I. Endre felesége) 46.
Anatólia 66.
Anik 39.
Ánkjilosz 7.
Arany- és rézárúk 47.
Aranymosó, Medve mellett 143.
Ardebbil 33.
Árdil 33.
Ariszu 39.
Árku 39.
Arménia 18, 51.
Arophia (?) 111.
Arsán 42.
Áser, nándorfehérvári orvos 122.
Áskenáz 51.
Áskenáz szertartás 77.
Ászlán, budai zsidó 120.
Aszper 102.
Ásvány (helynév) 143.
Átel (folyó) 4. 8.
Átelföld 9.
Atelkuzu 9.
Augszburgi ütközet 108.
Auszterlitz 114.
Avar 30.
Avarok 31.
Avir 31.
Avjur 30.
Avvar 31.
Avváz 31.
Azár 39.

B.

Báb ál-Ábváb 18. 21. 39. 41.
 Baba (város) 62.
 Bajezid 88. 93. 97.
 Bajorország 110.
 Bak-Bagda 39.
 Bak-Tadlú 39.
 Balnur 31.
 Bárgína (?) 7.
 Bartnit 40.
 Bartolomeo da Castel franco 127.
 Bászsa 39.
 Baszit 31.
 Báthory István 39.
 Bécs 85. 94. 95. 96. 110.
 Bécsi Izsák I. Jiczchák ben Móse.
 Bécs- Ujváros 94.
 Bég, kozar államfő neve 25. 32.
 Beháeddin-Záde 102.
 Binjamin, kozar fejedelem 38.
 Bizal 31.
 Bizanczi császárság 16.
 Bloutchan, kozar hadvezér 33.
 Boémia 98.
 Borárulás Budán 118.
 Börkereskedés 122.
 Brankovics György 89.
 Brúna Izráel 60. 150.
 Buda 56. 58. 63. 75. 93. 94. 95.
 96. 99. 102. 103. 111. 112.
 113. 115. 117. 120. 121. 122.
 123. 124. 125. 126. 129. 130.
 134. 138. 140. 145. 148. —
 héber nevei 147. — visszafog-
 lalása 134. 138. — zsidó váló-
 levelekben 59.
 Budai ghattó 127. — hajók 118.
 — házak 135. — meleg forrá-
 sok 56. — orvosok 122. —
 pinceszék 118. — Púrim 128.
 — rabbi 115. 116. 117. 129.
 131. 137. — török bírók 102.
 — török fogház 103. — zsidó
 egyletek 135. 136. — zsidó
 kántor 59. — zsidók 56. 57.

99. 111. 119. 123. 124. 125.
 133. 138. 149. — zsidók Fe-
 hérvárba menekülnek 100. —
 magyar községe 145. — Török-
 országba vitetnek 93. 146 —
 — zsidó község 93. 112. 113.
 129. 130. 134. 137. 145. —
 zsidó község előljárósága 133.
 — zsinagógák 112. 134.
 Budavár 111. — térképe 127.
 Buden (Buda) 56.
 Budun (Buda) 56. 63. 75. 112.
 117. 145. 147.
 Bulán, kozár fejedelem 32. 34. 37.
 Bules 108.
 Bulczki 108.
 Bulgár 4. 7. 31. 39.
 Bulgária 51.
 Buszpaszki 114.
 Búz 4. 8.
 Buzán (folyó) 42.
 Buzzacarini család 125.

C.

Caesarino Julian 90.
 Cantarini Kóhen Izsák Chájim 124.
 Chagri (magyar) 65.
 Chájim Sábthái 112.
 Chaktornya 78.
 Chánuka, kozar fejedelem 38.
 Chászdái ibn-Sáprút 10.
 Chigri (magyar) 65.
 Chizkijah, kozar fejedelem 38.
 Choraszán 10. 17. 21.
 Chovareszm 39.
 Clementi Horatio 127.
 Csehország 51. 98 — héber nevei
 159.
 Cseremiszek 39.
 Csölösztó 142.
 Csuvasz 39.
 Czarfath 5.
 Czece 116.
 Czemách-Dávid 107.
 Czerki-Neudorf 116.

Czermisz 39.
 Czevi ben Jákob Áskenázi 129.
 Cziglag 39.
 Czlávijun (Szlávok) 39.

D.

Dán, budai zsidó 59.
 Danzig 99.
 Dar-Alán 33.
 Darielán 33.
 Denár 46.
 Derbend 33.
 Dionysiopolis (Várna) 89.
 Dnjepr 40. 54.
 Dobricz 116.
 Dögvész Budán 113. 117. 137.
 Dovricz 116.
 Dubni (Duna) 4. 9.
 Dubravicza (?) 116.
 Duna 9. 31. 88. 96. 115. 133.
 142. 143. 154.
 Duna-bolgárok 31.
 Durazzo 88.
 Durlán 33.
 Dvorecz (?) 116.

E.

Edom (Róma) 34. 52.
 Efrájim, Szerencsés fia 77.
 Efrájim kapuja 117. 137.
 Égi háboru Budán 111.
 Eisenstadt Méir, kismartoni rabbi
 142.
 Eispach, folyó Kismarton mellett 82.
 Eldád há-Dáni 22.
 Eliézer, Áhron fia 119. 120.
 Eliézer ben Jiczchák 55. 155.
 Eliézer ben Nátán 84.
 Élijah, budai-zsidó 122.
 Élijah ben Chájim 102.
 Élijah há-Lévi 75.
 Émek Hábácha 87.
 Emiko 85.
 I. Endre 46.
 Erdély 33. 95. 97. 98. 99. 110.

Erdélyi zsidók 106.
 Erneszt Zsigmond 78.
 Eszéki vásár 118.
 Eszter, budai rabbi leánya 138.
 Esztergom 115. 116. 123. 140.
 — eleste 96.
 Esztergomi meleg források 56. —
 törökök 123. — zsidók 56. 123.
 Etel Snéor (Szerencsés) 77.
 Eugénius pápa 89.

F.

Fehérvár 97. 100. 101. 104. 105.
 109. 115. 116. — eleste 96.
 Fekete Ugré 30.
 Ferdinánd 95. 96. 97. — Budát
 ostromolja 95.
 Fillérek 45. 154.
 Firkowitsch Ábrahám 27.
 Font fillér 46. 154.
 Forint 77.
 Franciaország 52.
 Fridrik császár 110.

G.

Galambóc 98.
 Galeazzo Aliodanti 94.
 Gallipoli 70.
 Gans Dávid 107.
 Garay 89.
 Gedáljah, budai rabbi 113.
 Gedáljah ibn-Jáchjá 84.
 Gena (Gönyő) 116.
 Génuaiak 89.
 Georgia 33.
 Georgiai tenger 38.
 Giblím (horvátok) 16. 18. 20.
 Göding 114.
 Góg 44.
 Gómer 4. 6.
 Gondjes (Gyöngyös) 60.
 Gönyő 116.
 Gorgán tenger 38. 42.
 Gottfried 88.
 Gottschalk pap 87.
 Grúzin 40.

Gúz 31.
 Gyöngyös 60. 115.
 Győr 132. 140. 143.
 György (Podjebrád) 110.
 György pap 95. 97.
 Gyula-Fehérvár 104. 106.

H.

Hagar- (Magyar-) ország 45. 50.
 56. 61. 148.
 Hagarországból való rabbi Izsák 50.
 Hágriok 40.
 Hágrijim 145. — népe 153.
 Hagyomány láncolata 84.
 Hampó 78.
 Hanus, budai zsidó asszony 122.
 Hardeck 140.
 Haszan basi 119. 120.
 Hászlán, budai zsidó 120.
 Hatvan 140.
 Héber országnevek. 5.
 Heidlburg Sámuel 132.
 Hémo (?) 89.
 Hendl asszony 114.
 Hetel folyó 4. 8.
 Higrak 40.
 Higr (magyar) királyság 149.
 Hirsch Lazels, stomfai zsidó 132.
 Holics 114.
 Hollós forint 111.
 Horatio Clementi 127.
 Horvátok 16. 18.
 Horvátország 91.
 Horvát zsidók 154.
 Hungária királya 51.
 Hungrin (magyarok) 19. 30.
 Hungróé 158.
 Hunok. 31.
 Hunor 5. 6.
 Hunu, szlavóniai király 18.
 Hunyady 90.
 Huszárok 133.
 Hussziták 98. 99. 109.

I.

Ibrahim basa 94.
 Időjárás 1661-ben 141.
 Igur 30.
 Imrich Jud 78.
 Ir-bárzel (Kismarton) 104.
 Ir-leváná (Gyula-Fehérvár) 104.
 Isa, kozar államfő 25.
 Isserlein Izráel 58. 150.
 Iszerles Mózsés 145.
 Isztrigónia (Esztergom) 96.
 Itil folyó 8.
 Itil, kozar város 24.
 Izmáel basa 91.

J.

Jaik, folyó 40.
 Jakab, Júda fia 122.
 Jákob ben Eliezer 28.
 Jakub basa 91.
 Janboli 104.
 Jancsárok 68.
 János, neverszi gróf 88.
 János király 95.
 János vajda 94.
 Janur 31.
 Jechizkijáhu, budai rabbi fia 137.
 Jehúda ben Jákob 104.
 Jehúda ben Jiczchák 55.
 Jehúda há-Kóhen 45. 154.
 Jehúda há-Lévi 26.
 Jehúda ben Efrájim há-Kóhen 117.
 137.
 Jehúda Léba 105.
 Jeruzsálemi királyság 52.
 Jésu 25.
 Jésua 25.
 Jiczchák, kozar fejedelem 38.
 Jiczchák, magyar zsidó kereskedő
 153. 154.
 Jiczchák bár Nátán 17.
 Jiczchák ben Móse 56. 150. 151.
 155.
 Jiczcháki 49.

Jochaszin 62.
 Józsiippon 3.
 József orvos 122.
 József ben Gorjon 3.
 József Hágrisz 15.
 József há-Kóhen 86.
 József, horvát zsidó követ 18. 20.
 József, kozar bég 10. 17. — levele
 26. 28. 38.
 Juán, bibornok 90.
 Juán Battista 97.
 Judá bár Méir bár Nátán 17.
 Judit, magyar királyné 46.
 Júzak folyó 40.

K.

Kádun basa 91.
 Kaffa 104.
 Kalkiel 39.
 Kálmán király 85. 87.
 Kamraji 89.
 Kánaán (Csehország) 51.
 Kanizsa 101. 140.
 Kapisztrán János 90.
 Kaproncza 78.
 Kapszáli Elijáhu 65.
 Karamánia királya 89.
 Karambég 89.
 Karibolo vajda 92.
 Kaspi tenger 38.
 Kászá 39.
 Kaszia 104.
 Kasztaldó Juán Battista 97.
 Katzenellenbogen Méir 82.
 Katzianer 95.
 Kaukaszus 39.
 Kaukaszusi népek 5.
 Kavalai magyar zsidó község 147.
 Kédár (tatárok) 54.
 Kerez 40.
 Keresztény hadi foglyok 125. —
 rabszolgák 119.
 Keresztes hadak 84. 87. 88.
 Khágán 25. 32.
 Kiadúszár 39
 Kiev 54.

Kikeresztelkedett zsidók 58. 75.
 76. 77. 78. 82.
 Kimmeriak 4.
 Kimulási oklevél 130.
 Kis-Bodak 142.
 Kismarton 82. 104. 142.
 Kitun 39.
 Klausner Ábrahám 150.
 Kóhen Efrájim, budai rabbi 117.
 129. 131. 138.
 Kóhen Salamon, budai rabbi 121.
 Kól-Mebászér 26.
 Komáromy András 106.
 Kondikalkos 87.
 Konrád 108.
 Konstantinápoly 13. 14. 53.
 Kopsin 114.
 Korbávia 91.
 Kordova 12.
 Kozar 7. 31.
 Kozarok 17. — barlangokban
 imádkoznak 20. — életmódja
 41. — eredeti lakhelye 19. 20.
 — gyászszokásai 54. — há-
 borúi 31. 33. — három városa
 41. — hite 24. — származása
 30. 31. — törzsatyja 4. 30. —
 zsidó hite 17. 24. 25. 37. —
 zsidó hitre térnek 26. 33. 36. 37.
 Kozarország 54. — földrajzi fek-
 vése 13. 14. 17. — fővárosa
 42. — határai 30. 42. — ba-
 vezető út 18. 19.
 Krakó 99.
 Krapina 78.
 Krimmi félsziget 30.
 Krochmal Menáchem Mendel 114.
 Krusevác 67.
 Kufrins (?) pénzmem 47.
 Kúnok 8. 31.
 Küri Cselebbi 98.
 Küridsi Cselebbi 98.
 Kút (országnev) 40.
 Kuzar 4. 7.
 Kuzri könyve 28.

L.

- II. Lajos 70. 71. 92. 94. 111. — halála 93.
 Lajtha 88.
 Lambat 40.
 Lángfa (?) 60.
 Lángfő (?), falu Vác mellett 60.
 V. László 109.
 László, szénégető 61.
 Leányfalu (?) 60.
 Léb, budai zsidó 120.
 Lengyelország 99.
 Leopold császár 124.
 Levánim, pénznem 102.
 Lincz 95.
 Lincz Simon, budai zsidó 120. 121.
 Litra 46.
 Lothringi herceg 124. 126.
 Luba, folyó 82.
 Lublíni Kóhen Salamon 121.
 Ludasok (Hussziták) 99.
 Ludolf 108.

M.

- Magdolna, V. László arája 109.
 Mágog 4. 44.
 Mágor 5. 6.
 Magyar kereskedők Konstantinápolyban 53.
 Magyar királyné 45. 154. — pénzverő 45. 154. — török háborúkat megelőző égi jelek 149.
 Magyar-Óvár 87.
 Magyar-zsidó községek Bolgár- és Törökországban 146. 149.
 Magyar zsidók 155. — kántorai 55.
 Magyarok 8. 30. 40. 62. 65. 66. 68. 74. — aszentrálás kaldeusi fordításában 158. 159. — eredete 4. — kalandjai 108. — pusztításai Német- és Franciaországban 108. — pusztításai Olaszországban 44. — törzsatyja 5.
 Magyarország héber nevei 144. 157. 158. — hegyesorosai 50.

- Koronája 110. — Mainzzal való kereskedése 48. — természetes határai 50. 157. — ból a zsidók kiűzetnek 98.
 Mainz 48. 84.
 Manasse, kozar fejedelem 25.
 Mankúp 40.
 Mankút 40.
 Marco d'Aviano 127.
 Mardochai, budai rabbi 121.
 Margarita Antonius 116.
 Marman (?) 120.
 Mátyás király 94. 109. 110. 111. — halála 110. — jellemzése 110.
 Mátyás, vácsi lakos 60.
 Medve, helység 143.
 Megencz (Mainz) 47.
 Méir ben Bárúk 45.
 Méir ben JiczcháK Katzenellenbogen 82.
 Menáchem, kozar fejedelem.
 Menáchem ben Szárúk 11.
 I. Menáseh, kozar fejedelem 38.
 II. Menáseh, kozar fejedelem 38.
 Mihály, szénégető 61.
 Mihálogli basa 94. 95.
 Miksa főherceg 99.
 Minhágim 150.
 Misnah 38.
 Mohácsi vész 92, 111.
 II. Mohammed 65. 68.
 Morava 89, 91.
 Mordvinek 39.
 Morvaország 110.
 Moszkva 99.
 Mózsés há-Lévi, budai rabbi 121.
 II. Murád 89.

N.

- Nagy István 106.
 Nagy Lajos 98. 146.
 Nagyszombat 116.
 Nándorfehérvár 66. 68. 69. 70. 88. 89. 99. 94. 112. — eleste 72. 92.

Nándorfehérvári rabbi 115. —
 zsidó község 134.
 Naszád 146.
 Nátán, budai zsidó 59.
 Neczibim 18.
 Nehórai, magyar zsidó 60.
 Nemezcországi 28.
 Nemrót 6.
 Neustadt 116.
 Nevek könyve 115.
 Nikápolyi ütközet 88.
 Nis 94.
 Nissi, kozar fejedelem 25. 38.
 Nulczki 108.

O.

Ó-Buda 115.
 Ó-budai zsidó község 58.
 Óbádjah, kozar fejedelem 37
 Oláhország 105.
 Olak 7.
 Olikánosz 7.
 Ór-Zárua 56.
 Oroszország 52. 54. 104. 155.
 Osztrigom (Esztergom) 56.
 Osztrigosz 56.
 Ofen 57. 116.
 Ofenstadt 121.
 Ördöghegy 91.
 Oroszlán-tallérok 122.
 Osztrovicza 67.
 Ottó császár 108.
 Ottokár 111.
 Oven (Buda) 57.

P.

Páchád Jieczhák 124.
 Páczinák 4. 7.
 Páduai Méir 77.
 Páduai zsidók 124.
 Pallavicini Sforza 97.
 Párász 34.
 Paraszanga 41.
 Pártenit 40.
 Pásut, pénznem 46.
 Pásztó 115.
 Patka 116.

Pech, kozar államfő neve 25.
 Pecsenegek 8.
 Pelesti ütközet 97.
 Peráchim, pénznem 77.
 Perkáta 120.
 Pesita, pénznem 46.
 Pest 96. 111. 124. 140.
 Pétervárad 94.
 Petháchjáh 54.
 Plevna 147.
 Plevnai magyar-zsidó község 147.
 Plivna 147.
 Pozsony 58. 94. 116. 141.
 Prága 76. 80. 98.
 Pulszi 108.

R.

Rabengulden 111.
 Rác-almási szubasi 119.
 Rácok 120.
 Rágbína 4. 7.
 Ráhel, a budai rabbi felesége 138.
 Rajnavárosi zsidók Magyarországon 48.
 Ránbóna 7.
 Rási 49.
 Regensburgi Petháchjáh utazása 54.
 Rhodus 73.
 Rifath 5.
 Róma 44.
 Római király 51.
 Rudlán 33.
 Rúna 31.
 Rusz 19.
 Ruszia 154.
 Rusziok 41.

S.

Sábthái, zsidó kántor Magyarországból 154.
 Sahi, pénznem 102.
 Salamon (Szerencsés) 78. 80.
 Salamon, magyar király 46.
 Salombíz (?) 98.
 Sálseleth há-kábbáláh 84.
 Sarkel 40.

- Sarkil 40.
 Saul, horvát zsidó követ 18. 20.
 Saula 39.
 Sávala 39.
 Schiff Thébli 140.
 Schulhof Izsák, budai zsidó költő 131.
 Seló moh ben Virga 63.
 Seló moh Jiczcháki 49. 153. 157.
 Semender 18. 39.
 Sidó Sámuel 106.
 Sineár 15.
 Siralom völgye 86.
 Skanderbég 89.
 Snéor, Efrajim fia 75.
 Sókereskedés 123.
 Somorja 142.
 Sorki-Ujfalu 116.
 Spanyolország 5. 11. 52.
 Speier 84.
 Stomfa 132.
 Száádjah 51.
 Szagszárt 39.
 Szakolcza 114.
 Szamkréz 40.
 Szanaszert 39.
 Szavar 39.
 Szávir 31.
 Széir hegye 19.
 Szefarád 5. 11. — szertartás 77.
 Székesfehérvár l. Fehérvár.
 I. Szélim 69.
 Szendrő 67. 89.
 Szénégetők 61.
 Szerájevo 129.
 Szerémség 94.
 Szerencsés Imre 78. 79. — jel-
 leme 81.
 Szerír hegye 19.
 Szerkesz Jóel 104.
 Szilézia 110.
 Szimcha há-Kóhen, budai és bel-
 grádi rabbi 60. 115.
 Szimcha bár Chájim 115.
 Szinán basa 94.
 Szittya népek 4.
 Szlávok 39.
 Szófiai magyar zsidó község 146.
 Szörényvár eleste 92.
 Szpáhi 68.
 Szridi 39.
 Szubasi 119. 121.
 Szúgdai 40.
 Szulejmán 70. 92. 94. 95. 97. 111.
 Szuvar 39.
- T.**
- Tagat 39.
 Takat 39.
 Talmud 38.
 Táná di bé — Élijáhu 44.
 Tanat 39.
 Tárián kozar törzs 31.
 Tárna 31.
 Tarszija királyság 62.
 Tata 115. 116.
 Tatárok 54. 94. 105. 135. —
 esküformái 54. — kalauzai 54.
 Tatárország 54.
 Tauris 30.
 Teufel veresége 97.
 Thébli Schiff 140.
 Thirno 116.
 Thorgom 5.
 Thorgomás 5.
 Thrák 62.
 Tilmece 4. 8.
 Tilmek 8.
 Tira-nova 94.
 Tirasz 62.
 Tiros 30.
 Tirserán 30.
 Tógármah 4. 5. 6. 28. 149.
 Tomory Pál 92. 93.
 Torda 106.
 Tórisz 30.
 Török adósok 121. — igazságszol-
 gáltatás 121. — magyar hábo-
 rúk 66. — törvény 121. — zsi-
 dók 146. — ők Esztergomban
 123.

Totis (Tata) 115. 116.
 Traki 62.
 Tudelai Benjamin 53.
 Tugar (török) 5. 149.
 Turki 4. 8.
 Tús (?) 94.
 Tuz Jano 78.
 Tűzvész Budán 122. — Kanizsán
 140. — Magyarországon 141.

U.

Ubal (Volga) 26.
 Ubdina (?) 91.
 Úgin 31.
 Ugjúr 30.
 Ugor 30.
 Úgri 30. 65.
 Ugria (Magyarország) 65.
 Ugrú 42.
 Úgúz 31.
 Uguz, folyó 40.
 Uigur 30.
 Új-budai zsidó község 58.
 Újúr 30.
 Ukúszúr 39.
 I. Ulásló 89.
 Ungária 53.
 Ungri 4. 8. 30.
 Unín (hunok) 31.
 Urschán 42.
 Úzok 8. 31.
 Uzúr 39.

V.

Vác 60. 115. — i szénégetők 61.
 Vágez 40.
 Vágh-Ujhely 116.
 Válólevél 58. 82. 115. 151.
 Várad 115.
 Varaegok 7.
 Várnaí ütközet 89.
 Varsán, folyó 42.
 Vasus, folyó 40.
 Velenceze 126.
 Venczel 98.
 Venenter 31.

Venentit 39.
 Vértvád Budán 76. 80.
 Viddin 146. — i magyar zsidó köz-
 ség 147.
 Volga 8. 26.

W.

Wardein 115.
 Warschán 42.
 Weisenburg (Gyulafehérvár) 105.
 Wengri 30.
 Worms 84.

Z.

Zábádiáh (?) 91.
 Zábúk 4. 8.
 Zaburtig (?), magyar határvár 87.
 Zacchi család 125.
 Zaccho Corado 128.
 Zadbar 91.
 Zagória 31.
 Zagúd 31.
 Zagúr 31.
 Zahúb, pénzmem 48.
 Zakúth Ábrahám 62.
 Zálmán, auszterlitzi zsidó 114.
 Zebulun, kozar fejedelem 38.
 Zenthgyörgy 78.
 Zsidó egyletek Budán 134. 135.
 — kozar fejedelmek 38. —
 kozarok 4. 5. 20. — kozarok
 Spanyolországba menekülnek 26.
 — községek 47.
 Zsidók Budát védelmezik 125. 126.
 — Esztergomban 123. — Győr-
 ben 132. — Gyulafehérvárt
 104. 105. 106. — Illyriában
 18. — Magyarországon 19. 47.
 55. — levelet küldenek a kozo-
 rokhoz 19. 155. — Tótország-
 ban 18. — összeköttetései a
 középkorban 154.
 Zsidóüldözés Budán 63. — Ma-
 gyarországon 84. 98. — Páduá-
 ban. 125.
 Zsigmond király 88. 98. 99.
 Zúnik 39.

ISBN 963 05 5676 6

Kiadja az Akadémiai Kiadó, Budapest

Első kiadás: 1881

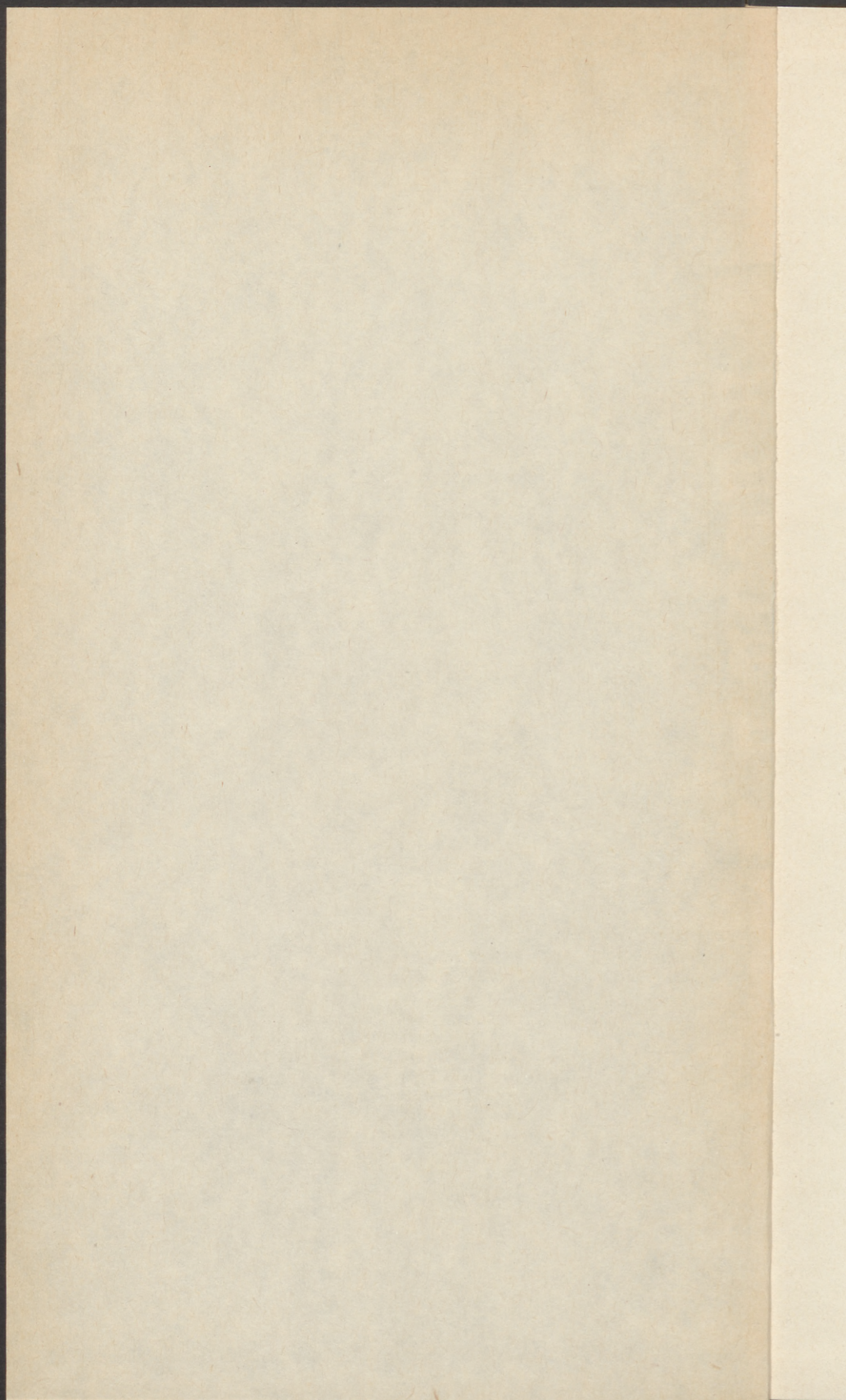
© Akadémiai Kiadó

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte

Felelős vezető: Hazai György
Budapest, 1990

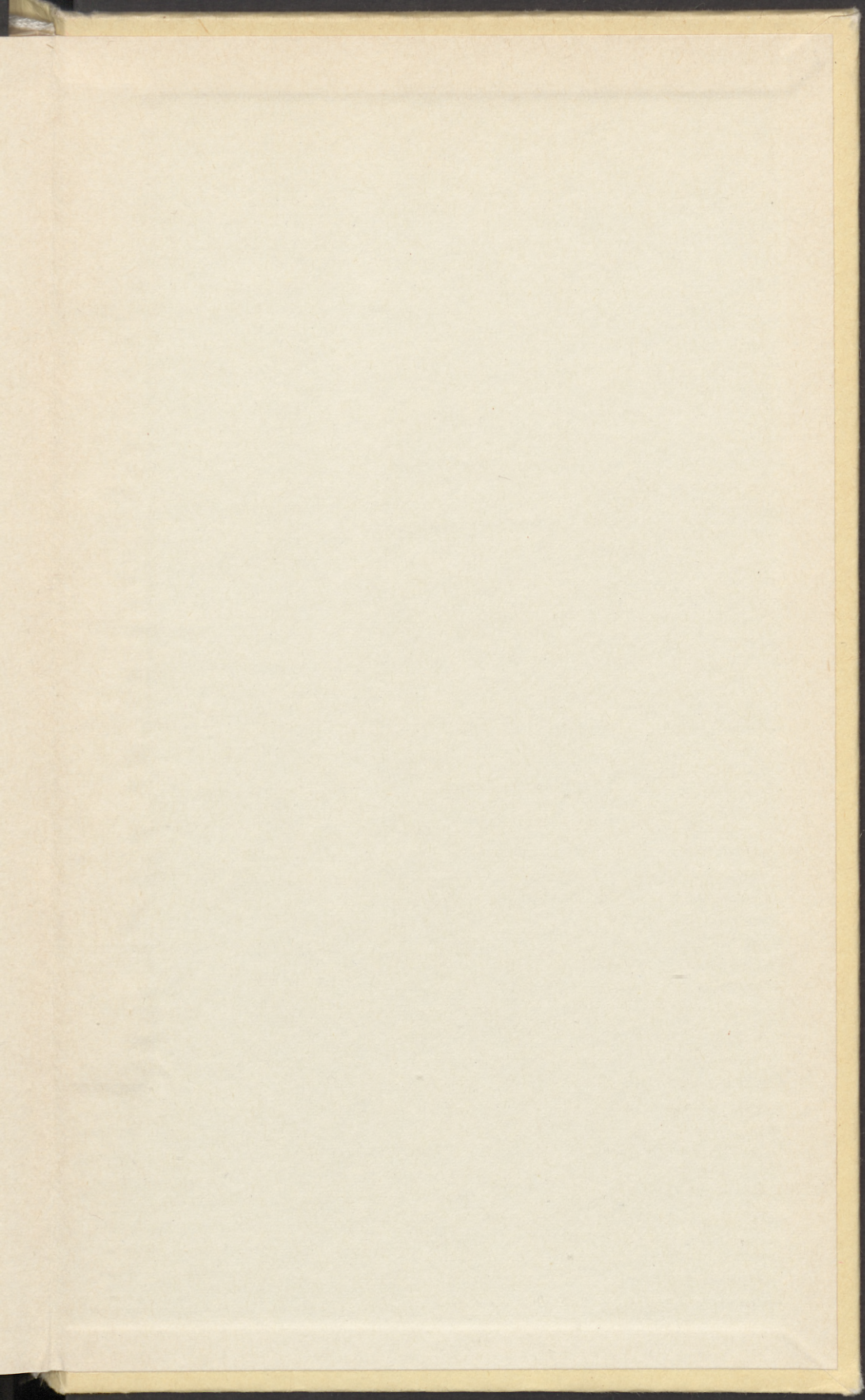
Nyomdai táskaszám: 19051
Felelős szerkesztő: Róbert Zsófia
Műszaki szerkesztő: Szakács Sándorné
A fedélterv Hodosi Mária munkája
Kiadványszám: 2781
Megjelent: 12 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0237-6458

Printed in Hungary

4185-2

Tizenkét országból származnak a szerzői, és nyolc évszázadot ölel fel a keletkezési ideje annak a harminchárom forrásműnek, amelyből Kohn Sámuel összegyűjtötte könyve anyagát.

Az eredeti mű — amelynek most reprint kiadását veszi kézhez az olvasó — 1881-ben látott napvilágot, azt megelőzően a szerző részletekben tette közzé kutatási eredményeit a Történelmi Tár 1879—1881. évfolyamaiban. Itt jelentek meg először az egykori rabbik, zsidó krónikások és utazók feljegyzései és utalásai Magyarországról és lakóiról.

E mű célja, amint az előszóból megtudjuk, nem a zsidó vagy a magyarországi zsidó történetekre vonatkozó források kiadása volt, hanem olyan adatok közzététele, amelyek héber nyelven zsidó szerzőktől Magyarországra vonatkoznak, tehát a magyar történetírás számára nyújtanak ismereteket.

A szerző, Kohn Sámuel, a Pesti Izraelita Hitközség egykori főrab-bija, egyik legjelesebb és iskolateremtő hatású történetírója Magyarország zsidóságának. Történetüket 1526-ig megírta, a folytatás nagy részét pedig előkészítette. Ugyancsak neki köszönhetjük az erdélyi szombatosok historiájának és teológiájának alapvető feldolgozását.

A bevezető tanulmányt „Kohn Sámuel és a magyar zsidó történetírás” címmel Schweitzer József, az Országos Rabbiképző Intézet igazgatója írta.

ISBN 963 05 5676 6

AZ AKADÉMIAI KIADÓ REPRINT SZOROZATA

Kohn Sámuel Héber kuttforrások és adatok Magyarország történetéhez